

Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ӘӘЖ 801.81:801:82

Қолжазба құқығында

БЕЙСЕНБАЙҰЛЫ ЖАРЫЛҚАП

Шоқан Уәлиханов – әдеби мұра зерттеушісі

10.01.02. – қазақ әдебиеті

Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін
алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми жетекші:
филология ғылымдарының докторы,
профессор Д.Қамзабекұлы

Қазақстан Республикасы

Астана, 2010

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
I ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРА.....	18
I.1 Ғалымның ғылыми-көркемдік дүниетанымы және рухани құндылықтар.....	18
I.2 «Едіге» және «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары: зерттеушінің мәтінтаным, талдау баспалдақтары.....	30
I.3 Қырғыздың «Манас» эпосы мен аңыздарын жүйелеуі мен саралауы.....	40
I.4 Қазақ шежірелері мен әпсаналары – әдеби-рухани мұра (ғалым тұжырымдамасы).....	54
II ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР ЗЕРТТЕУШІСІ.....	64
II.1 «Шежіре-и Түрк» – түркі халықтары туралы мағлұмат көзі	64
II.2 «Шайбанинама» – қазақтың дербес ел болу күресінің дерекнамасы.....	70
II.3 «Хан жарлықтары» – ортағасырлық қыпшақ жазба жәдігерлері	75
II.4 «Жамиғ ат-тауарих» – қазақ тарихы туралы құнды жазба ескерткіш.....	82
II.5 Қашғар қолжазбалары – Алтышәр аймағының рухани дереккөздері.....	92
II.6 Шоқан және «Тарих-и Рашиди» әдеби жәдігері.....	105
ҚОРЫТЫНДЫ	115
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	121

КІРІСПЕ

Тақырыптың өзектілігі. Қазақ халқының ғұламасы, ағартушы-ойшылы Шоқан Уәлиханов аз ғана ғұмырында ғылымның көптеген саласы бойынша аса бай мұра қалдырып кетті. Географтар туралы жазылған көптеген іргелі еңбектерде оның есімі әлемдік деңгейдегі атақты саяхатшылармен қатар аталады. Тарихшылар оны Орталық Азия тарихының саңлақ білгірі деп тұжырымдаса, өнер зерттеушілері қолтаңбасы қанық суретші ретінде таниды. Журналистика тарихын зерттеушілер Шоқанды ұшқыр ойлы публицист ретінде бағалайды. Шоқанның шығыстануға қосқан зор үлесі – бүгінде әлем алдында мойындалған даусыз ақиқат. Ол – әрі ірі этнолог, әдебиетші, фольклортанушы /1-8/.

Ш.Уәлихановтың халқымыздың әдеби мұрасы мен оның тарихына қатысы бар жазба жәдігерлерді зерттеу ісінде атқарған еңбегі де аса елеулі. Ғалымның әдеби мұраға қатысты жұмыстары оның әдебиетшілік қырын сөз еткен еңбектерде қарастырылып жүр /9-19/. Дегенмен, Ш.Уәлихановтың ортағасырлық түркі әдеби жазба тілінде жазылған құнды жәдігерлерді тереңдей зерделегені, олардың бірқатарын тұңғыш рет өзі тауып, ғылыми айналымға қосқаны, аударма жасағаны, төл еңбектерін жазуға молынан пайдаланғаны назарға көп алынбай келеді. Ал шын мәнінде, Шоқанның шығыстану саласында жарық жұлдыз атануының негізгі қайнар бұлақтарының бірі – оның осы жазба мұраларды аса зор таныммен, биік білімпаздықпен талдап, таразылағанынан да бастау алады.

Сол себепті де орта ғасырларда дүниеге келген, ғылыми дәстүр бойынша, күллі түркі халықтарына ортақ жазба әдеби мұралар саналатын, бір тілдік орта аясында өмір сүрген елдердің аралас-құралас тарихынан мол мағлұмат беретін бұл асыл жәдігерлерді Ш.Уәлихановтың зерттеуі орайындағы тақырыпты қарастырудың маңызы зор. Оның заманында орыс шығыстанушыларының түркі халықтары, орташығыстық мұсылман жұрттарының тарихына қызығушылығы арта түскені белгілі. Шоқан зерттеушілікке ден қойған сол жылдары орыстың көрнекті түркітанушысы, Қазан университетінің профессоры И.Н.Березиннің дайындауымен «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясымен 1849 жылы «Шайбанинаманың» түркіше нұсқасы /20; 21; 22/, 1850 жылы Әбілғазының «Шежіре-и түрк» («Түркі шежіресі») кітабының орысша аудармасы /23; 24/, 1850 жылы «Хан жарлықтары» /1, 121-140; 25/ еңбегі мен 1854 жылы Қадырғали бек Жалайыридың сол кездегі қазақшаға жақын тілде жазылған «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») секілді /1, 142-168; 26; 27; 28/ құнды жәдігерлері шығып жатты. Хиуа ханы Әбілғазының (1603-1664) түркіше түпнұсқасы бойынша басылған

«Шежіре-и Түрк» кітабы Қазан қаласында 1825 жылдың өзінде шығып қойған болатын /29; 23; 24/. Сонымен қатар Ақсақ Темір әулетінен шыққан ірі қолбасшы, тарихшы, Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Захириддин Бабырдың (1483-1530) «Бабырнама» кітабының да үзінділері сол кездегі басылымдарда жарияланып жүрді /30; 31/. Шоқан ортағасырлық қыпшақ түркішесіндегі әдеби тіл үлгісінде жазылған осы жәдігерлердегі қазақ тарихына қатысты тұстарына зерделей қарап, өз еңбектерінде әрдайым пайдаланып отырды /1, 121-168/.

Шоқан Қашғардан қайтарда өзімен «Әбумүсілім Марузи» атты хикаяны, Әли ибн Хұсейн Кашифидің (Ас-Сафи) «Рашахат айнел хаят» («Өмір қайнарының тамшылары») атты шейхтар мен әулие-ишандардың ғұмырнамалары, уағыздары жинақталған шығарманы, шағатай түркісі жазба стилінде жазылған «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» қолжазбаларын, қашғарлық белгілі ақын, тарихшы Мұхаммед Садық Қашғаридың «Тазкира-йи қожаған» атты Қашғар өңірі тарихына қатысты құнды жазба мұраны да ала келіп, ғылыми ортаға таныстырды. Петерборда еңбек еткен уақытында университет кітапханасының қорында бар Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1449-1561) «Тарих-и Рашиди» шығармасының парсыша нұсқасын Ғылым академиясы мұрағатындағы Мұхаммед Садық Қашғари аударған оның шағатай түркішесімен салыстыра отырып, Хайдар мырзадай әйгілі тарихшының осы зор еңбегі туралы еуропа ғылымындағы алғашқы зерттеулерді жазды /1, 392-425; 437-450; 3, 179-180; 429-483/.

Әлемдік әдеби мұраның «алтын қорына» енген «Шайбанинама» /20; 21/, «Түркі шежіресі» /23/, «Бабырнама» /30;31/, Жалайыридың «Жылнамалар жинағы» /9; 24/, «Тарих-и Рашиди» /32; 33/, «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы» /34/, «Тазкира-йи қожаған» /35/ сынды әдеби жазба жәдігерлер мен Алтын Орда хандарының жарлықтарында қазақ тарихына, қазақтың сол замандардағы тілі мен дәстүріне, әйгілі тұлғаларына қатысты мағлұматтар молынан ұшырасады.

Орта ғасырларда әдебиет жанрлары жеке-жеке сараланған жоқ, сондықтан көркем проза дербес жанр болмағаны белгілі. Негізінен поэзия әдебиет деп танылды да, қара сөзбен тарихи және өзге де шығармалар жазылып, сол кезде олар тарихи еңбектер ретінде ғана емес, сонымен қатар оқырманға арналған көркем туындылар ретінде де қарастырылды. Сондықтан мұндай туындыларда «әртүрлі әдеби тәсілдер, адам айтқысыз әсіреулер, оқиғалардың айқын суреттемелері, поэтикалық жолдар, бейнелі теңеулер, эпитеттер мен көркем әдебиеттің басқа да белгілері мол кездеседі» /36/, – дейді академик С.Қасқабасов. Қазақ халқының тарихына тікелей немесе жанама қатысы бар шежірелер сол замандарда тарихи тақырыпқа жазылған көркем туынды ретінде қабылданды. Тіпті алғашында «ресми тарих ретінде жазылған шежіренің өзін айтушы-таратушылар көркем теңеулер қосып, бірте-бірте тарихи жырларға

айналдырып жіберетін болған» /37/, – деп атап өтеді қазақ әдебиеті тарихының қайнар-бастауларын зерттеуші профессор Н.Келімбетов.

Тарихта сақталған шежірелік деректемелер түрінде ғана емес, сонымен қатар орта ғасырлардағы түркі халықтарының көркем әдебиеті мен жазба мұрасының жәдігерлері ретінде де маңызы бар мұндай шығармаларды дүниежүзі ғалымдары арасында алғашқы зерттегендердің бірі - қазақтың ұлы ғалымы Ш.Уәлиханов болғандығының өзі біз үшін үлкен мақтаныш. Әрі ол Қашғардан өзі тауып әкелген сол қолжазбаларды әлемде бірінші болып ғылыми айналымға енгізді, «Тарих-и Рашиди» ғұмырнамалық әдеби жәдігерін еуропалық ғылым аясында алғашқы боп талдап, құнды шығарма мен оның авторын көпшілікке тұңғыш рет жария етті. Кітапқа Қашғар аймағының тарихы туралы «тамаша еңбек» /1, 408/, деген жоғары баға берді

Диссертация тақырыбының өзектілігі де осы аяда нақтыланады. Шоқанның сол жазба әдеби мұраларды зерттеу барысындағы біліктілікпен атқарған еңбектеріне мән беру арқылы, қазақ ғалымының өресі биік бітімін жаңа бір қырынан байыптау жүзеге асырылады. Сонымен қатар күллі түркі жұрттарының ортақ әдеби мұралары қатарына жататын сол жазба жәдігерлердің қазаққа етенелігін де Шоқан зерттеулері арқылы дәйектеуге назар аударылады.

Еңбекте қазақ ғалымының азғана ғұмырында әдеби мұраға қатысты осындай іргелі еңбектер атқарып кетуінің бастау-бұлақтары талданады. Оның байырғы құндылықтарға қызығушылығы өзінің ұшқан ұясында алған рухани тәлімнің арқасы екендігі, хат танығаннан бастап әкесі Шыңғыс екеуінің «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты жырларды жазып алуға араласқаны, кадет корпусында Н.Ф. Костылецкийдей озық ойлы шығыстанушы ұстазының шәкірт ықыласын одан әрі өрістетуге қолғабыс бергені нақтыланады /38, 9-103; 4, 496-499/. Ауыз әдебиеті үлгілерін жинауды ғылыми машыққа сай жүргізіп, олардағы мағлұматтарды жазба жәдігерлердегі деректермен сабақтастыра қарауды әуелден дағды еткен Шоқан, корпусты бітірісімен-ақ толымды зерттеулер жазуға кірісіп кетеді. Әйгілі профессор Березиннің тапсырмаларын орындайды. Ыстықкөлге барған алғашқы ғылыми сапарының өзінде зор табысқа қол жеткізеді. Қырғыздың атақты «Манас» жырының ең шұрайлы «Көкетайдың ертегісі» деген бөлігін әлемде тұңғыш рет жазып алып, ғылыми ортаға паш етеді /39; 40/. «Көкетайдың ертегісін» және бала кезінде әкесімен бірге қағазға түсірген «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын, Орақ батыр, Шора батыр, Абылай туралы жырлар мен аңыздарды орысшаға аударарды, оларға қатысты өресі биік ойлар айтады /1, 172-202, 220-227, 289-300, 426-436; 4, 490-496; 41/. Қазақ пен қырғыз шежірелеріндегі, аңыздарындағы, ертегілеріндегі, мифтеріндегі сюжеттерді өз күнделіктерінде, мақалаларында, «Қырғыздар туралы жазбалар» /1, 301-379/ атты аса құнды, іргелі еңбегінде сөз етеді.

Диссертацияның «Шоқан Уәлиханов және әдеби мұра» атты алғашқы тарауында ұлы ғалымның қазақ пен қырғыз халықтарының әдеби мұраларын зерттеу ісінде әлемдік деңгейдегі тұлға болғандығы тұжырымдалады. Екінші тарауда осы ғылыми ізденістің заңды жалғасы іспетті «Шоқан Уәлиханов – жазба жәдігерлер зерттеушісі» атты өзекті тақырыптың өзі қозғалады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті. Бүгінде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында және басқа да ғылыми орталықтардың, баспалардың, авторлардың ынтасымен көптеген жазба әдеби мұралар жарық көріп жатыр. Солардың қатарында «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» /42/, «Қазақстан тарихы туралы парсы деректемелері» /43/, «Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы» /44/ атты серияларда біздің тақырыбымызға қатысты «Шайбани-наме», «Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме», «Тарих-и Қашғар», Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих», Ала-ад-Дин ата Мәлік Жуайнидің «Жаһанды жаулаушының тарихы» атты шығармаларының тарихымызға қатысты жерлерінен алынған үзінділері қазақшаға аударылды. Оған дейінгі жылдарда Бабырдың «Бабырнама» (1993), Әбілғазының «Түркі шежіресі» (1992; 2001-ші жылы транскрипциясымен), Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» (1997; 1991 жылы транскрипциясымен) ана тілімізге толық түрде тәржімеленген болатын /31; 23; 24; 26; 27/. 2003 жылы олардың қатарына Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасының толық қазақшасы да қосылды /32/. Осы ретте қазақ шығыстанушыларының сүбелі еңбегінің бірі ретінде Шоқан Уәлихановтың Қашғардан әкеліп зерттеген аса құнды «Тазкира-йи Бұғра хан» /34/ мен «Тазкира-йи азизан» /35/ қолжазбаларының факсимилелерімен қазақшаға аударылып жарияланғанын ерекше атап өтер едік.

Жарық көрген осы шығармаларды кеңінен пайдалана отырып, қазақ пен қырғыз халықтарының әдеби мұрасын зерттеуде қомақты істер атқарған Шоқанның жазба жәдігерлерді де терең зерделегенін ғылыми айналымға енді қосылған жаңа дереккөздермен қоса жан-жақты қорыту – диссертацияның негізгі мақсатына жатады. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттердің шешімін табу көзделеді:

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың

- әдеби мұраны зерттеуіне бағыт-бағдар берген бастау, бұлақтарды жүйелеу;

- қазақ пен қырғыз халықтарының әдеби мұраларын ғылыми түрде тұңғыш зерттеген тұлға екенін дәйектеу;

- тарихи жырлар мен аңыз-әңгімелерді тарихи оқиғалардың айнасы ретінде зерделеп, сипаттағанын түйіндеу;

- көне қолжазбалар тілін, ортағасырлық түркі әдеби тілін, заманындағы қазақ тілі мен жазуын (араб қаріпті) жетік біліп, тарихи, көркем мұраларды еуропалық деңгейде үздік байыптай алғанын пайымдау;

– әлемдік әдебиеттің «алтын қорына» енген бірсыпыра жазба мұраларды дүниежүзінде, патшалық Ресейде, қазақта тұңғыш рет зерттегенін дәлелдеу;

– «қазақ» атауы мен ұлттың этногенездік үдерісіне қатысты құнды мәліметтер жинақталған шығармаларды тауып, саралап, бағалағанын тұжырымдау;

– Қашғар қолжазбаларын мұсылмандық Шығыс пен Қытай көне шығармаларымен салыстыра-салғастыра отырып, Алтышәр туралы іргелі еңбегіне жүйелі пайдаланғанын анықтау;

– Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасын ғылыми айналымға түсіріп, маңызды деректерін байыптауда айрықша еңбек сіңіргенін дәлелдеу;

– «Шежіре-и Түрк», «Шайбанинама», «Хан жарлықтары», «Жамиғ ат-тауарих», «Тарих-и Рашиди» мұраларын зерттеуде мәтінтанушылық ізденіс негіздерін айқындау;

– әдеби мұра мен жазба жәдігерліктерді жинау және талдау тәжірибесін саралау.

Жұмыстың зерттелу деңгейі. Ш.Уәлихановтың ғалымдығын бағалау оның көзі тірі кезінде-ақ басталды. Қазақ ғалымының Қашғардан қайтып оралғасын, Петерборда зерттеу жұмыстарымен айналысқан кезіне қатысты алғашқы мағлұмат империя астанасында шығатын әскери «Русский инвалид» газетінің 1860 жылы 4-мамырдағы санында жарияланды. Онда сол мамырдың 4-і күні кешке, Орыс география қоғамының Певческ көпірінің жанындағы пәтерінде кезекті жиынның өтетіндегі құлақтандырылған еді. «Жиында қоғамның толық мүшесі Уәлиханов өзінің Кіші Бұхараға барған сапары туралы хабарлама жасайды» /45/, – делінген-ді. Шоқанның осы хабарламасының негізінде жазылған «Жоңғария очерктері» келесі, 1861 жылы «Орыс географиялық қоғамы жазбаларының» 1-2-кітаптарында екі бөлініп жарияланды /1, 689/. Оның Географиялық қоғамда жасаған осы хабарламасына «Ресей туралы ғылыми танымдар архиві» журналының немісше, ағылшынша басылымдарында пікір білдірілді. «Қазақ сұлтанының ұлы Уәлиханов мырза Қашғар елінің тілінде еркін сөйлейді. Ол осы жерге бақытсыз Шлагинвейттен кейін қадам басқан жалғыз еуропалық...» /1, 596/, – деп атап өтілді оларда. Географиялық қоғам жазбаларының 1861 жылғы 3-кітабында наурыздың 16-сы күні қоғамның толық мүшесі Ш.Ш.Уәлихановтың Этнография бөлімінде өткен жиында сөз сөйлегені туралы хабар берілді. «Уәлиханов бөлімнің назарын Ресейде тұратын көшпелі түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеу қажеттігіне аударды... Ол қазақ аңыздарында Қалталы Иман (Иван Калита), Қарт Михайыл (Старый Михаил) сияқты кейіпкерлердің бар екенін сөз етті» /1, 460/, делінген еді онда. Сол 3-кітапта Шоқанның «Алтышәрдің, яғни Қытайдың Нан-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» атты еңбегінің

алғашқы екі тарауы жарияланды. Орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құраған энциклопедиялық сөздіктің 1861 жылы шыққан 1-томында оның «Абылай» /1, 426; 7, 127/ атты мақаласы басылды.

Әйгілі ақын Некрасов басқарып отырған «Современник» журналының 1864 жылғы маусымдағы санында шыққан К.Губаревтің «Қазақ даласы» атты көлемді мақаласының тақырыбы астына «Шоқан Уәлихановқа арналады» деген жазу берілгенін де атап өту керек. Бір жағы жолсапар секілді өріліп, Кереку маңы, Баянауыл мен Қарқаралы төңірегінің табиғатын суреттей отырып, сол кездегі журналистикаға тән «эзоп тәсіліне» салып, қазақ кедейлерінің де ауыр халін сыпаттап кеткен журнал мақаласында ол туралы: «Соңғы кездерде сұлтандар мен билер өз еріктерімен балаларын Омбы кадет корпусына бере бастады, одан Шоқан Уәлиханов сияқты Сібірдің бірде-бір жұртының арасынан соған дейін еш байқала қоймаған, соншама қабілетті, жетік және іскер тұлға шықты» /46, 361-378/, деген жылы лебіз білдірілген еді.

Осы жерде Ш.Уәлихановтың 1904 жылы жарық көрген алғашқы «Шығармалар жинағының» шығарылуына қатысты кеңірек сөз етудің реті келіп тұр. Себебі, қазақ ғалымының шығармашылық мұрасын оның зиялы, жанашыр орыс достары жинақтап, ерекше қамқорлық жасап, кітап етіп бастыруға күш салмағанда, біздің бүгін Шоқан еңбектері туралы сөз қозғауымыз да неғайбыл тірлік болар еді.

Шоқан 1865 жылы құрт ауруынан қайтыс болғаннан кейін Орыс географиялық қоғамы тарапынан оның шығармаларын кітап етіп шығару жайындағы әңгімелер ауық-ауық көтеріле бастайды. Бұл мәселені әуелгі ойластырғандардың бірі – Шоқанмен туысқандай болып кеткен жанашыр аға досы генерал К.К.Гутковский еді. Ол Шоқан көз жұмған жылы Дала комиссиясының құрамында Алтынемелге соққан кезде, ғалымнан қалған қолжазбаларды Көкшетауға көшуге қамданып жатқан жесірі Айсары мен інісі Жақыптан кітап шығаруға қажет екендігін айтып, сұрап алады. Сапардан оралған соң Уәлихановтың жарияланбаған қолжазбаларын, хаттарын өз мүмкін-қадерінше жинастырып, оларды бастыру жөнінде Географиялық қоғамның төралқасына ұсыныс түсіреді. Алайда тосыннан келген ажал 1867 жылы оның өзін де о дүниеге алып кетеді /4, 513; 47, 219-230/.

Одан соң Гутковскийдің бастамасымен қозғалған шаруаның тоқтап қалмауына, Шоқанның тағы бір танысы, Орыс географиялық қоғамы физикалық география бөлімінің бастығы П.Семенов (болашақ Тянь-Шанский) ықылас танытады. Ол қоғамның 1867 жылғы сәуірдің 24-і күні өткен кезекті жиынында, жуырда қайтыс болған генерал-майор Гутковскийдің көзі тірі кезінде Шоқан Уәлихановтан қалған мұраларды бастырып шығару туралы өтініш жасағанын, бірақ марқұмның оны дайындап үлгере алмағанын хабарлай отырып, сол істі жалғастыру қажеттігін ортаға салған. Гутковский ол қолжазбаларға бас-көз болуды

өзіне тапсырып кеткенін айтып, Уәлиханов еңбектерін «Жалпы география жазбалары» сериясында жариялау мүмкіндігін ұсынған. Оның қолжазбаларын редакциялауға өзінің дайын екендігін де мағлұм еткен /4, 513/.

Дегенмен сол кезде Орталық статистикалық комитеттің директоры боп істейтін Семеновтың басшылығымен шығып жатқан бес томдық географиялық-статистикалық сөздіктің шашетек жұмыстары киіп кетті ме, әлде Шоқан еңбектерімен танысқаннан кейін оларды редакциялау, ғылыми түсініктемелерін жасау көп уақыт алатындығынан үрікті ме, немесе қаржы тапшылығы қолбайлау болды ма, бұл іс аяқсыз қалады.

Тек келер, 1868 жылы Шоқанның жақын тілектес досы, ботаник, географ Ф.Р.Остен-Сакеннің кіріспе сөзімен «Орыс географиялық қоғамы жазбаларының» 4-ші томында, қазақ ғалымының «Қашғарға барған және одан Алатау округіне қайтқан жолда көргендер» атты күнделігі «Ш.Ш.Уәлихановтың Қашғарға сапары» деген атаумен ықшамдалып жарияланады /2, 715; 7, 128/. Остен-Сакеннің өзі содан бір жыл бұрын ғана полковник Полторацкийдің отрядымен бірге Нарын өлкесі арқылы Қашғар іргесіне дейін барып, Шоқан жүрген жолдың біраз бөлігін қайталап өткен еді. Соған орай, ол өзі аса құрметтейтін Уәлихановтың осы аралықтағы жолдың жан-жақты сипаттамасын еуропалық ғалымдар арасында тұңғыш рет түзіп кеткен еңбегін, енді ғана дайындалып жатқан Полторацкий экспедициясының есебінен бұрын, ғалымдар назарына алғашқы нұсқа ретінде ұсыну ғылыми әділеттілік болады, деп тапқан еді /47, 225; 41, 597; 4, 603-604/.

Қазақ ғалымының еңбектерін шығару жайына қатысты көтерілген әңгіменің іле-шала басылып қалғанын, Шоқанның тұңғыш шығармалар жинағының редакторы Веселовский де айтып өтеді. «Сол жолы Уәлихановтың қолжазбаларын Географиялық қоғам «Жазбаларында» бастыруға шешім қабылданғанымен, ол мақсат кейіннен жүзеге аспай, Уәлихановтың редакциялауды талап ететін кей мақалалары сол тапсырылған адамдардың қолында кетіп, кері қайтпай жоғалған жағдайлар да орын алды. Менің өзім В.В.Григорьевтің қағаздары арасынан Шоқанның екі дәптерін таптым, олардың бірі «Едіге» жырының қазақша мәтіні, екіншісі соның орысшаға қысқаша аудармасы еді» /4, 493-496; 500-503/, – деп жазды

Содан кейін сексенінші жылдарда Шоқан шығармаларын жариялау ісіне оның кадет корпусында бірге оқыған жан досы, қазақ халқын құлай сүйген Г.Потанин біртіндеп кірісе бастайды. Бұл оның 1876-1880 жылдар аралығында Моңғолия мен Тыба аймағына жасаған саяхаттары бойынша өзінің төрт томдық еңбегін дайындау үшін Петерборда үш жыл тұрақтаған кезі еді. Сол жылдары ол балалық шақтан бергі досының «Қазақтардың көне замандардағы қару-жарағы мен сауыт-сайманы», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты зерттеулерін Орыс География қоғамы Батыс

Сібір бөлімшесінің жазбаларында басуды өтініп, Омбыдағы сол бөлім басшыларының бірі, өзінің жақсы танысы, Атбасар казак-орысының баласы, болашақ генерал Г.А.Катанаевқа жібереді. Потанин оған жазған хатында бұл қолжазбалардың көшірмелерін өзіне Леонид Николаевич Майковтың тауып бергенін айтады /4, 513-514/. Сол кезде Географиялық қоғамның этнографиялық бөлімінің бастығы, «Халық ағарту министрлігі журналының» редакторы боп істейтін бұл Майков, Шоқанды ерекше сыйлаған әйгілі ақын Аполлон Майковтың туған інісі екенін еске алсақ, қазақ ғалымының Сырымбетте ғұмыр кешкен кезіндегі әдеби мұраларды жинағанына қатысты тағы бір деректің ұшығын ұстағандай боламыз. Шоқан ақынға жазған хатында өзінің қазақтардағы шамандықтың қалдығы, алтынордалық батырлар туралы зерттеулерді бітіргенін, көптеген ертегілерді, әндерді жинағанын, енді соларды Петербор басылымдарына шығару жайы қалай болар екен, деп оның қол жалғауын өтінетіні бар еді. Оған Майков өзінің редакторлармен сөйлескенін, бәрінің ықыласты екенін білдіріп, «Сіз өзіңізде бар нәрсенің бәрін маған жіберіңіз, мен оларға өзімнің шығармаларымды өткізуден де бетер күш салатыныма сеніңіз», деп жауап жазған-ды. Шамасы, осы хаттан кейін Шоқан шамандық туралы зерттеуін Аполлон Майковқа жіберген сыңайлы. Ол қолжазбаның бір көшірмесі ақыр соңында ақынның інісі, ауыз әдебиетімен айналысатын Леонидтің қолына түскендей /41, 598/. Профессор Веселовскийдің жазуынша, «Қазақтардағы шамандықтың қалдықтары» еңбегінің түпнұсқасы Семеновтың мұрағатында болған, алайда кейіннен қолжазбаны іздестіргенде, ол оны тауып бере алмаған.

Географиялық қоғамдағы Гутковский жинап Семеновке тапсырған қолжазбалардың басылу жайының бірте-бірте көмескіленіп, ұмыт бола бастауы, зерттеушілердің Шоқан дүниелерін редакциялауға, оқуға, деректерін пайдалануға алып, кейіннен қайтармай қоюы, оның біраз дүниесінің қолды болуына да әкеліп соққанын айттық. Дегенмен сол жылдары ғалым мұраларын сақтау жолында айрықша еңбек еткен бір қадірлі жанның арқасында ғана, қазақ зерттеушісінің көп қолжазбасы ұшты-күйлі құрудан аман қалады. Ол – Гутковскийдің қызы Катерина Карловна еді. Шоқан кадет корпусына түскен кезде бір жасқа енді шыққан Катя, оқушы кезінен әкесіне еріп, үйге кеп жүретін қазақ баласына титтейінен бауыр басып, оны туған ағасындай жақсы көріп өскен болатын. Ілім-білімге жақын зиялы отбасыдан шыққан қыз, Шоқанның зерттеушілік, шығыстану саласындағы әрбір жетістігіне ата-анасымен бірге қуанатын шын пейілді тәлімнен нәр ала жүріп бойжетті. Оның мезгілсіз өмірден озған хабарын ата-анасымен бірге қатты қайғыра қабылдады. Әкесінің қазақ ғалымының шығармаларын жинап, кітап етіп бастыруға ниет еткен бастамасына өзі де қолдан келгенінше қолғабысын берді. Артынша әкесі де тосыннан көз жұмған соң, отбасының бар ауыртпалығы мойнына түскен Катерина Карлқызы, біраз жылдардан соң

Шоқан шығармаларын бастыру жайы аяқсыз қалып бара жатқанын байқайды да оның мұраларын сақтауды өзі қолға алғанды жөн көреді. Үйінде бар материалдарды ретке келтіріп, басқа ғалымдардың қолында кеткен қолжазбаларды қайтарып алуға күш салады. Сөйтіп, біртін-біртін Шоқан мұраларының құнды қорын жинақтайды /47, 208-214/.

1887 жылы сол кезде Орыс географиялық қоғамы Шығыс Сібір бөлімшесінің бастығы боп істейтін Потанин жан досының шығармаларын бастыру ісіне белсене кіріседі. Дала генерал-губернаторы Колпаковскийге хат жазып, Уәлиханов еңбектерінің жинағын шығару ойластырылып жатқанын, соған қаржылай көмек көрсетуге қолқабыс беруін, егер генералда Шоқанның жазғандары бар болса, салып жіберуін өтінеді. Сол шақта Петербор университеті Шығыстану факультетінің ұстазы, әйгілі шығыстанушы-археолог, соған дейін Хиуа мен Бұхара хандықтары туралы жазған құнды еңбектерімен танылып үлгерген Николай Иванович Веселовскийге (1848-1918) жинақтың редакторы болуға қолқа салады. Өзінің қауырт зерттеушілік жұмыстардан қолы тимейтініне қарамастан, Шоқан есімін ардақ тұтатын білікті ғалым да, оның әлі реттестірілмей, көбіне қолжазба, көшірме күйінде қалған еңбектерін редакциялаудың ауыр жұмысын атқаруға келісімін береді. Олардың көбін оған Потанин тауып беріп отырады. Петерборға жұмыс бабымен келіп-кетіп жүргенде К. Гутковскаяға да жолығып, оның қолындағы қолжазбалардың арасынан біраз қажетті дүниелерді алып береді. Шоқан мұрасына аса ұқыппен қараған Катерина Карлқызының осы орайда да ерекше сақтық танытқанын байқар едік. Ол Потанинге қажет деп тапқан дүниелердің көшірмелерін алуға ғана рұқсат береді.

Содан К.Гутковская сақтап келген бұл қор тек 1920 жылы Петербордағы Ғылым академиясының мұрағатына тапсырылғаннан кейін ғана зерттеушілер назарына ілікті. Ол қолжазбалар арасында Шоқанның «Ыстықкөл сапарының күнделігі» мен «Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы» атты жолсапар жазбалары, «Алтышәрдің, яғни Қытайдың Нан-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» атты ең ірі еңбегінің толық түпнұсқасы, Қашғар сапарын ұйымдастыруға байланысты құжаттар, Гасфорттың, Гутковскийдің хаттары, «Қырғыздар туралы жазбалар», «Жамиғ ат-тауарихтан» үзінділер», «Ұлы жүз қазақтары туралы», «Құлжа мен Шәуешектегі сауда жайында», «Тарих-и Рашидиден» үзінділер, «Қашғар жұрты туралы» еңбектері, әкесі Шыңғыстың екі хаты, неше түрлі мұрағаттық материалдар бар екен /7, 130/. Содан бастап нөмірі 23-ші қор деп аталған бұл баға жетпес мұраларға зерттеушілердің қолы жетті. Шоқанның кейіннен Қазақ академиясы тарапынан, қазақтың ұлы ғалымы, академик Әлкей Марғұланнның бас болуымен 1961-1972 жылдар аралығында жарық көрген тамаша бес томдық шығармалар жинағының да негізгі сүйегін осы қор материалдары құрады /1 - 4/.

Алайда 1887 жылы Потанин мен Веселовскийдің қайраткерлігімен қайтадан қолға алынған іс көп ұзамай тағы да тоқтап қалады. Алдында Дала генерал-губернаторлығына қарасты қаржы көздерінен ақшалай көмек жасауға уәде берген Колпаковский, 1889 жылы ол қызметінен Петерборға ауысып кетіп, көмек бере алмайтын болғандықтан, шығарушылардың қолы жіпсіз байланады. Потаниннің Шоқанның ағайындарынан қаражат сұрап, Шыңғысқа, Мұса Шорманұлының баласы Сәдуақас мырзаға жазған хаттары да нәтижесіз аяқталады. Содан кейін Потанин Омбыдағы Катанаевқа хат жазады. Оған Уәлиханов шығармаларының негізінен жиналып дайын тұрғанын, енді оны редакциялап, бастыратын қаражат табу үшін Географиялық қоғамның Батыс Сібір бөлімшесі жанынан жазылым ұйымдастырсақ қайтеді, одан түскен пайданың тиісті бір мөлшері сіздердің бөлімшелеріңізге де түсер еді, – деген ұсынысын жеткізеді...

Ақыры келер 1893 жылы ғана профессор Веселовскийдің күш салуымен (бұл кезде Потанин өзінің екінші Қытай-Тибет саяхатында жүрген-ді), Орыс география қоғамы есебінен Уәлихановтың шығармаларын бастыруға қаражат бөлінетін болып, ол кітапты дайындау жұмыстарына алаңсыз кірісе алған еді. Дегенмен қолжазбаларды реттестіру, түсініктемелерін жасау, Шоқанның өмірбаянын, естеліктерді әзірлеу, бірқатар көшірме қолжазбаларды түпнұсқалармен салыстыру мүмкіндігінің жоқтығы, тағы да біраз уақыт қолды байлайды. Оның үстіне Веселовский сол жылдары жаз сайын Кубан өңірінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен айналысып, атақты Майкоп мәдениетін тұңғыш ашушы да болған еді. Соның қыруар шаруалары да қабаттасып, Шоқан кітабы созыла-созыла, тек 1904 жылы ғана «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың шығармалары» деген атпен Императорлық орыс география қоғамы этнографиялық бөлімі жазбаларының XXIX томы ретінде жарық көрді /7, 129-130/.

Онда Шоқанның «Абылай», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Қазақтың көне замандардағы қару-жарағы мен сауыт-сайманы», «Жоңғария очерктері», «Алтышәрдің, яғни Қытайдың Нан-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» (Уәлихановтың есебінен үзінділер), «Сібір ведомствосы қазақтарының сот реформасы туралы жазбалар», бірқатар материалдардың алғашқы жөнделмеген нұсқалары («Көкетай ханның өлімі мен асы» жыры үзіндісінің, «Едіге» жырының орысша аудармасы мен «Шона батыр» ж.т.б.), «Ұлы жүз қазақтарының аңыздары мен әпсаналары», «Қазақ шежіресі» сияқты еңбектері және Қолпаковскийге, Гутковскийге жазылған хаттар, оның өмірбаяны туралы Потанин дайындаған мағлұматтар, Ядринцев пен Ибрагимовтың естеліктері топтастырылған еді. Қосымша бөлімде Сыртқы істер министрлігі мұрағатынан алынған поручик Уәлихановты Қашғарға аттандыру жөніндегі құжаттар, оның өз қолынан шыққан барып-қайтқан жолдарының

сипаттамасы, сондай-ақ Шоқанның Алтышәр туралы есебінің 1861 жылы Географиялық қоғам жазбаларында жарияланбаған: «Халық құрамы», «Өлкенің билік жүйесі мен саяси жағдайы», «Өнеркәсіп және сауда» атты кейінгі үш тарауы берілді.

Жинақ Веселовскийдің «Метеор» деген кіріспесімен ашылды. Әйгілі профессордың ол мақаласы: «Шығыстану әлемі аспанынан, қазақ хандарының ұрпағы, әрі орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов құйрықты жұлдыздай ағып өте шықты. Орыс шығыстанушылары оны бірауыздан ғажайып құбылыс ретінде танып, түркі халықтарының тағдыры туралы ұлы да маңызды жаңалықтар ашады деп күткен еді, бірақ Шоқанның мезгілсіз қазасы біздің бұл үмітімізді үзді. Ол 30 жасқа да толмай, өкпе ауруынан қайтыс болды» /4, 500-503, 513-524/, – деген сөйлемдермен басталған еді.

Бір жылдан кейін, 1905 жылы сол Петерборда профессор П.М.Мелиоранскийдің әзірлеуімен «Едіге. Жыр (Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз. Ш.Ш.Уәлихановтың қолжазбасы бойынша қазақша мәтіні)» деген Едіге» жырының Шоқан жинаған түпнұсқасы да жеке кітап боп жарық көрді. Мелиоранский осы басылымға кіріспе ретінде жазған мақаласында: «Едігенің» содан бір жыл бұрын Шоқанның шығармалар жинағында басылған орысшасында толығымен аударылмағанына, кей тұстарының қалып кеткеніне назар аударады. Сол себепті де Ш.Уәлихановтың өзі мұқият қарап, тексеріп кеткен осы түпнұсқа мәтіннің жарық көруі ерекше маңызды деп бағалайды. Оның айтуына қарағанда, Шоқан «Едіге» жырының мәтінін дайындау ісіне көп еңбек сіңірген. Оның нұсқаларын бір-бірімен салыстыра қарап, жыр желісін бір жүйеге салуға, тиянақтауға ұмтылған /4, 496-500; 49, 23-63/.

Қазақ баспасөзінде Шоқан туралы әзірге белгілі алғашқы мақала «Дала уәлаяты газетінде» 1894 жылы екі тілде жарық көрді /50, 517-519; 4, 563-567/. Мақала авторы, халықшыл жазушы Н.И. Наумов оны «биік ғылым мен өнер иесі, парасатты қазақ» деп бағалады. Ғалымның есімі мен еңбегі XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары, Алаш арыстары арасында оның 1904 жылы «Шығармалар жинағы» мен 1905 жылы «Едіге жыры» жарық көргеннен кейін кеңінен танылды. Әлихан Бөкейхан 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «қазақты туғанындай жылы көріп, қорған болып жүретін» әйгілі ғалым Г.Потанинге жылы лебіз білдірген мақаласында Шоқанды «орысша оқыған қазақтың ең естісі, артына кітап қалдырған» деп /51, 38/ жоғары баға береді. Сол «Қазақ» газетінде 1915 жылы шыққан «Қара қыпшақ Қобыланды» мақаласында: «Кітап басқанда жер-су һәм кісі аттарын әліппе тәртібімен кітаптың аяғына басса һәм олар хақында кітаптың қайсы бетінде сөз бар екені көрсетілсе,.. кітап тәрбиелі болар еді,.. ана географически общество басқан Шоқан кітабы да осылай басылған...» /52, 317-318; 51,179/, деп атап өтеді. Міржақып Дулатұлы 1914 жылы «Қазақ» газетінде Шоқанның өмірі мен ғалымдығын алаш

жұртына таныстыру мақсатын көздеп «Шоқан Шыңғысұғлы Уәлихан» деген көлемді мақала жариялады. «Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған. Шоқанның ғұмыры ұзақ болғанда, артына қанша пайдалы нәрсе қалдыруында шек жоқ, қазақ жайынан жинаған қанша материалдары өзі өлгеннен кейін баспаға кірмей жоғалған» /51, 105-110/, деп жазады. Сондай-ақ А.Байтұрсынұлы, М.Шоқай, С.Садуақасұлы, Қ.Кемеңгерұлы сынды Алаш қайраткерлері де өздерінің жазғандары мен сөйлеген сөздерінде Шоқан туралы пікірлерін білдіріп, оны «қазақтың оқыған азаматынан ең бірінші бұқараның мұңын жоқтаған, ұлтшылдық негізін салған...» (Кемеңгерұлы) /53, 24-48/, деген тұрғыда бағалады.

Кеңестік Қазақстан кезінде Ш.Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығын қарастырған толымды зерттеулер қыркыншы жылдардың ортасынан бастап шыға бастады. 1945 жылы Х.Айдарованың «Шоқан Уәлиханов» атты орысша монографиясы /54/ жарық көрді. Осы автор 1947 жылы ғалымның мақалалары мен хаттарын топтастырған орысша жинағын /55/ шығарды. Ол 1949 жылы қазақша аударылып басылды /56/. Осы басылым 1956 жылы 232 беттік көлемде «Жаңа өмір» журналының баспасынан араб әрпімен /57/ шықты Шоқанның 1958 жылы академик Ә.Марғұланнның редакциясымен орысша басылған «Таңдамалы шығармалар» жинағына /58/ ғалымның негізгі еңбектері мен хаттары енді. Ал Ш.Уәлихановтың 1961-1972 жылдар аралығында шыққан бес томдық шығармалар жинағы /1-4/ – оның жауапты редакторы болған Ә.Марғұланнның халық алдында атқарып кеткен ұлы еңбегі ретінде бағаланады Әлекеңнің осы шығармалар жинағының 1-ші томындағы «Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметі» атты көлемі жүз беттей кіріспесінің өзін қазақ топырағында туған ғұмырнамалық очерктердің озық үлгісі /38/ деп тануға болады. Осы ерекше бес томдықтың негізінде 1984-1985 жылдары оның жаңа басылымы /5/ жарық көрді.

Шоқантануға қазақтың әйгілі жазушысы С.Мұқанов елеулі үлес қосты. Оның «Шоқан Уәлиханов» монографиясында көптеген деректік мағлұматтар бар /59, 8-138/. Сондай-ақ жазушы қаламынан «Аққан жұлдыз» романы /60; 61/, «Шоқан Уәлиханов», «Қашғар қызы» пьесалары /62/ туды. Жазушылар С.Бегалин /63/, С.Бакбергенов /64; 65; 66/, С.Марков /67/, И.Стрелкова /68/, Ш.Уәлихан /69/ және тағы басқа авторлардың Шоқан туралы көлемді әдеби шығармалары жарық көрді. Ғалымның әр салада атқарған еңбектеріне қатысты С.Зиманов, А.Әтишев /70/, Ш.Сәтбаева /12/, Р.Сүлейменов, В.Моисеев /71/, М.Елеусізов /72/, О.Сегізбаев /73/, О.Сұлтаньяев /74/, С.Өтенияз /47, 78/ сияқты зерттеушілердің монографиялары мен кітаптары шықты. Қаламгер-зерттеушілер С.Мұхтарұлы /75/, Ж.Бейсенбайұлы /76; 77; 41/, Н.Ивлев /79/ және басқалардың деректі хикаялары, зерттеулері, көркем туындылары

жарық көрді. Ш.Уәлиханов шығармалары, олардың басылған жылдары, ғалым туралы жазылған мақалалар мен әдебиеттердің тізімі «Ш.Уәлиханов. Әдебиеттердің мазмұндалған көрсеткіші» /7/ атты екі мыңдай әдебиетті (қазақша-орысша) қамтыған кітапта берілді.

Шоқанның әдеби мұраны жинауы мен зерттеуіне қатысты әңгіме, ол туралы жазылған еңбектер мен мақалаларда /9-19/ әрдайым сөз болып, талданып келеді. Оларда ғалымның әдебиеттанушылығы, ауыз әдебиетін зерттеушілігі әр тұрғыдан қамтылады. Бұл тақырыпқа қатысы бар ғылыми зерттеулер де жүзеге асырылды. Шоқанның әдебиет ғылымына қосқан үлесі жайында Қ.Алпысбаева «Ш.Ш.Уәлиханов – фольклортанушы» (1998), Н.Қанафин «Ш.Ш.Уәлиханов – әдебиет зерттеушісі» (2000) деген тақырыптарда /18; 19/ кандидаттық диссертациялар қорғалды.

Біздің жұмысымызда Шоқан Уәлиханов тұлғасына әдеби мұра зерттеушісі ретінде мән беріледі. Бұл орайда оның қазақтың өткен замандарына тікелей қатысы бар ортағасырлық түркі жазба жәдігерлерді терең зерделеген ғұламалығына көңіл бөлінеді. Шоқан зерттеген ол көне шығармалар арасындағы, содан бері мұрағат қойнауында мәлімсіз боп келген, енді ғана ғылыми айналымға түпнұсқасынан қазақшаға аударылып қосылған, факсимилесімен бірге жарық көрген құнды қолжазбаларға /34; 35/ да жаңа дереккөз ретінде назар аударылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Диссертациялық жұмыста Ш.Уәлихановтың әдеби мұраға байланысты атқарған еңбектері жан-жақты талданып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді:

- әдеби мұраға байланысты зерттеулері бір жүйеге келтіріліп, жаңа деректермен пысықталды;

- «Түркі шежіресі», «Шайбанинама», «Хан жарлықтары», «Жылнамалар жинағы», «Тазкира-йи Бұғра хан», «Тазкира-йи қожаған», «Тарих-и Рашиди» жазба жәдігерлерін зерттеуі алғаш рет арнайы қарастырылды.

- «Тазкира-йи Бұғра хан», «Тазкира-йи қожаған» қолжазбаларының қазақшаға аударылған нұсқалары тұңғыш рет ғылыми жұмыс нысанына айналды.

- аталған жазба жәдігерлерді қазақ елі мен Орталық Азия өңірінің тарихына, әйгілі тұлғаларына қатысы бар құнды дерек көзі ретінде пайдаланғаны байыпталды;

Сондай-ақ:

- жазба әдеби ескерткіштер мен жәдігерлердің түпнұсқалық тегі мен Шоқан назарын аударған тұстары салыстырыла айқындалды;

- жазба шығармалардың қазақ шежірелері мен әдеби мұраларында айтылатын Шоқан байыптаған сарындармен үйлесетін сипаттары анықталды;

– жәдігерлердегі Шоқан назарына іліккен және қазіргі уақытқа дейін өзгеріссіз қолданылып келе жатқан қазақ сөздері мен көркем тіркестер дәлелденді.

Зерттеу жұмысының ғылыми-әдістемелік негізі. Ш.Уәлихановтың әдеби мұраны зерттеушілігін қарастыру барысында Шоканның академиялық бес томдықтарындағы қыруар мағлұмат, тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың, соның ішінде шығыстанушылық ғылыми-теориялық еңбектер пайдаланылды. И.Березин /4, 478-480; 80/, В.Вельяминов-Зернов /81/, В.Радлов /82;83/ Г.Потанин /84/, Н. Веселовский /4, 493-495, 500-503/, П.Мелиоранский /48/, В.Бартольд /4, 503-505/, П. Семенов-Тянь-Шанский /85/, Ә.Бөкейхан /52/, М.Дулатұлы /51, 105-110; 86/, М.Әуезов /87; 88/, Ә.Марғұлан /38; 39; 89/, А.Кононов /29/, Б.Кенжебаев /90/, В.Жирмунский /91/, В.Юдин /21; 92; 93; 94/, С.Ибрагимов /95, 96/, С.Мұқанов /10/, М.Ғабдуллин /97/, С.Зиманов /70/, Ә.Қоңыратбаев /98; 99; 100/, Ә. Нәжіп /101/, Ы.Дүйсенбаев /102/, З.Ахметов /11/, Б.Уақатов /103/, Б.Адамбаев /104/, Р.Бердібай /105; 13/, М.Мағауин /106; 107/, Р.Нұрғали /108; 109/, С.Қасқабасов /110; 111; 36/, Н.Келімбетов /37/, Р.Сүлейменов /71/, Р.Сыздықова /27; 28/, М.Қойгелдиев /27/, Б.Әбілқасымов /23; 24/, М.Жолдасбеков /15/, Ш.Сәтбаева /12/, Ә. Дербісәлин /16/, А.Ибатов /112/, А.Григорьев /25/, А.Сейдімбек /113/, А.Қыраубаева /114/, Ә.Дербісәлиев /16/, С.Негимов /115; 17/, Ж.Смағұлов /116/, М.Ғұмарова /117/, Т. Жұртбай /118/, Қ.Алпысбаев /119/, Ж.Тілепов /120/, Ш.Ыбыраев /121/, Д.Қамзабекұлы /53/, К.Матыжанов /122/, У.Қалижанұлы /123/, С.Қосан /34/, А.Нұрманова /35; 124/, ж.т. басқа ғалымдар еңбектері мен ұжымдық зерттеулердің ғылыми-әдіснамалық негіздері бағыт-бағдар ретінде ұстанылды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

– Ш.Уәлиханов әдеби мұраны ғылыми түрде зерттеген тұңғыш қазақ ғалымы;

– ғалым түркі халықтарына ортақ жазба мұраларды қазақ халқының да төл туындылары қатарында екенін алғаш дәлелдей алды;

– Қ.Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» шығармасының авторы мен кейіпкерін Қазақ Ордасынан шыққан тұлғалар екенін ғылым әлемінде бірінші болып зерделеп, дәлелдеді;

– қазақ пен қырғыз әдеби мұралары мен ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерін Орталық Азияда бірінші болып зерттеп, орыс тіліне аударып, кең өріске шығарды;

– ғылымға бұрын беймәлім болып келген аса құнды әдеби жәдігерлер мен қолжазбаларды тауып, оларды ғылыми айналымға түсірді;

– ғалым әдеби мұраны зерттеу ісінде өзіндік тәжірибе қалыптастырып, ғылыми ой-пікірлер ұсынды;

– оның бірнеше тіл білуі, көне қолжазбаларды еркін оқи алуы, ғылыми талдау мен сараптаудың жүйелі жолын меңгеруі, жазғанын орайлы жеткізе

білуі, ұлт тарихы мен тұсындағы рухани сұранымын тоғыстыра отырып, зерек байламдар жасауы әлемдік және отандық ғылымда «Ш.Уәлиханов қағидатын», «Ш.Уәлиханов жолын», «Ш.Уәлиханов бастамасын», «Ш.Уәлиханов тұжырымдамасын» айқындады.

Зерттеудің ғылыми-теориялық және тәжірибелік маңызы. Диссертацияның қорытындыларын ежелгі дәуір әдебиеті мен түркі халықтары әдебиеті тарихын оқытатын пәндерге, әдеби мұраға қатысты дәрістерге, сонымен қатар Шоқантану курстарына керек дереккөз еңбек ретінде пайдалануға болады. Диссертация материалдары әдеби мұраны зерттеу тақырыбы бойынша деректік негізді байытуға көмектеседі, әдебиет тарихы туралы болашақта жазылатын еңбектерге де жаңа мағлұмат ұсына алады. Жастарды ұлттың әдеби-мәдени мұралары негізінде тәрбиелеу мен оқытуға, қоғамдағы мемлекеттік сананы жетілдіруге пайдалануға болады.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері. Диссертациялық жұмыста тарихи-сипаттамалық, мәтіндік тұрғыда салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Тақырыпқа объективті қарау, жүйелілік, тарихи және әдеби фактілерді орынды сабақтастырып пайдалану, түрлі жазба жәдігерліктердегі деректерді хронологиялық тұрғыдан зерделеп барып, қорытынды жасау қағидаты басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен сарапталуы. Диссертацияға өзек болған мәселелер мен зерттеудің ғылыми нәтижелері Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім мен ғылым саласындағы бақылау комитеті белгілеген арнаулы 5 басылымда және 4 халықаралық, республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары жинағында жарық көрді. Шоқанның өмірі мен қызметі, шығармашылығы мен ғалымдық жолы – ізденушінің көп жылдардан бері зерттеп келе жатқан тақырыбы. Ол – аталған тұлға туралы әр жылдары басылған 30-дан астам мақаланың және «Шоқан ізімен» /1977), «Жасынтағдыр жарқылы» (1987), «Шоқан» (2009) атты үш деректі кітаптың /76; 77; 41/ авторы. Мемлекеттік тапсырыспен «Ғибратты ғұмыр» сериясы бойынша басылған соңғы кітабы /41/ 39 баспа табақ көлемінде жарық көрді.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, негізгі екі тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

I ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРА

I.1 Ғалымның ғылыми-көркемдік дүниетанымы және рухани құндылықтар

Ғалым, ағартушы Шоқан Уәлиханов қысқа ғұмырында қазақ және туыстас түркі халықтарының әдеби мұрасын зерттеу саласында қыруар жұмыстар атқарып кетті. Ол қазақ жырлары «Едіге» /125, 51-82; 49/, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» /3, 53-100; 126, 29-67/, қырғыз эпосы «Манасты» /1, 289-300; 39; 25, 257-283; 40/. жазып алып, орысшаға аударды. Шоқан ауыз әдебиеті үлгілерінің бір тобы – тарихи өлеңдер, жоқтаулар, айтыс сөздерді қағазға түсірді. Солардың арасында Бұқар жыраудың Абылайға арнаған өлеңдері, «Абылай туралы жыр», «Орақтың жырлағаны», «Қара батырдың толғағаны» сияқты інжу-маржандар бар /1, 169-192/. «ХҮІІІ ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз әңгімелер» /1, 220-227/ еңбегінде де қазақ тарихында орны бар белгілі тұлғалар туралы қызықты деректер келтіреді. «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» /1, 196-202/. еңбегінде өлең жанрларының ерекшелігін ашып, сыпаттама береді, жіктейді.

Сол кезеңде «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясы бойынша орыстың көрнекті түркітанушысы, Қазан университетінің профессоры И.Н. Березиннің дайындауымен шығып жатқан «Шайбанинаманың» түркіше нұсқасы (1849 жылы), Әбілғазының «Түркі шежіресінің» орысша аудармасы (1850 жылы), «Хан жарлықтары» (1850 жылы) еңбектері мен Қадырғали би Жалайыридың сол кездегі қазақшаға жақын тілде жазылған «Жамиғ ат-тауарих» (1854 жылы) секілді құнды жәдігерлерді қызыға оқып, соңғы екеуі туралы /1, 121-168/ толымды зерттеулер жазды. Ол Хиуа ханы Әбілғазының (1603-1664) Қазан қаласында 1825 жылы түркіше түпнұсқасы бойынша басылған «Шежіре-и Түрк» кітабын бұрыннан жақсы білетін. Сонымен қатар Ақсақ Темір әулетінен шыққан ұлы қолбасшы, тарихшы, Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Захириддин Бабырдың (1483-1530) «Бабырнама» кітабымен де түбегейлі таныс болды. Ғалым ортағасырлық түркі-қыпшақ әдеби тілі үрдісімен жазылған осы жәдігерлердегі қазақ тарихына қатысты тұстарына зерделей қарап, әрдайым зерттеу еңбектерінде пайдаланып отырды.

Шоқан Қашғардан қайтарда өзімен бірге түркі жұрттары арасында мұсылман дінін енгізуде ерлік танытқан халифат батыры Әбумүсілім туралы жергілікті аңыз сарындары енген «Әбумүсілім Марузи» атты хикаяны, Әли ибн Хұсейн Кашифидің (Ас-Сафи) 1503 жылы жазған парсы тіліндегі «Рашахат айнел хаят» («Өмір қайнарының тамшылары») атты

шейхтар мен әулие-ишандардың ғұмырнамалары, уағыздары жинақталған шығарманы, шағатай-түркі жазба стилінде жазылған «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» қолжазбаларын, қашғарлық белгілі ақын, тарихшы Мұхаммед Садық Қашғаридың 1771 жылы бітірген «Тазкира-йи қожаған» атты Қашғар өңірі тарихына қатысты құнды кітабын да ала келіп, ғылыми ортаға таныстырды. Петерборда еңбек еткен уақытында университет кітапханасының қорында бар Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1449-1561) «Тарих-и Рашиди» шығармасының парсыша нұсқасын Ғылым академиясы мұрағатындағы Мұхаммед Садық Қашғари аударған оның шағатай-түркішесімен салыстыра отырып, Хайдар мырзадай әйгілі тарихшының осы зор еңбегі туралы /1, 392-425; 437-450; 3, 179-180; 429-483/ еуропа ғылымындағы алғашқы зерттеулерді жазды.

Шоқанның әдеби мұраларды зерттеуге ұмтылысы бала кезінен, әкесі аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың ықпалымен басталған еді. Бес жасынан хат танып үлгеріп, қабілет көзі ерте ашылған Шоқан, жеті жасқа келгенде өзі дүниеге келген Күнтимес қыстау-ордада ашылған мектепте білім алуға кіріседі. (Осы ретте диссертанттың Шоқанның туған жеріне қатысты ізденістерінің нәтижесінде, бүгінде Қостанай облысы Сарыкөл ауданының аумағына енетін Күнтимес ауылы ғалымның кіндік кескен мекені екендігі дәлелденгенін, ғылыми ортада мойындалғанын, бұл ақиқаттың кейінгі жылдарда «Мәдени мұра» бағдарламасымен шыққан деректер арқылы тұжырымдалғанын да /127, 143-144, 342; 41, 66-76/ ескере кеткіміз келеді). Аға сұлтан әкесі ашқан осы Күнтимес мектебінде шәкірттер қазақша таза оқып, жаза білуді, көне түркі (шағатай) тіліндегі дүниелерді тану, арабша, парсыша сөйлеу дағдыларын үйренетін, шығыс ақындарының өлеңдерін жаттайтын, қазақтың халық эпостарымен танысатын, тарих пен есеп пәндерін өтетін.

Ғалым «Едіге» жырын жазып алу тарихына қатысты кейіннен: *«Мен бұл жырды бірінші рет Аманқарағай дуанындағы аз ата күрлеуіт қыпшақтың ауылында, ақын Жұмағұлдан 1841 жылы естідім»,* – деп жазады. (Кейінгі жылдарда жүргізілген зерттеулер нәтижесінде, ол ақынның аты Жаманқұл екені анықталды). Шоқан бұл кезде алты жаста. Сол жылы әкесі Шыңғыс осы жырды баласы екеуі Жаманқұлдан жазып алғасын, соңыра оны тағы да бір мәрте айтқызып, үстінен толықтырады. Үшінші рет ол атығай Арыстанбай жыраудың нұсқасы бойынша қайта жазылып алынады. *«Содан кейін 1842 жылы әкем Шыңғыспен бірге осы үш нұсқаны салыстыра отырып, ортақ мәтін шығардық. Оны Ахмет қайтадан көшіріп берді»* /4, 496-500/, – дейді ғалым. Ал осындай үлкен еңбекті атқаруға қолғабыс берген Шоқан сол кезде жеті жаста ғана болатын.

Өзі кейіннен: *«Қазақтың ең тамаша тарихи жыры – Едіге, ол – Тоқтамыстың жарлығы туралы еңбекте айтылатын сол Иди́ке, Эде́ку*

және Идигей, Ворскла бойында литваның ұлы князі Витовтты тасталқан еткен, Алтын орданы төрт ханның тұсында еркінше билеген сол бек-манап әрі қолбасы» /1, 201-202/, – деп жазған осы жырдың түйдек-түйдек боп төгілетін көркем шумақтары, әуелден-ақ жас баланы ерекше әсерлерге бөлеген еді. Әсіресе оны жырдағы Едігенің өзіне қастық ойлаған орда билеушісі Тоқтамыс ханға ренжіп, Еділ асып кетпек болғанда, оның кек алуынан қорыққан Тоқтамыстың «өкпелемей ордаға қайтуын сұрап», соңынан арнайы жіберген тоғыз батырға қайтарған жауабындағы адуын ырғақтар аса риза еткені де анық.

Едігенің хан сәлеміне:

*Мен қайтпан-ды, қайтпан-ды,
Қайтып Еділ өтпен-ді.
Еңсегей биік боз орда,
Еңкейіп сәлем бермен-ді
Еңсеме емен болат шоқпар тиген-ді;
Ерні жұқа сары аяқ,
Хан сарқытын ішпен-ді
Ернім желге бұлғанды;
Жауырындары жақталы,
Түйме бауы тартпалы,
Тонберсең де кимен-ді.
Иініме ноғайдың,
Жалғыз қотыр ұшығып шыққан-ды.
Көк ала жорға ат мініп,
Көн дабылпаз байланып,
Ұшан теңіз айналып,
Тұтам бауы сары алтын,
Ақсұңқар құс берсе де,
Көл айнала шүйе алман...
Арбаң да арбаң жүгіртіп,
Адымын жерде қуыртып,
Арғымақ ат берсе де,
Салтанат қылып іле алман.
...Қысыр жыланөзекті,
Қолтыраудай танаулы,
Саптыаяқтай ерінді,
Сарымсақтай азулы,
От орнындай тұяқты,
Қиған қамыс құлақты,
Ат берсең де міне алман /1,197; 125, 51-82/, –*

деп шамырқана қайтарған жауабындағы дала қаһармандарына тән асқақ рух бала Шоқанды да өзге тыңдаушылармен бірге айрықша тамсандырып, елдің көне тарихындағы сонау бір еңку-еңку жер шалған, егеулі найза қолға алған жауынгерлік замандар көз алдыға келгендей әсерге берілетін...

Әлбетте, Шоқанның ғылыми-көркемдік дүниетанымының, рухани құндылықтарды бағалау машығының қалыптасуына әке тарапынан тиген әсердің жөні бөлек болғандығы да даусыз. Шыңғыс Уәлиұлы өз заманындағы аз ғана көзі қарақты, білімді адамдардың бірі еді. Мұрағат мәліметтері әуелі Сырымбет медресесінде қазақша жақсы сауатын ашқан, Омбы әскери училищесінің жанындағы Азиялық мектеп тәлімін қазақтан алғашқылардың бірі болып көрген Шыңғысты әдебиет пен ғылымға жаны жақын, елдің тұрмысын, әдет-ғұрпы мен өнерін зерттеушілерге таныстыруда бірталай еңбектер жасаған адам ретінде байыптатады.

Әр саладан хабары бар аға сұлтанға орыс ұлықтары да кей жұмыстарды сеніп тапсыратын. Мәселен, Сібір қазақтары облысының шекара бастығы полковник М.В.Ладыженскийдің өзі 1840 жылдың ақпанында оған мынадай хат жазады.

Сол кездегі кітаби қазақша тілмен жазылған хатта аға сұлтанға деген ықылас та өзгеше.

«Зияда ғизатлу уа хұрматлу Аманқарағай дуанының аға сұлтаны майыр Шыңғыс Уәли ұғылына.

Сізге тапсырып айтатыным сол ки, маған қазақ халқының өлеңін, жырын, ертегісін, бұрынғыдан қалған қария сөздерін, қиссаларын, хикаяттарын, мақалдарын жиып жазып жібергейсіз. Мұның бәрісі де қазақ халқының арасында көп шығар», деп басталатын хат бұдан кейін ауыз әдебиеті үлгілерін қалай жинау керектігін түсіндіреді. Олар әрқайсысы өз мәнісіне қарай жеке-жеке дәптерге жазылса жөн болатынын айтады. *«Әгәрки, өзіңізге жақын жерлерде ойран болған ескі жұрт бар болса, саулыққа пайдалы шипа (арасан) сулар болса, не жазуы бар тастар болса, солардың бәрінің есімдерін біліп, солар тақырыпта айтылып қалған қисса сөздерін жиып үшінші дәптерге жазыңыз»* /4, 232-233/, – деп пысықтайды тағы.

Шыңғыс бұл тапсырмаларды орындауға іле-шала кірісіп те кетеді. Солардың ең алғашқысы, оның Күнтимеске жақын жердегі көне Қараоба мекенінің орнында ірге көтерген дуан орталығы Аманқарағай бекінісіне айнала ор қазу кезінде табылған мыс қазанды Омбыға жіберуі болған. Шыңғыстың Ладыженскийге жазғанына қарағанда, сол ордан қыш құмыралар да ұшырасқан, бірақ олар қолмен абайлап ұстамағандықтан үгіліп, күлпаршасы шыққан еді /4, 233-234/.

Ал ауыз әдебиеті үлгілерін жинай бастағанының бір белгісі – оның Шоқан еске алған «Едіге» жырын жазып алуы. Әкелі-балалы екеуінің одан кейін де «Қара қыпшақ Қобыланды», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларының бірнеше нұсқасы, «Еркөкше-Ерқосай» мен «Орақ батыр»

жырларын, халық аузындағы өзге де көптеген шығармаларды қағазға түсіріп, зерттеушілерге тапсырып отырғаны белгілі.

Шыңғыс 1850 жылы Орыс география қоғамының сұрауы бойынша, Ресейді мекендейтін халықтардың киімдеріне арналған этнографиялық музейге қазақтың ер адамының бастан-аяқ тұтынатын ұлттық киімінің үлгісін жібереді. Құрамында түлкі тымақ, кәмшатпен әдіптеліп, оқаланған барқыт тақия, қызыл мәуітіден тігіліп, жібекпен кестеленген шалбар, әртүрлі жібекпен өрнектеліп, жиектері барқытпен, кәмшатпен көмкерілген, астары сиса ешкі жарғақ, сәнді етік, күміс орнатқан қалта, күміспен қапталған қыны бар кездік, жасыл барқытпен көмкеріліп, күміс орнатылған шақпақ және теріден жасалып, күміспен қапталған дәрі қалтасы бар бұл киім үлгісі Географиялық қоғамдағыларды да аса риза етті. Олар Омбы шекара әкімшілігі арқылы осы киімді жібергені үшін өздерінің шын пейілді ықыластарын Құсмұрын дуанының аға сұлтанына жеткізуді өтінеді.

Мұрағат деректері Шыңғыстың бұдан кейін де орыс көрмелерімен байланысы үзілмегенін байқатады. Ол 1865 жылы әкесі Уәлидің қалқаны мен дулығасын қырға келген Дала комиссиясының мүшесі, полковник А.К.Гейнске музейге қою үшін тапсырса, 1867 жылы Мәскеуде өткен көрмеге және 1876 жылы Петерборда өткен III Халықаралық шығыстанушылар конгресіне бірталай құнды экспонаттар жібереді. Олардың арасында әсіресе сырты күміспен, алтынмен көмкеріліп, маржан тастармен әшекейленген тері қорамсақ, бес жебесі бар садақ, жібекпен кестеленген астары сиса мәуіті шалбар, балдағына күміс орнатылған қылыш, пілтелі қысқа мылтық, алтынмен зерленіп, кәмшатпен әдіптелген тақия, шұғамен көмкеріліп, кәмшатпен жиектелген түлкі бөрік, күміспен әшекейленген қайыс жүген секілді бұйымдар ерекше көзге түскені белгілі /4, 237-241/.

Осы дәйектерден-ақ Шыңғыстың ел билеушілік қызмет атқара жүріп, өнер-білімге жақын пейілдегі адам болғанын аңғару қиын емес. Соның бір белгісі, Шоқанның туған жері Күнтиместегі ордасында қазақ мектебін ашуы. 1842 жылы ашылған бұл мектептен аға сұлтанның балалары ғана емес, сол төңіректегі қазақ балалары да тәлім алады.

Осы орайда Шыңғыстың задыда балаларының тәуір білім алуына көп көңіл бөлгендігі байқалады. Оның басқа ұлдарының арасында да өз қабілет-қарымымен ерекше байқалған тұлғалар шықты. Шоқан інілерінің ішінде әсіресе Петербор көркемөнер мектебінің тәлімін көрген шебер суретші Мақының; Омбы кадет корпусын бітірген соң біраз жыл әскери қызметте болған, кейіннен одан босап шығып, Сырымбетке келіп орныққан, орыс және шетел әдебиетін терең білетіндігімен көзге түсіп, шығыстанушылармен, инженерлермен тығыз байланыс құрған Махметтің; жастайынан қайтыс боп кеткен дарынды ақын әрі сазгер Сақыпкерейдің (Қозыкенің) орындары бөлек болды.

Олардың бәріне көне мәдени мұраны жинаушылыққа, зерттеушілікке, халық поэзиясы мен музыкасына бір табан жақындығы бар әке шаңырағындағы рухани тәлімнің өзіндік пайдасы тигендігінде күмән жоқ.

Өзі ұшқан ұяның сол сырлы әсерін Шоқан да зерек байыптап өсті. Аға сұлтан ордасына әйгілі би-шешендер, ақындар мен жыраулар, әншілер мен күйшілер ат басын жиі бұрып жатады. Олар осында әртүрлі айтыстар мен өнер сайыстарын өткізеді. Шоқан кішкентайынан Зілғара мен Ықылас, Шәңкі мен Асаубай, Жазы мен Арықбай сынды би-шешендердің, Жанак пен Жаманқұл, Арыстанбай мен Нұрымбай, Шөже мен Орынбай секілді жүйрік ақындар мен жыраулардың, Көке мен Шәкендей жезтандай әншілердің, Досжан күйшінің, ертегіші Кәркенің, Құрымбай мен өз ағасы Қанғожа қобызшылардың өнерлерін тамашалап өскені мәлім. Олардың қиыннан қиыстырып, төтеннен төге сөйлейтін даналық ойлары, тынысты жырлары мен сазды әуендерінен жас бала өз бойына елді, ұлтты сүюдің жарқын дәстүрлерін әуелден сіңіргені де анық.

Аға сұлтан ордасына жер шенегіш инженерлер, топографтар мен суретшілер, ғалымдар мен саяхатшылар да жиі соғып тұрған. Олардан зерек бала – болашақта қазақтың тұңғыш кәсіпқой суретшісіне айналатын Шоқан сурет салудың алғашқы тәлімдерін алған. Әкесі зерттеушілер кеңесімен қазба жұмыстарға араласып, этнографиялық мүліктер жинап, қазақтың ауыз әдебиетінің үлгілерін жазып алып жүргенде, қасынан табылатын сенімді көмекшілердің бірі болғанын да білеміз. Ол үшін өз халқының бағзы замандардағы тарихына үңілудегі әуелгі ынтызарлық – әке ықпалының әсері мол тиген сол бір балдырған шақтардан да бастау алған еді /41, 81-82/.

Сонымен бірге Шоқанның әдеби мұраға, рухани құндылықтарға құмарлығының оянып, қалыптасуына оның әжесі Айғанымның ықпал-әсері де мол болды. Сауаттылығы бір басына жетерлік, әр тілден хабары бар білімді әже бес жасынан хат танып, жеті жасынан бастап, әкесімен бірге халық жырларын қағазға түсіруге қолқабыс беріп жүрген Шоқанның алғырлығына әуелден дән риза болатын. Өзі ұдайы хан ордасы – Сырымбеттегі атақонысында тұрса да, Есілдің оң саласы Аққанбұрлық өзені алабындағы жайлауларына келген кезде, Обаған бойындағы аға сұлтан қыстауы – Күнтиместен алып-ұшып жететін осы немересін қасына көбірек тартып, әртүрлі ертегілер, аңыздар мен өлеңдер айтып беріп, жаңылтпаштар мен жұмбақтар үйрете жүріп, біртін-біртін өзінде бар шығыс қиссалары мен дастандарын да тыңдата бастады. Талайын жатқа жырлап береді. Шоқан әріп танығаннан кейін оларды немересінің өзіне оқытатын болды. Жайлаудан қайтарда Шоқанды Сырымбетке ала кетіп, оқу басталғанға дейін бір айдай қасында ұстап, мәнерлеп оқуға үйретіп, ағайын-туғанға тыңдаттырып отырғанды да тәуір көрді.

Айғаным әженің ордада ұстайтын сандығында кітап боп басылған да, қолжазба түрінде көшірілген де қисса-дастандар жетерлік еді. Ел аузында

тараған діни қиссалар – «Салсал», «Зарқұм», «Жұмжұма», махаббатты жырлаған «Жүсіп-Зылиха». «Ләйлі-Мәжнүн», «Бозжігіт» дастандарын Шоқан әжесінің арқасында кішкентайынан біліп өсті. 1807 жылы Қазанда кітап болып басылған «Сейпілмәлік» дастанын де әжесі сол сандықтан алып оқытты. Көп шығыс қиссалары сияқты, «Мың бір түн» ертегісінің негізінде дастанға айналдырылған бұл кітапта да ескі кітаби тіл орамдары, араб, парсы сөздері көп кездеседі. Түсінбеген жерлерін әжесінен сұрап алады. Оның араб-парсы сөздеріне, ортағасырлық түркі жазба тіліне құлағының жаттығуы мен ұғынуына Күнтимес мектебінде алған тәліммен қоса, сол қиссалардың да жәрдемі көп тиді. Ел арасында Мысыр патшасы Қасымның Сейпілмәлік атты ұлы мен Бәдіғұлжамал перизат арасындағы адал махаббатты жыр еткен осы дастанның қазақ тіліне бейімделіп, жатық жырланған нұсқасы да бар екен. Оны да бір күні әжесі айтып берді. *«Қолыма қағаз бенен қалам алдым, дүниенің опасына қайран қалдым. Кәріптер жұрт ішінен тыңдасын деп, қисасын Сейпілмәлік хатқа салдым»* /128, 412/, деп басталыпты.

Қазақ ішінде көп жайылған жырлардың бірі «Бозжігітпен» те алғаш рет әжесі таныстырды. *«Заманнан көп замандар өтті дейді, бір ханға жалғыз ұлы бітті дейді. Жақсы ұзақ дәурен көрмек бар ма? Дүниеден арманымен өтті дейді. Бір ұл туды патшаға, жұртқа лайық, сауын айтып той қылды елге жайып»* /128, 346/, деп басталатын дастан да «Сейпілмәлік» сияқты жігіт пен қыздың іңкәр махаббатына арналады. Бір-бірін түсінде көріп ғашықтық дертіне шалдыққан Бозжігіт ханзада мен Қарашаш ханша өздерінің асыл сезімдері үшін бар қиындықты бастан кешеді, соның жолында жандарын қияды. Екеуінің алғаш кездесу қуанышында Қарашаштың қасында жүрген қырық қыздың жар-жар айтып қошемет көрсетуі – Шоқанның өзі әрдайым қазақтың үйлену тойларында көріп жүретін салт-жораны еске түсірер еді. *«Аһамду сурет құраның, басыңда тұр жар-жар! Пайғамбарлары Алланың, қасыңда тұр жар-жар. Бірі – меруерт, бірі – маржан, тізіліп тұр жар-жар! Бірі – хан-дүр, бірі – ханша, жар болыпсың жар-жар! Бірі – тоты, бірі – бұлбұл, жар болыпсың жар-жар! Бірі - алтын, бірі - күміс, түс болыпсыз жар-жар!»* /128, 359-360/. Алайда қыздың қатал хан әкесі олардың қосылуына қарсы шығып, Бозжігітті өлімге бұйырып, басын шаптырады. Бұл сұмдықты естіген Қарашаш зарын төгіп жүріп, қасына жүз жиырма құл алып, Бозжігіттің басына мазар тұрғызады. Ол біткесін мазар ішінде өзіне-өзі пышақ салып, сүйгенімен мәңгілікке қауышады. Әжесінің сұрауымен осы жырды мәнерлеп оқып отырған кезде, әсіресе екі жастың қаза табатын тұстарына келгенде, оны тыңдаған жұрттың уайымға көміліп, қыз-келіншектің көз жасын мөлт-мөлт сорғалатқанын талай көргенін де Шоқан жазбаларында меңзеп кеткен.

Бір жылы жайлауда әкесімен бірге Жанак ақыннан «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырын жазып алған кезде, оның кішкентайынан желісі таныс

сол «Бозжігіт» дастанымен үндес, сарындас екенін де байқағаны анық. Онда да Қозы мен Баянның қосылуына қыз әкесі қарсы болып, ақырында екеуі де бір молада мәңгілікке табысатыны сияқты «Бозжігіт» те солай аяқталады.

Жанақ ақынның қобызбен қосыла орындаған «Қозы Көрпеш» жырын әкесі екеуі қағазға тазалап көшіріп отырған кездерінде Шоқан әкесі Шыңғыстан осы жырды айтушылар жөнінде де бірқыдыру мәлімет алғаны, бұл жырды әкесінің ағасы Болат Уәлихановтың та ерекше шалқыта жырлағанын, осы жырды Петерборда айтқанын естуі мүмкін. Болат сұлтан Уәлихан атасының үлкен баласы Абайділданың тұңғышы. 1828 жылдан 1837 жылға дейін атығайдың майлы-балта болысын басқарып, ел билігіне араласқан кісі. Қыстауы Көкшетаудан шығысқа қарай сексен шақырымдай жердегі Жыңғылды, Қандыағаш деген жерлерде. Жасы Шыңғыстан бір-екі жастай кіші.

Тарихи құжаттарда жаңадан болыс боп сайланған Болаттың қазақтың бір топ игі жақсыларымен бірге 1828 жылы ақ патшаға жолығып қайту үшін Петерборға барғандығы жазылып қалған. Сол барғанында, Болаттың «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» жырлайтынын естіген ұлықтар мен оқымыстылар Сенат үйінде оны тыңдау үшін арнайы жиын ашады. Жиналғандар алдында Болат төре «Қозы Көрпешті» үш күн бойы жырлап, тыңдаушыларды аса таңғалдырады. Бұл әңгіме Петерборға тегіс жайылады. Академик Ә.Марғұлан Болаттың Сенатта жыр төккені туралы сол әңгімені Петерборда шығатын «Северная пчела» газеті де жариялағанын жазады /89, 297, 311/. Сондай-ақ әкесінің Шоқанға қиссаны дәл Болат сияқты ұзақ түрде толғайтын тағы бір жыршының – ана жылы өздеріне «Едігені» жырлап берген атығай Арыстанбай ақын екенін айтуы әбден мүмкін. «Қозы Көрпешті» - қаракесектің қамбары Жанақ ақыннан басқа, Көкшетау дуанының аға сұлтаны болған Әбілқайыр Ғаббасұлы Уәлихановтың қасында көп жүретін атығай-қырғыздың соқыр ақыны Шөженің де жырлағанын Шоқан қаперіне салуы кәміл деп болжауға болады /89, 315-319/.

Шоқан балалық шағынан Айғаным әжесінен көп ертегілер мен өлеңдер, одан кейін шығыс хикаяларын ести жүріп, біртін-біртін тойларда, аға сұлтан ордасындағы жиындарда неше түрлі арқалы ақындар толғайтын қазақтың төл дастандары, батырлық жырларымен де жақынырақ таныса бастайды. Бұл ретте оған алты-жеті жасар кезінде әкесі екеуі «Едігені» жазып алған Жаманқұл мен Арыстанбай, «Орақ батырды» жырлаған Нұрымбай ақындардың ағыл-тегіл жыр төгулерінен алған әсер тым ерекше болған. Одан бері де сол дүлдүлдердің және басқа да айтушылардың аузынан «Ер Көкше – Ер Қосай», «Ер Тарғын», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Қамбар батыр», «Шора батыр» сияқты жырларды қызыға тыңдайды. Олардың қай-қайсысы да тыңдаушыны ерен ерлік рухына жігерлендіреді, ел мен жер үшін өткен қиян-кескі шайқастар ортасында

жүргендей хал кештіреді. Шығыс хикаяларындағыдай емес, қазақ сөзінің сом-сом адуынды, әсерлі күші, қиыннан қиыстырған сара-сара інжумаржандары да осы батырлық жырлар шумақтарында молынан ұшырасады. *«Көктің құсы көгаршын, көктеп ұшар жем үшін. Көгала қамқа жамылып, Орақ жортар мал үшін. Тым-тым ұшан, тым ұшан, теңіздер кештім мал үшін... Қара сабам жоқ үшін, қатардан көшім кем үшін. Үйге де келіп қорландым, түзге де барып зарландым. Төрде тұрған сай жебе, сілкіп алып байландым...»* 1, 188-189/, – деп Орақ батыр толғанса; *«Мен тауға ұялар сұңқармын – тау бөктерлей жортармын, торлаусыз өскен құланмын – мезгілсіз жусап өрермін. Божығаннан ащымын, сербет құйсаң тұщымын»* /120, 66/, деп Едіге шамырқанады. *«Омыртқамда он жара, оңғарыла алмай келемін. Қабырғамда қырық жара, қимылдай алмай келемін. Толарсақта тоқсан екі бар жара, толғана алмай келемін»* /128, 158/, – деп Ер Көкше күңіренеді. *«Көгілдірін еріткен, көлдегі құлар шулайды. Шулағанға қарасам, көктен құстар соғылғанға ұқсайды»* /128, 185/, – деп Ер Тарғын қамығады.

Дала жұртының табиғатпен біте қайнасқан тіршілік дағдыларын, олардың бір кездерде айбынды ордалар құрған қаһармандық замандарының қадау-қадау суреттерін көз алдыға әкелетін көркемдік бітім, эпос кейіпкерлері асқақтата көтерген ерлік пен батырлықтың қуатты рухы бала Шоқанның ауыз әдебиеті мұраларына деген айрықша қызығушылығын одан әрі арттыра түсті деп білеміз. Аға сұлтанның арнайы шақыруымен ордаға жыр айтуға келетін ақындардың өлең-жырларын әкесімен бірге отырып жазып алу, көшіру – ол үшін жарқын да қызықты сәттердің бірі болған. Сондықтан ол мұндай шығармашылық жұмысқа ерте жастан ынты-шынтасымен кірісті деуге толық негіз бар.

Шыңғыс та баласы Шоқанның бұл ықыласын қолдап-қошеметтеп отырған. «Сенің өнер-білімге үйірлігің – Абылай бабаңа тартқандығыңның бір нышаны» деп көтермелеп отыратын дейді естелік айтушылар. Содан кейін Қазақ Ордасын билеген Ұлық хан бабасы Абылайдың әйгілі күйші ретінде де танылғанын, оның «Қара жорға», «Ақ толқын», «Алабайрақ», «Шанды жорық», «Садаққақпай», «Бұлан жігіт», «Дүние қалды», «Қайран елім», «Майдақоңыр», «Сары бура» сияқты күйлері барын білген. Болат Уәлиханов ағасының «Қозы Көрпешті» жырлап жүрген шандоздығы да сол асыл тектен дарыған ерекшелікке саятын. Уәли тұқымдары арасында Абылайдың күйшілік қасиеті тікелей өз інісі Қанғожаға қонғанын, оның бүгіндері елге белгілі қобызшыға айналуы да сол асыл тектен бастау алатынын бала Шоқан сол уақытта естіген. Академик Ә.Марғұлан Шоқанның бес томдық шығармалар жинағына кіріспе ретінде жазған «Ш.Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметінің очеркі» атты тамаша еңбегінде ел аузында Шыңғыс сұлтанның: «Бақыт – менікі, өнер – Қанғожанікі» /1, 85/, дегендігі жөнінде мәтел қалғандығын да айтып өтеді

Шоқан да әкесінен жеті-сегіз жастай кіші осы ағасына ерекше үйір боп өскені белгілі. Қанғожаның құйқылжытып қобыз тартатын шеберлігіне қоса, сұңқар ұстап, құс ілетін салымды саятшылығы да болыпты. Жаз кезінде Шоқанды талай мәрте айдын көлдер мен томарлардың қамыс-қоғасына ұя салған қаз-үйрекке бірге алып шығып, құсбегілік өнердің де нешеме әдіс-тәсілдерін көрсеткені туралы деректер бар. Алайда Шоқан үшін Қанғожа ағасының қобызшылығының жөні бөлек еді. Жыл сайын жайлауға жетісімен, қобызшы ағасының күйін тыңдауға асығады. Алғашқы күндердің әбігер-қарбаласы саябырсығаннан кейін үйіне арнайылап барып, қобыз шалуын өтінетін /38, 85; 41, 94/.

Ағасының тартар күйлері неше алуан болған. Алдымен күңіrentіп Қорқыттың «Тәңір биінен» бастайды. Сонан соң «Сарын» мен «Тарғыл танасын» сарнатады. Әрі қарай байсалы уақ Сары батырдың сыбызғыдан тартқанын сыңсытады. «Қанғожаның басқаны» деп аталатын өзінің күйін мамырлатады. «Бағаналы Балақай бақсының тартқанын» бебеулетеді. Одан кейін Досжанның «Балбырауын», «Суға кетті Ер Қотан», «Ала байрағын» толқындатады. Бір сәт Өтеболаттың «Тарғыл бұқасы» мен «Қызыл қайыңы» құйқылжиды. «Қапыда өткен қарбалас», «Ер Шегедей еткейсін», Баутанның «Қосбаспасын», Тайлақбайдың сыбызғыдан тартқан «Қыз жылытқан» күйлерін сұңқылдатады. Саусақпен тартатын көне күй – «Шығыт жібі бес бармақты» саумалатады. Әрқайсысының қалай шыққанын, нендей оқиғалар баян етілетінін кіріспе сөзбен түсіндіре отырып, шешен үнді қобызымен шалқыта орындайды /сонда/.

Оның әдеби мұраны жинауға ұмтылысы кадет корпусында оқып жүрген жылдары одан әрі өрістейді. Бұл ретте Шоқан үшін Ертіс бойында туып, бір кезде осы Сібір казак әскери училищесін, одан кейін Қазан университетінің Шығыс тілдері бөлімінде Қазымбек мырзадай ірі ғұламадан тәлім алған Николай Федорович Костылецкийдей білікті ұстаздың берген тәлімінің орны да бөлек болған еді. Өз мамандығы шығыстанушы бола тұра, орыс әдебиетінен сабақ берген ол – пікірі мен дәрісін негізінен патша цензурасы нысанындағы Белинскийдің сын еңбектеріне орай құраған тұлға. Бұл ұстаз көрнекті сыншының қоғам өміріне қатысты көкейтесті ойларын түйдек-түйдек күйде ортаға тартып, шәкірттеріне көп нәрсе ұсынып отырған. Пушкин мен Лермонтов, Гоголь мен Герцен, Диккенс пен Теккерей шығармаларына ынтығушылық Шоқан бойында әуелі сол Костылецкий дәрістерінен бастау алды. Шығыстанушы ретінде парсы мен араб тілін тәуір білетін, шағатай түркішесін біршама танитын ұстаз тілге зерек Шоқанға көп тәлім берді.

Дүнетанымы жан-жақты, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаумен де айналысатын Костылецкий үшін кадет корпусында Шоқан сияқты алғыр шәкірттің оқығаны ерекше бір олжа болғанында дау жоқ. Қазақшаны жетік білетін ұстаз Шоқанға халықтың әдеби мұра үлгілерін жинауды тапсырады, кейбіреулерін бірлесе отырып орысшаға аудару ісіне баулиды.

Шәкіртінің жазғы демалысқа шыққан кезінде әкесі Шыңғыспен бірге жазып алып, Костылецкийге тапсырған сол асыл дүниелері кейіннен ғалымдар арасында «Құсмұрын нұсқалары» деген атпен танылды. Костылецкий 1851 жылы Шоқан екеуінің бірлесе отырып орысшаға аударған «Едіге» мен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын өзінің байырғы танысы әрі құрдасы, Қазан университетінің профессоры, көрнекті түркітанушы И. Н. Березинге де жібереді /38, 34-37/. (Костылецкий кадет корпусындағы Шоқан сияқты шәкірттерге ғана емес, өзі сабақ беретін тілмаштық мектепте оқитын қазақ балаларына да жазда ауылға барған кездерінде қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін, этнографиялық мәліметтерді жазып алуға, демалыста көрген-білгендерін қағазға түсіріп қайтуға тапсырмалар беретін. Осындай тәсілмен жинақталған мол мағлұматтар қорының арасынан ол ең таңдаулыларын іріктеп, басылымдарға жөнелтетін, ғалымдар назарына ұсынатын /38, 35/).

Шоқанға тарих пәнінің жас мұғалімі Г. Гонсевскийдің берген тәлімі де зор болды. Болашақ ұлы ғалым үшін Вильно мен Қазан университеттерінде тәлім алған, Гете мен Шиллерді, Шекспир мен Байронды, Гейне мен Мольерді түпнұсқадан оқитын, осынау ағыл-тегіл білім иесінің сабақтан тыс уақытта айтқан әңгімелерінің жөні тым бөлек еді. Оның Еуропа елдері мен Ресейдегі азаттық қозғалысының тарихы жайындағы бүкпесіз ойлары өз тұрғыластарына қарағанда Шоқанның жан-жақты болмысының қалыптасуына ерекше ықпал жасады. Тіл үйренуге қабілетті болған Шоқанның немісше мен французшаны тәуір меңгеруіне де осы ұстаз тәлімінің әсері тигені анық.

Корпустың соңғы жылдарында кадет формасы үстіне әдемі жарасқан қазақ бозбаласы Омбыдағы азғана оқымысты, бекзат отбасылардың бірі - Сібір қазақтары облыстық басқармасының төрағасы және осы облыстың әскери губернаторының орынбасары, полковник Карл Казимирович Гутковскийдің үйімен де жиі араласа бастады. Ұлықтық қызметімен қатар, корпуста география мен геодезиядан да сабақ беретін Гутковский бала Шоқанды бірден құлай жақын тартқан. Өз ұлты поляк, әрдайым жергілікті қазақ жұртына қамқор көңіл, шын ниетпен көмектесуге ден қоятын мейірбан жан, жас кадет бойынан болашақта өз халқының маңдайында жарқырай көрінуге лайық тұлғаны көрген. Әуелден-ақ олардың арасында соншама бір пейілді қатынастар басталып, Гутковский Шоқанға аса қамқорлық танытты.

Ол осы үйге шәкірт кезінде келіп жүріп, Омбыдағы тағы бір зиялы шаңырақ – Капустиндер отбасымен жақын танысты. Гутковскийдің зайыбы Екатерина Яковлевна – Батыс Сібір Бас басқармасының бөлім бастығы Яков Семенович Капустиннің үлкен қызы болатын. Ал Екатерина Яковлеваның кіші шешесі, Капустиннің кейіннен алған зайыбы Екатерина Ивановна - болашақ атақты химик Д.И.Менделеевтің туған әпкесі еді. Кадет кезінен осы қос отбасының қалаулы қонақтарының біріне айналған

Шоқан кейіннен қызметте жүрген жылдарында да олармен рәуішті қатынастарын еш үзген жоқ. Сол үйлерде Омбыға соққан талай әйгілі адамдармен танысты, әдебиет мәселелеріне, қоғам өмірі мен саясатқа қатысты өрбитін дәстүрлі әңгімелерге, қызу пікірталастарға араласты /38, 49; 4, 317-319; 555-556/.

Жас Шоқан әр жаз сайын елден бос қайтпайтын. Ұстазы Костылецкийдің тапсырмасы бойынша, әдеби мұра үлгілерін жазып алумен айналысады. Кішкентай кезінен өзі тыңдап өскен әндер мен жырларды, ертегілер мен аңыздарды бозбала кадет басқаша көзбен тани бастады. Олар ғажайып қуаты бар телегей-теңіз асыл қазыналар екен. Оны әсіресе Костылецкий екеуі отырып, сол дүниелерді орысшаға аударған кезде, ұстазының тамсана отырып пікір айтқандарынан да айқын аңғарады.

Корпустағы жұбы ажырамас досы Гриша Потанин де ол айтатын қазақ өмірі мен тұрмысына қатысты әңгімелерге ерекше қызығушылық танытады. Қолы бос кездерінде қасынан шықпайды. Оны қазақтардың аң аулау, саят құру, сұңқар салу әдістері ерекше ықыластандырады. Және оларды ұмытпас үшін дәптерге жазып алып жүріпті. Оған Шоқан әңгімелеп қана қоймайды, досының дәптеріне сұңқардың томағасы мен тұғырының, дауылпаз бен құтының, мылтық пен оқшантайдың суретін де салып береді.

Сәби шағынан ұшқан ұясындағы рәуішті рухани тәлімді көріп өсіп, үлкендердің құнарлы әңгімелерін, аузымен құс тістеген билер мен шешендердің сөздерін, көне қиссаларды, батырлық дастандарды, әндер мен күйлерді тыңдауға аса қызығушылық танытатын бейілмен ерекшеленген бала Шоқанға, кадет корпусында жүрген жылдары қадірлі ұстаздарынан алған үлгі-өнегенің де тигізген ықпал-әсері ұшан-теңіз болғандығында күмән жоқ. Сол мазмұнды үлгі-өнеге оның кейіннен әдеби, мәдени мұраларды жинау ісіне, жауһар жәдігерлерді тап басып тануға баулыды, оларды зерек білікпен зерттеуге ұмтылдырды.

Сонымен, диссертацияның бірінші тарауының **«Ғалымның ғылыми-көркемдік дүниетанымы және рухани құндылықтар»** атты тараушасын қорытындылай келе, мынадай тұжырымдар жасаймыз:

біріншіден, Ш.Уәлихановтың ғылыми-көркемдік дүниетанымының, халықтың рухани құндылықтарын бағалауға деген ұмтылысының қалыптасуы – оның ұшқан ұясынан, өскен ортасынан алған өнегелі тәлімнен, қазақ мәдениетінің жауһар туындыларымен балалық шақтан тыңдап өскен құнарлы тәрбиеден бастау алды; **екіншіден**, алғыр шәкіртті Омбы кадет корпусындағы ұстазы, шығыстанушы Н.П.Костылецкийдің ғылыми машыққа баулуы, Шоқанның жастайынан өз ұлтының рухани құндылықтарын тану, зерделеу орайында бірден жүйелі зерттеушілік жұмыстар жүргізіп кетуіне дұрыс бағыт-бағдар берді.

І.2 «Едіге» және «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары: зерттеушінің мәтінтаным, талдау баспалдақтары

Шоқан Уәлиханов 6-7 жасынан бастап-ақ әкесінің қасында жүріп жазып алуға көмектескен **«Едіге» жыры** – сирек кездесетін асыл әдеби мұралардың бірі еді. Түркі халықтарының көбіне ортақ болып келетін бұл жырдың басты кейіпкері Едіге – Алтын Орданың ханы Тоқтамыс (шамамен 1350-1406) пен Темір әулеті мемлекетін құрушы Әмір Темірдің (1336-1405) кезінде өмір сүрген тарихи тұлға. Ірі мемлекет қайраткерлігі, ерен ерлігімен қоса әділ билігімен де есімі аңызға айналған бек. «Ел қамын жеген Едіге» деген атқа ие болған даңқты батыр. Алтын Орда хандарының ақылшысы, халық қамқоры болған маңғыт Едіге бидің Тоқтамыспен арадағы соғыстарын арқау еткен аңыз-әңгіме, дастан-жырлар кең тараған. Оның өмірі мен соғыстары туралы жырлар қазақ қана емес, татар, ноғай, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, қырым татарлары, құмық, түрікмен халықтары арасында да кездеседі.

Алайда солардың арасында ХІХ ғасырдың ортасына таман әкелі-балалы Шыңғыс және Шоқан Уәлихановтар жазып алған нұсқа – білікті зерттеушілердің бағалауынша, ең көркем, неғұрлым толық жәдігерлердің бірі /125, 18-19; 49/ болып табылады. «Едіге» ХІҮ ғасырдың соңындағы оқиғаларды қамтитын жыр. ХҮ ғасырда дүниеге келген болуы керек. Мұны жырдағы қазіргі тілде көп қолданылмайтын көне сөздер мен қайырымдардың молдығынан, сондай-ақ онда бірде бір парсы және араб сөздерінің ұшыраспайтынынан да байқауға болады» /1, 197/, деп түйеді Шоқан. Ал бұл жырда кездесетін байырғы сөздердің түп-төркінінің өзі де – қайнар-бастауы сонау көне түркілік қабаттарда жатқан, ХІ-ХҮІ ғасырларда Сырдария, Жетісу, Ертіс алаптарынан Дунай жағалауына дейінгі ұлан-байтақ Дешті-Қыпшақ даласын жайлаған түркі жұрттары жаппай сөйлеген ортағасырлық қыпшақ тілі еді. Ол тіл Алтын Орда заманында Шыңғыс хан ұрпақтары билеген Жошы ұлысының мемлекеттік тіліне айналып /101, 54-55/, одан Алтын Орда ыдырай бастағанда, сол аумақ аясында Едіге негізін салған Ноғай Ордасы, сондай-ақ Қырым, Қазан, Қазақ хандықтары аясында өркен жайып, одан әрі гүлдеді. Қазақ тілі де – сол қаулай бұтақтанған мәуелі қыпшақ тілінің інжу-маржандары молынан сақталып қалған, сыны мен сымбаты бұзылмай сабақтаса жалғасқан бір төлі болатын.

«Едіге» жырының алаш жұрты арасында кеңінен тарауының, әрі оның ең көркем нұсқасының қазақ тілінде сақталуының бір сыры да осында жатыр. Ол қазақ сөз өнерінің бейнелі, көркем жауһарларының, жыраулық поэзияның әсерлі, озық үлгілеріне үндес рухта жаратылған қас әдеби мұраға саяды. Тоқтамыс хан әскерінің бір сардары боп жүрген Едігеге ханның үміт, сенім артқан сәті мынадай жолдармен сипатталар еді.

*Жауырындары жақталы,
Түйме бауы тартпалы,
Ал қара кіс тон берді, –
Аны үстіңе ки, деді,
Көкала жорға ат мін, деді,
Көн дабылпаз байлан, деді,
Ұшан теңізді айлан, деді
Тұтам бауы сом алтын
Ақсұңқар құсты бұйыр да,
Көл айнала шүй, деді.
Қырымнан дау келсе,
Ал, Едігем, соны сен бітір, деді.
Қырымнан жау келсе,
Ал, Едігем, соны сен қыр, деді.../125, 55/.*

Тоқтамыс ханның жұртынан айырыларда, тоқпақ жалды торы атына мініп, тоғыз көзді кіреукені киіп тұрып, ел-жұртты жиып айтқан сөзіндегі көп көркем жолдардың арасында мынадай шумақтар беріледі.

*Ал, аман бол, менен соң,
Байтағымның ішінде
Он сан менің ноғайым,
Сені тағы алдырттым,
Он сан ноғай ішінде,
Үш жүз алпыс отау қазағым,
Сені тағы алдырттым...
Ал, аман бол менен соң,
Өзен де өзен, өзен су,
Өзектеп ордам қонған жұрт,
Өзектеп соққан сом темір,
Есігіме шынжыр болған жұрт...
Ал, аман бол менен соң,
Жапырағын жайқалтқан,
Жардай атан семірткен,
Жарымды байға теңгелткен,
Суы менен жары тең,
Құлыны менен тайы тең,
Үш алпаты үлкен су,
Сені тағы алдырттым –
Ал, аман бол менен соң,
Мен алыстағыны көре алман,
Жаяулық басқа түскен соң,
Алдымда қаба қатер жерден соң,*

*Сап-сап жүре сап жүре,
Сай азамат қосылып,
Жау жайқай да ала алман... /125,75-76/.*

Жырдың өн бойында кездесетін осындай көрікті жолдар «Едігедей» құнды әдеби жәдігерлікті зерттеген ғалымдар назарына да үнемі ілігіп келеді. Едігенің Тоқтамыс тарапынан өзіне төніп тұрған қастық бар екенін сезіп, хан ордасынан сытылып шығып кеткен кезде, арқасынан оны қайтару үшін үгіттеуге Кеңестің ұлы Кеңжанбай бастап келген тоғыз батырға қайтарған, жоғарыда үзіндісі келтірілген: «*Мен қайтпан-ды, қайтпан-ды, қайтып Еділ өтпен-ді,..*» деп басталатын жауабындағы және жыр шумақтарындағы көрікті кестелер мен тіркестерге қатысты белгілі фольклортанушы Р.Бердібай: «Қазақ эпосының... өн бойындағы ең дәмді, нәрлі асқақ та әдемі оралымдар, алуан түрлі теңемелер мен баламалар, өзге жырларда көп кездесе бермейтін тосын үйлесімдер, жыраулық толғаудың үздік үлгілерін еске салатын бітімі бөлек, болмысы өзгеше құдіретті жолдардың қаһарман аузымен берілуі оның өр тұлғасын, жаннан асқан айбынын айқындайды» /125, 24/, – деп атап өтеді.

«Жырды жасауға, сөз жоқ, сол кездің жыраулары қатысқан. Жырдың өлең өлшемі жыраулық поэзияның өлең өлшеміне сәйкес. Тек құрылысы ғана емес, сарыны да... Қай жағынан алсаңыз да кемел жыр кейінгі поэзияға көркемдік үлгісімен әсер етті,.. қазақ сөз өнерінің даму, өсіп-өркендеу тарихында ерекше қызмет атқарды,.. ол халықтық эпостың ең таңдаулыларының бірі... Ана тілін өте нәзік сезіне білген Шоқан «Едігені» қазақ тілінің байлығы мен ерекше қасиетінің көрінісі екенін атап, жырдағы қара сөзді де, өлең сөзді де өте жоғары бағалайды» /49, 18-21/, – деп ой түйеді «Едіге» жырының Шоқан жазып алған нұсқасын зерттеген ғалым Е.Мағауин.

«Тоқтамыс хан мен Темірланның болуы туралы ешбір күдік болмаса, Едігенің де болуында ешбір күдік болмауға тиісті, – деп жазады Шоқан «Едігені» орысшаға аударғаннан кейін оған жазған түсініктемелерінде. – Бұл халық жырларымен ғана емес, жазба деректермен де дәлелденеді. Темір жорықтарының тарихшысы Ибн-Арабшах Едігені Темірланның жын-перілерінің бірі деп айтады. Хальфиннің Қазанда шыққан хрестоматиясында қазан татарларының аңыздары бойынша жасалған Едігенің ата-тек шежіресі бар. Орта жүздегі Ұлытаудың батыс жағында, таудан жекелеу тұратын бір шоқы Едіге деп аталады. Сол шоқының төбесінде, тақта тас пен шойтастан қаланған оба бар; жұрт оны «Едігенің обасы» дейді. Қазақтар оны – әулие деп, қасына апарып құрбандық шалады. Мал сойылады, қазір ол сиреген. Енді обаның қасына өскен бұталарға шүберек немесе жылқының қылын байлайды. А.И.Шренк осы тауда болып, ол шоқының дәл суретін салып алған. Тоқтамыс ханның моласы қайда екені мәлім емес...» /4, 490-492/.

Шоқанның «Едіге» жырына байланысты білдірген осы ойларын бірінші рет «Живая старина» басылымында 1891 жылы жариялаған Г.Н.Потанин, сол мақаласында К.К. Гутковский үйінде сақталып келген Шоқан қағаздарының арасында, оның осы жазғандарымен бірге «Едіге» жырының түпнұсқа қолжазбалары мен он парақтық орысша аудармасы да табылғанын хабарлайды. Ол аударма Шоқанның 1904 жылы Петерборда Императорлық Орыс географиялық қоғамы этнография бөлімі жазбаларының XXIX томы боп тұңғыш басылған «Шығармалар жинағында» жарияланды. Бір жылдан кейін жырдың қазақша түпнұсқасы да профессор П.М.Мелиоранскийдің дайындаумен сол томға қосымша ретінде «Едіге. Жыр. (Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз. Ш.Ш.Уәлихановтың қолжазбасы бойынша қазақша мәтіні)» /4, 496-500; 49, 64-75/, деген атпен жеке кітап боп жарық көрді.

Мелиоранский осы басылымға кіріспе ретінде жазған мақаласында, қолжазбаның қазақша мәтіні қара картон мұқабамен қапталып, жиырма бес парақтан тұрғанын хабарлайды. «Едігенің» содан бір жыл бұрын Шоқанның шығармалар жинағында басылған орысшасында жырдың толығымен аударылмағанына, кей тұстарының қалып кеткеніне назар аударады. Сол себепті де Ш.Уәлихановтың өзі мұқият қарап, тексеріп кеткен осы түпнұсқа мәтіннің жарық көруі ерекше маңызды деп бағалайды. Оның айтуына қарағанда, Шоқан «Едіге» жырының мәтінін дайындау ісіне көп еңбек сіңірген. Жырдың нұсқаларын бір-бірімен салыстыра қарап, жыр желісін бір жүйеге салуға, тиянақтауға ұмтылған.

Қолжазбаның бірінші беті, яғни жыр мәтіні басталмаған алғашқы бетінде «Едіге. Жыр. 1841 жылдың декабрі, Звериноголов станицасы» деп жазылыпты. Және Шоқанның өзі аударған орысшасында да оның аты «Едіге» деп көрсетілген. Яғни, алғашқы нұсқасы 1841 жылы қағазға түскен бұл «Едігенің» басқа қазақша мәтіндерден артықшылығы - оның ерте жазылып алынған үлгілердің бірі болып табылатындығында. Сонымен қатар, бұл нұсқаның мазмұны толықтығымен де ерекшеленеді. Жыр Едігенің әулие атасынан басталып, батырдың құсадан өлуімен аяқталады. Шоқан зерттеген Жаманқұл мен Арыстанбайдың айтуынан жазып алынған жырдың ерекше маңыздылығы – онда қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар нұсқаларына тән ортақ желі неғұрлым толық қамтылған еді.

Шоқанның өзі сүзгіден өткізген, Едіге мен Тоқтамыстың өлімдері мотивіне, Алтын Орданың тұралауы мен оның Едігеден соң әлсіреуі мотивіне құрылған осы нұсқада Жошы ұлысының ханы Тоқтамыс пен әйгілі биі Едігенің билікке таласынан ел іргесінің шайқалғаны шыншыл сипатталады. Жырдың қара сөзбен баяндалған ақырғы тұсы осы текетірестің қалай біткенін хабарлаумен аяқталады. Қашқан Тоқтамысты Телікөлге дейін қуып барып Едігенің баласы Нұралын (Нұрадин) өлтіреді. Кейіннен Тоқтамыстың әке кегін қуған Қадірберді деген баласы Едігенің

жатқан үйіне келіп, кеудесіне мініп үш қайтара секіріп: «Ер болсаң өлерсің, қор болсаң жүрерсің» деп шығып кетіпті. Бұл қорлыққа шыдамай әкелі-балалы Едіге мен Нұралын екеуі құсадан өліпті. Қадірберді сұлтан қайтып келіп, жұртына төре болды», деп аяқталады жыр.

Бұл сюжет тарихи деректерден де көп алшақ емес. Тоқтамыс хан 1406 жылы Түменге жақын жерде Едіге әскерлерімен шайқаста қаза табады. Едігенің өзі 1419 жылы Сарайшық маңында Қадірберді әскерімен болған соғыста ауыр жараланып, оны Қадірбердінің бір әмірі шауып өлтіреді. 1412-1419 жылдары Ноғай ұлысын билеген баласы Нұрадин де сол жылы көз жұмады. Тоқтамыстың баласы Қадірберді 1419-1420 жылдары Жошы ұлысы Батыс ордасының ханы болады. Бұл Шоқан зерделеген жыр нұсқасының тарихи шындықтан эпостық шындыққа айналған әдеби мұра екендігін көрсететін белгіге де саяды. Жырдың осы сипаты «Едігенің» түркі халықтарына тараған әртүрлі нұсқаларын салыстыра зерттеген ғалым Ж.Асановтың «Едіге» жыры – тарихи-қаһармандық эпос» атты жаңа еңбегінде де жан-жақты талданады.

Шоқан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын бала кезінде әкесі екеуі әйгілі ақын, қаракесектің камбар атасынан тарайтын Жанак Сағындықұлынан жазып алғаны белгілі. Кейін кадет корпусында оқып жүргенде ұстазы Костылецкий екеуі оны орысшаға бірлесіп аударып, профессор Березинге де жіберген. Өзінің қазақ халық поэзиясының түрлерін зерттеген жазбаларында да осы жырға қайырылып отырады. Махаббат дастанының:

مەكەن ئۆز دەپ، جۇگىتتەر، كۆل كەتتەلى
ورتاسىندا كوكتەبە بەلگى ەتتەلى.
ازاماتتار، ەرنىبەي تىڭداساڭىز،
قوزى كورپەش - باياندى تەربەتتەلى،

*Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі,
Ортасында Көктебе белгі етелі.
Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз,
Қозы Көрпеш - Баянды тербетелі /1, 200-201/, –*

деген жолдарын қазақтың өлең құрылысының бір мысалы ретінде алға тартады.

Шоқан 1864 жылғы наурыздың 5-і күні Омбыдағы пәтеріне атақты Шөже ақынды арнайы шақыртып алып, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының тағы бір көркем нұсқасын /1, 656/ жазып алады.

*Жаратқан жан біткенді бір құдай-ды,
Көрсетті жарық қылып күн мен айды.
Бұрынғы ноғай-қазақ заманынан,*

*Сөйлейік Қарабай мен Сарыбайды.
Жарасқан нар түйеге биік өркеш.
Мен сөйлесем, жұрт тыңдар ертеңгі-кеш.
Сәтті күні екеуін құдай қосқан,
Ғашық болды Баян мен Қозы Көрпеш,*

деп басталатын жырдағы тіл тазалығына тәнті болды. Оның оқиға желісі ана жылдары әкесі екеуі жазып алған Жанақ нұсқасынан өзгешелеу екен. Әрі одан бірталай көлемді. Екеуінің негізгі кейіпкерлері ортақ, сол Қарабай мен Сарыбай, Қозы мен Баян, Қодар болғанымен, Шөже нұсқасында Баянның анасы – Қаракөз, Қозының анасы – Мамабике деген есімдермен аталып, олар оқиғаға белсене араласады. Екі жастың қамқоршысы, тілектесі Айбас деген жаңа образ қосылады. Сондай-ақ Қарабай мұнда Қозының әкесі ретінде бейнеленеді /126, 292-341/.

Шоқанның әкесімен бірге бала кезде жазып алған Жанақ нұсқасы осы жырдың ең көлемді, көркем әрі көне түрлерінің бірі болатын. Бұл жырды Жанақ ақын XIX ғасырдың қырқыншы жылдарына дейін айтып, бірнеше нұсқа қалдырған көрінеді. Қырқыншы жылдардың бас кезінде ол дастанды аға сұлтан Шыңғыстың ауылына келіп жырлаған. Кейіннен «Құсмұрын нұсқасы» деп аталған бұл нұсқа туралы Н.Ф.Костылецкийдің 1851 жылы профессор И.Н. Березинге жіберген хатында: «Бұл нұсқаны... жіберген Құсмұрын округінің басшысы Шыңғыс сұлтан, Орта жүздің соңғы ханы Уәлидің ұлы. Жырдың кейбір сөздері маған таныс болмаса да, мұнда халықтың өмірі, рухани тіршілігі, жан-күйі ерекше сипатталғанын сеземін. Поэманың оқиғасы Аягөз өзенінің бойында, ғашық болған кейіпкерлердің мүсін тасы тұрған жерде болыпты-мыс. Демек, бұл жыр Ұлы жүз қазақтары, қырғыздар арасында да болуға тиісті. Бұл ерте заманда бүкіл қазақ даласына кеңінен тараған, махабатты зор қуатпен суреттеген жыр: оны барлық құйылма ақындар төгілтіп жырлайды» /89, 320-323/, деп жазған еді

Костылецкий Березинге «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының төрт нұсқасын жібереді, Солардың екеуі Жанақтың жырлағаны еді. Оның бірі – Құсмұрын нұсқасы, екіншісі – А.Фроловтың Аягөз бойында бір қолжазбадан 1841 жылы көшіріп алғаны деп болжамданатын мәтін. Фролов Омбының Азиялық мектебін 1836 жылы, бітіріп, 1837 жылы Аягөз округіне тілмаш боп барған қазақшаны білетін шенеунік еді /126, 530; 117, 620/. Зерттеушілер олардың жырлаушысы бір адам болғандықтан, екі мәтін де бір-біріне жуық, басталулары да бірдей нұсқаларға жатады, деп есептейді.

Костылецкий жіберген Құсмұрын нұсқасы Березин тарапынан да жоғары бағаланып, ол жырды 1876 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Түркі хрестоматиясы» жинағында жариялайды. Алайда профессор онда Шоқан нұсқасын негізге ала отырып, ара-арасында Фроловтың жазып

алғаны деп аталатын мәтіннен де қосып отырып, екеуінен қосынды нұсқа жасап шығарыпты. Оның Құсмұрын нұсқасы мен Фролов мәтіні делінетін қолжазбаның қосылуынан пайда болғандығын Березиннің хрестоматиялық мәтінін мұқият тексерген ғалым М.Ғұмарова дәлелдеген еді. Ол «Шоқан нұсқасындағы жолдың саны 1364 болса, Березиннің мәтіні 1664 жолға жетті. Екі арада қосылған үш жүз жолдың өзі қайталудан тұрады» /117, 620-632/, деп жазды.

«Қозы Көрпеш - Баян сұлуды» жырлайтын атақты ақындардың бірі Шөже (1808-1895) екені Шоқанға балалық шағынан таныс еді. Ол өзінің «Қазақ халық поэзиясының түрлері туралы» еңбегінде ел арасында даңқы жайылған, айтыстың асқан шебері, ауыз әдебиетінің асыл мұраларының білгірі боп саналатын осы ақынның есімін құрметпен атап өтеді. 1864 жылы полковник Черняевтің жорығына қатысу үшін Әулиеатаға аттанардан жиырма күндей ғана бұрын Омбыда тұрып жатқан пәтерінде өзі аса қадірлейтін зағип ақыннан арнайы түрде «Қозы Көрпеш - Баян сұлудың» ең көркем нұсқасын жазып алады. Өз кезегінде Шөже де Шоқанды қадір тұтып, оны «әділ сұлтаным» деп атайды. Оны ақынның осы жырды жаздырып біткеннен кейін шығарды деп жорамалданатын мына өлең өлең жолдарынан да байқауға болады.

*Құдай берді сұлтанды кәміл қылып,
Данышпан, мәртебелі, әділ қылып.
Бұрын жазған жоқ едім мұндай сөзді,
Әділ сұлтан жаздырды сапалы ғып, -*

депті риза болған Шөже ақын. Жырды Шөжеден Шоқанның жанында жүретін бір қазақ жігіті жазып алады. Қолжазба соңында «1864 жылы бесінші мартта, бейсембі күні, кешке таман жазылды», деп көрсетіледі. Жырдың мәтінінде Шоқанның өз қолымен түзеткен жерлері де болыпты. «Тақия» сөзін – «Қарқара», «құлын тапты» дегенді – «құлын туды», «мінген едімді» – «мінген атым» деп өзгертіпті /89, 321-322/.

Шоқан Шөженің 1864 жылы жырлаған осы нұсқасын басқаларға қарағанда анағұрлым толық, тілі де таза екенін байқаған. Онда образдарды жасау, бейнелеу, сюжет құру жағынан Құсмұрын нұсқасынан біршама айырмашылықтар бар екендігі аңғарылған. Шөже нұсқасында Қозының бейнесі толық көрінбейді. Оның балалық шағының қалай өткені, өсіп толысқаны, неге әуестеніп, нені көксегені айтыла бермейді екен. Қашан Баянның сәлемдемесі мен хатын Айбас әкеліп тапсырғанға дейін Қозы көзге түспейді, іске араласпайды. Тек Баян мен оның жіберген елшісі Айбас белсене қатысқаннан кейін ғана Қозы Көрпеш сүйген жарын көруге асығады, ақыры қалыңдығын іздеп шығады. Ал Жанак нұсқасында Қозының бейнесі жан-жақты сипатталатын еді. Ол бала күнінен ақылды, зерек, тапқыр, ержүрек болып өседі. Сондықтан да Қозы Баян туралы өзі

біліп, өз еркімен қалыңдығын іздеуге аттанады. Шөже нұсқасында да жағымсыз кейіпкерлер Қодар мен Сарыбай (мұнда қыздың әкесі Қарабай емес, Сарыбай). Шоқан, сондай-ақ Шөже нұсқасында Қодардың образы да басқаша берілгенін байқаған. Ол Жанақ нұсқасындағыдай қалмақ емес, ноғайдың мырзасы. Шақшақ деген Бектің баласы. Қодарды жек көруіне Баянның екі түрлі себебі бар: бірінші – өзіне бұрыннан атастырылған Қозы Көрпештің болуы, екіншісі – бұл нұсқада Қодардың басқа тайпадан шығуы. Жыршы Қодарды әрдайым Қозыдан төмен қойып, оны әрдайым әжуа етеді. Қодар көбінесе Қозыға бара алмай, оған деген өкпесін Сарыбайға шағумен болады. Ақыр соңында, Қодар пасықтық жасап, шок теректің түбінде қаннен-қаперсіз ұйықтап жатқан Қозыны қапылыста өлтіреді.

Шоқан өзі жаздырып алған Шөже нұсқасында Жанақта кездеспейтін, Қарабай мен Сарыбай құда болғанда Айбас құлды қарғы бауға беруі (құдаласқан адамның қалың малдың сыртында беретін ырым-тартуы), қалың малға қырық қара нар, жүз жылқы беруі сияқты жолдарға да жолыққан еді. Кейіннен қарғы бауға берілген Айбас өз еліне қашады. Оның Итішпес бойында ұйықтап қалуы, Қодар мен Әлжаппардың қуып жетуі, Айбастың олардың атын атып, құтылып кетуі де Жанақ-Құсмұрын нұсқасында жоқ /3, 53-100; 126, 29-67, 292-341, 517-556/.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты жауһар әдеби мұраны жазып алуға қайта-қайта қайырылған Шоқан «Құсмұрын нұсқасында» бар: *«Өлсе-дағы Қозыкем арманы жоқ, сурет болып бітіпті Аягөзге»*, деген жолдарда айтылатын Аягөз өзенінің бойындағы екі ғашықтың көне заманнан келе жатқан сәулетті мұнара кесенесі, биік дыңын көруді де көп уақыт армандап жүрді. Ақыры бұл мүмкіндік оның Ыстықкөл сапарына барған 1856 жылы туып еді. Ол осы сапар туралы жазған осы ғашықтар күмбезіне шұрайлы жолдар арнайды.

Өзіне көптен етене таныс дастан кейіпкерлерінің кесенесін жолшыбай көре кетуді мақсат тұтқан ол, округ орталығы Аягөз станицасынан кешке аттанып, түнімен үздіксіз жүре отырып, күмбезге таң ата жетуді ойлайды. *«Мен Аягөзді өте сүйемін және гажаптанамын, бәлкім, бұл орайда сұлу Баянның алтын айдарлы Қозы Көрпешке ғашық болуы туралы поэтикалық аңыз оқиғасының осы өзен алабында өтуінің де себебі аз емес шығар... Олардың бейіті Аягөзден кейінгі төртінші бекетке жетер-жетпесте оң жақта тұр. Біз бұл поэманы жақсы зерттеген едік, сондықтан да олардың күмбезін арнайы көріп, күн шыққанда соның қасында шай ішуге ұйғардық. Сол үшін көшірге бейтке тура таң ата, бозторғай алғашқы әнін шырқап, күн енді шапағын шашар мезгілде жету туралы тапсырма берілді»* – деп бастайды саяхатшы.

Шоқан мінген тарантас екінші Талдықұдық бекетіне жеткен соң, Аягөздің сол жағасына қайта өтіп, Қызылқия бекетіне қарай беттеген

кезінде көктемнің құбылмалы күні күрт бұзылып, созылмалы ақ жауын басталған.

«Адам түзесе, құдай бұзады» деген сөз расқа айналды, – дейді бұдан кейін Шоқан күнделігінде. – Жаңбырдың баданадай тамшылары түні бойы тарантастың шатырын тырсылдатты да тұрды. Шаршаған аттар миы шығып езіліп кеткен жолдың батпағына тайғанақтап, аяқтарын әзер аттап келе жатыр. Жаңбырдың үздіксіз тырсылын шыбыртқының қайта-қайта соққан шартылы мен қалжыраған аттардың пысқырынуы және көшірдің жеки шыққан даусы ғана бұзады.

Түн да жайсыз, жол жүру де жайсыз болды. Жаңбыр жоспарлаған ойымды бұзып жібермесе жарар еді, деген қауіпті күмән үстінде келе жатқан мен жәмшикке әлденеше рет: «Қалай, күн ашылар түрі бар ма?» – деп сұрадым. Қара бақайына дейін малшынған көшір, мұндайда: «Жоқ», – деп қоңқ ете қалады да, етегіне жиналған суды сілкіп тастап: «Құдайдың күні-ай», – деп тағдырына наразы болғандай үн қатады. Көшірді де аяймын – егер де жылдам жүргенімізде, ол баяғыда ыстық пеш үстінде демалып жатар еді. Бірақ сұлу Баянның аруағын да қия алмаймын.

Осылайша біз бір сағат жүрдік.

– Мәртебелім, – деді көшір. – мола әне тұр!

Мен басымды тысқа шығардым. Күн түнеріңкі бұлттардың аржағынан бұлыңғырлана байқалады, күллі аспан жүзін қорғасындай қарақошқыл бұлт түгелдей қаптап алыпты, жаңбыр басылар емес, ақкөбік болған аттар сортаң лаймен зорға жылжып келеді, оң жақтағы өзеннің арғы бетінде теректердің бастарынан асып бейіттің үшкір ұшы көрінеді: жырақтан ол қызыл кірпіштен қаланған сияқты байқалады. Ауа райы мынадай болып тұрғанда бейіт қасында отырып шай ішу мен қазақтың көне дүниесін асықпай тамашалау туралы ойлаудың ешқандай қажеті жоқ еді.

– Шамасы, өзен тасып жатқан секілді, мәртебелім, өткел бере қоймас, – деді көшір менің құпия ойымды жорамалдағандай.

– Жарар, ілгері тарта бер, қайтар жолда көрерміз, – дедім де, тоныма оранып, қалғып алу ниетімен оң жамбасыма қисая кеттім» /1, 229-231/.

Қозы Көрпеш пен Баян сұлу мазарын бұл жолы жақыннан көре алмағанымен, Шоқан шамасы, оған сол жылы күзде, Ыстықкөл сапарынан соң Құлжаға дипломатиялық тапсырмамен барып, сонда үш айға жуық болғаннан кейін қайтып келе жатқан жолда соққан сыңайлы. Бұны оның 1856 жылы бейіт жанында тұрған төрт тас мүсінді бейнелеген суреті дәлелдейді.

Шоқанның бас зерттеушісі, академик Әлкей Марғұланның дәлелдеуінше, ғұн заманында не түрк қағанаты кезінде тұрғызылған бұл «дың» түріндегі сәулет ескерткіші ғылым әлемінде біраздан белгілі. Ол туралы алғаш мәлімет айтушылардың бірі, кезінде Омбы облысының және

Сібір корпусы штабының бастығы болып істеген генерал С.Б. Броневский еді. Бейітті 1825 жылы көрген ол: «Балқаш көліне құятын Аягөз өзені бойында қазірдің өзінде жақпар тастардан қаланған пирамида бүтін тұр... Онда тастан қашалған бір еркек, екі (*дұрысы – үш*) әйел мүсіні бар» /1, 666/, – деп жазады.

Ал 1853 жылы Қапалға бара жатқан жолда осы дыңға соққан, әрі Қозы мен Баян туралы дастанды ел аузынан жазып алған тарихшы Н.Абрамов оны «Пирамиданың биіктігі алты саржын, төрт бұрышты, есігі түстіктен, терезесі бар, өзі қызыл тастан қаланған. Қасында сұр тастан қашалған төрт мүсін жатыр. Олар: Баян (бұрымы бар), Қозы, Айғыз (қыз әпкесі) және қыз жеңгесі» дегенді айтады.

Осы жазбадағы мүсіндер жайлы сөздің шындыққа жақындығы бар. Оны біз Шоқан салған суреттен де анық байқаймыз. Суретте үш әйелдің, бір еркектің (басы жоқ) бейнесі көрсетілген.

Ал енді осы тас мүсіндердің кейінгі тағдырының қалай өрбігенін айтайық. Патша заманында көптеген ғалымдар олардың көне қазақ өнерінің мұрасы екенін ұғып, әдеттегіше орталық қалалардағы мұражайларға жеткізуге ықыластанады. Әйтсе де бұл ой жүзеге аса алмай жатты. Мәселен, оларды ХІХ ғасырдың елуінші жылдарында Мәскеудің тарихи музейіне апаруға талаптанған граф А.С. Уваров өкімет тарапынан көмек ала алмапты. 1898 жылы бейітті зерттеген Түркістан өлкесі археологтар үйірмесінің мүшесі Н.Пантусов «ол мүсіндердің (әрқайсысы 20 пұт) тек біреуі ғана сынбай бүтін қалыпты» дегенді айтады. Г.Потаниннің тапсыруымен оларды соңғы рет 1917 жылы зерттеген А.Н. Белослюдов: «Қозы Көрпеш ескерткішінің қасында екі рет болдым. Бірақ мен ешқандай тас мүсіндерді көре алмадым... олардың екеуін Германияға алып кетіпті», - деп жазады. Осы сөз шынында да рас болуы керек. Бір деректерде «оларды ХІХ ғасырдың соңғы кезінде Африкадағы герман губернаторы фон Виссаман әкеткен еді» /41, 220-223/, деген де пікір бар.

Сонымен, бірінші тараудың **«Едіге» және «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары: зерттеушінің мәтінтаным, талдау баспалдақтары**» атты тараушасын қорытындылай келе, мынадай тұжырымдар жасаймыз:

біріншіден, Ш.Уәлиханов «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын жазып алуға араласумен қатар, оларды орысшаға көркем түрде тұңғыш рет аударып, еуропалық ғылым назарына ұсынды, оларға қатысты өресі биік ғылыми ойлар айтты; **екіншіден**, ана тілін өте нәзік сезіне білген Шоқан «Едіге» жырын қазақ тілінің байлығы мен ерекше қасиетінің көрінісі екенін атап өтіп, оны халықтық эпостың ең таңдаулыларының бірі ретінде өте жоғары бағалады, жыр нұсқасының тарихи шындықтан эпостық шындыққа айналған әдеби мұра екендігін байыптады; **үшіншіден**, ғалым «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының өзі жазып алған Жанак (Құсмұрын) және Шөже нұсқаларын салыстыра отырып, Шөженің 1864 жылы жырлаған нұсқасын басқаларға қарағанда анағұрлым толық, тілі де

таза деп бағалады. Оның образдарды жасау, бейнелеу, сюжет құру жағынан Құсмұрын нұсқасынан біршама айырмашылықтары бар екенін анықтады; **төртіншіден**, қазақ халқының тарихи жырларын Алтын Орда, Ноғайлы дәуірлерінен туа бастаған, сол заман оқиғаларының шынайы сілемін поэзиялық тұрғыда қорытқан туындылар деп бағалады.

I.3 Қырғыздың «Манас» эпосы мен аңыздарын жүйелеуі мен саралауы

Ш.Уәлиханов 1856 жылы жасаған Ыстықкөл сапары барысында, кейіннен өзі жазғандай: «Қырғыздардың ең басты және данышпандық халық шығармасы; барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы; бүтін бір халықтың көп жылдық шығармашылығының жемісі – дала Илиадасы десе де болады» /1, 367/, – деп аса жоғары бағалаған **«Манас» эпосын** тұңғыш рет хатқа түсіру мүмкіндігіне ие болды.

Жас ғалым Манас есімімен кадет корпусындағы ұстазы Костылецкий арқылы жақсы таныс болатын. Шығыстанушы мұғалімі жиырмасыншы жылдар төңірегінен бастап, Омбыға келіп-кетіп жүретін қырғыз елшілеріне қатысты құжаттардан Манас жырына байланысты мәліметтерді тапқанын, жыр құрамына енетін «Қоңырбай» («Ер Нұра»), «Қарабас ұлы Манас» сияқты батырлық жырлары мен ертегілерін аударып, профессор Березинге жібергенін айтатын. Шоқанға сол жазғандарының көшірмесін де көрсеткені бар. Манас туралы деректермен Омбы мұрағатында отырған кезінде де ұшырастырған. Орыс географиялық қоғамы жазбаларының 1851 жылы шыққан санында жарияланған қырғыздар туралы мақаланы да оқыған еді. Қырғыз жұрты арасында Манас туралы кеңінен тараған ұзақ жыр барын 1855 жылы Омбыға келген бұғы руының игі жақсыларынан да естіген.

Қырғыз халқының байырғы замандарынан елес беретін осы ғажайып әдеби мұрасы – «Манас» жырын Шоқан өзі қатысқан экспедициялық отряд Сантас асуы маңындағы Түп өзені жағасында қоналқаға тоқтаған күннің ертеңінде-ақ тыңдау мүмкіндігіне ие болды. Мамырдың 26-сы (жаңаша есеппен маусымның 8-і) күні оған қырғыздың бұғы руының бас манабы Боранбай жіберген Назар манасшы арнайы келіп жолыққан еді.

Деректерге қарағанда, Шоқан жасы отыздар шамасындағы жыршыны лайықты қарсы алып, өзіне бөлінген киіз үйге дастарқан жайғызып, қымызы мен дәмін ұсынып, манасшының бабын жасатқызған. Сәлден кейін Назар жомоқшы даусын бір кенеп алып, «Манасты» бастап кеткен /41, 250-250/.

...Байырғы бір заманда дәулеті тасып өрлеген, арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты, ен далаға еркін билік жүргізген, күн түскен

қалың көп ноғай жұрты өтіпті өмірден. Түмен хан деген ханының ерлігін айтуға сөз жетпейді, байлығын көруге көз жетпейді екен. Аса айбарлы, әділ билеуші атанып, қол бастан, еліне пана боп жүріп о дүниеге аттаныпты. Түмен ханнан – Бойунхан, Бойунханнан – Шаянхан, Шаянханнан – Қарахан, Қараханнан – Жақып хан. Ноғайлының Талас пен Шу бойында көшіп жүрген бір руының биі осы Жақыптан – жас Манас, жалпы жұртқа бас Манас дүниеге келді. Көзін ашқаннан алып күш иесі екендігі байқатқан ол, жыл санап емес, күн санап өсті, үшке келгенде ер жігітпен тең болды, көк өгіздің мүйізін бұрап сындырды, күресуге бала шықпады... Он жасынан еліне зәбір көрсеткісі келгендердің бетін қайтарды. Он үшінде орда бұзып, үй шапты. Он бесіне жеткенде дүйім жұртқа бас болды. Он алтыға келгенде атышулы батыр боп, қабағы биік өңі саз, еңсегей бойлы - Ер Манасқа; қаны бір қара, беті көк, бауыры шұбар, сырты көк, жоталы жон, сұрғылт рең - батыр Манасқа; көкжал бір сырттан бөріге айналды.

Жомоқшының даусы ашық. Жыр сөздерін кейде созып, кейде желдірте термелетіп, екпіндетіп, әртүрлі мәнерде құйқылжыта, шабыттана орындайды. Ол енді бір сәтте Манастың өз әкесі Жақыпты хан қызы Қаныкейді айттырып келуге жібергенін жырлауға көшкен еді. «Әкесі ақ жүзі ақша қардай, алқызыл екі беті, қарға тамған қандай, шашы өкшесіне түскен он бестегі сол аруды іздеп, аты ырғайдай, биті торғайдай болған кезде, қыз ауылына жетеді. Алайда қыздың хан әкесі оған: «менің қызыма ханның ұлы лайық, сенің ұлыңа бидің қызы лайық», – деп бетін қайтарады. Жақыптың ұлы жас Манас, көп ноғайлыға бас Манас, бұған қатты намыстанып, соғыс ашып, өзі қалаған сұлуды күшпен тартып алады...».

Мұнан соң жыршы Манастың қырық шорасымен бұдан кейін де жасаған жорықтары туралы жырлаған еді. Түйдек-түйдек жыр шумақтары арасынан басқа да түркі жұрттары – арғын, қыпшақ, найман, қоңырат, үйсін, абақ, қыпшақ, ноғай, төлес руларының атаулары да ауық-ауық құлаққа шалынып қалады. Ара-тұра қазақ жырлары мен ертегілерінен өзіне аттары таныс Ер Төстік, Ер Көкше, Ер Қосай, Едіге есімдеріне де қатысты сипаттаулар айтылады. Манасшы бір жерде: «Тоғыз ұлдың кенжесі, Шалқұйрықтай тұлпарлы, Тәңірі сүйген Ер Төстік» деп бір қайырса; тағы бір шумақтарда: «Қамбар бір ханнан Айдархан, Айдарханның баласы Елестен туған Ер Көкше» деп жосылтады. Енді бір сәтте: «Ұлытауды жайлаған, ел ағасы Ер Қосай, ат тағасы Ер Қосай», деп екпіндетеді. «Үзеңгісін үзе шіренген, найзасын көкке тіреген, ерен туған Едіге» деген жолдар да төгіледі /40/.

Шоқан екі халыққа да етене бұл сарындарды қазақ-қырғыз жырларының бір замандарда ортақ арнадан нәр алғандығы мен қатар тіршілік құрып, сыртқы жауға бірігіп қарсы тұрған туыс жұрттардан қалған мұралар екендігін көрсететін нышан ретінде байыптап отырды.

Жырда Ноғайлы заманынан қалған сілемнің басым аңғарылатынын байқау қиын емес. Манастың әкесі Жақыптың өзі – ноғайлының бір руының биі, ал еңсегей бойлы Ер Манас – көп ноғайлыға бас болған батыр ретінде бейнеленеді...

Ара-тұра тыныстап, қымызбен тамағын жібітіп, жырын қайтадан жалғастырып отырған Назар жомоқшы бір уақытта шұрайлы бір шумақтарды бастап кетті. Қалың көп ноғай жұртының ұлы ханы, ұлыстың батагөй ұйтқысы, ақылгөй данасы болған, жүз тоқсан тоғыз жыл жасап, жақ сүйегі босаған Көкетай хан өзі дүниеден өтер алдында елін жиып, ақырғы керез асын беріп, керез (бақыл, өсиет) сөзін айтыпты.

*Уа, күн түскен қалың көп ноғай жұртым,
Көкірегімді дерт алды,
Көңілім жаман босады.
Мен алдыңнан өтпек болғанмын, жұртым,
Менің көзім өткен соң, жұртым,
Қылышпенен қырдырып,
Қымызбенен жудырып,
Шарайнамен шаптатып,
Бұлғарымен қаптатып,
Ақ қазаным жастатып,
Құбылаға қаратып,
Қызыл мақпал бүктетіп,
Қызыл нарға жүктетіп,
Қара мақпал бүктетіп,
Қара нарға жүктетіп,
Алпыс ноғай қырық керуен,
Алып келіп түсе гөр,
Топтап келген қатынға
Топтап мақпал бере гөр,
Керуен басы қара сарт,
Сексен серкеш майына
Қыш құйдырып ала гөр,
Астыңғы жолдың үстіне,
Үстіңгі жолдың астына
Айға баққан ақ сарай,
Ақ сарайлап қоя гөр,
Күнге баққан көк сарай,
Көк сарайлап қоя гөр... /40, 5-6/.*

Жыр жолдары осылай лек-лек құйыла береді. Манасшы ендігі бір сәтте Көкетайдың орнына хан болған баласы Бөкмұрынның көп ноғай

жұртының түпкі атамекені – қыл Ертістің аржағына көшіп барып әкесінің ұлы асын бермекке ниет еткені туралы шумақтарға ауысқан еді.

*Қозы басы Қонада
Қойдың жүнін аламын,
Үлкен Ақтас барамын,
Үй жаптырып аламын,
Үдере одан көшемін,
Тиектастан өтемін,
Жалаңаштың бойына,
Жылқы салып кетемін,
Кең Іленің бойына,
Егінші боп кетемін.
Кеңқалқаннан өтемін,
Кемеменен көшемін,
Ақтеріскен асамын,
Аттың ерін алдырмай,
Ат шалдырып аламын,
Түйенің қомын алдырмай,
Түйе шалдырып аламын.
Қайнатпатұзға барамын,
Алпыс атан қомдатып,
Тұз арттырып аламын...
Алтай толған көп қалмақ,
Араласа қонамын,
Қаңғай толған көп қалмақ,
Іргелесе қонамын.
Қыл Ертісті жағалап,
Күндеп-түндеп көшемін,...
Жорғаның суын кешемін,
Бурыл таудың астына,
Барып онда қонамын.
Ат сергітіп аламын,
Ел сергітіп аламын.
Уа, сонан соң тоқсан атын қомдатып,
Күріш арттырып аламын,
Тоқсан жорға тағалап,
Түпкі ханға кіремін,
Сонда Көкөтайдың асын беремін!.. /40, 12-15/*

Шоқанды жырдағы Алатаудан Алтай атырабына дейін созылған ұзақ көш жолының анық сипатталғаны таңғалдырған. Ниет еткен түпкі орда мекенге қонғаннан кейін Бөкмұрын Көкөтай ханға қараған байтақ ел

аумағындағы жұрттардың игі жақсылары мен батырларына сауын айтып, ас пен бәйгеге шақырады. Әсіресе солардың арасында асымды билеп берсін, деп арнайы түрде Ер Манасқа ерекше қолқа салған сәлем жолдайды. Сауын айтуға сары ноғай баласы Жаймакекіл Жас-Айдар шораны арнайы аттандырады.

Жырды тыңдап отырған Шоқан асқа шақырушы шабарманның алдымен Ұлытаудағы Ер Қосайға сауын айтқаны, одан кейін Кішітаудағы ақтартаздың баласы Ер Үрбіге, содан соң Ер Көкшеге, одан әрі найман мен арғын руларына хабар жеткізгені, әрмен қарай Ер Едігеге, Жетісудағы Ер Бағысқа, одан шыққасын Ер Төстікке қарай жол тартқаны, Өндіжанда алтын шатырын аспандата тіккен Ер Манасқа, Самарқан, Бұхара жағын мекендейтін ақ сәлделі Айқожаға дейін барғанына көңіл аударды.

Географиялық жағынан алғанда, бұл Саян тауларынан Каспий алқымына дейінгі аралықты қаусырып жатқан байтақ кеңістік. Демек, ол - сонау замандарда осы алып аймақта түп-тегі жақын туыс жұрттардың мекендегенін байқататын бір дәйектен де хабар бергендей болады. Есіне Бичурин кітабында келтірілетін, Хондемир мен Әбілғазыға сүйеніп жазылған, Каспий теңізінен Корей шығанағына дейін мекендеген жұрттардың түпкі бабасының – Түрк деп аталғандығы жөніндегі көне әпсана түсті. Түрк ханнан – Қара хан, одан Оғыз хан, оның немересі Ел ханның Ергенеконда қайтадан әулет өргізген тұқымдары Қиян мен Нүкіз туралы аңыз желілерінің пайда болуы бекер емес-ау, деген ойға жүгінді. Қария сөздерде сол екеуінің ұрпақтарының Түрктен таралды делінетін басқа да жұрттармен бірге қатар ғұмыр кешіп, қауымдаса ел құрғаны туралы сарындар ұшырасады. Демек, соның бір сілемі Манас жырына да түсуі әбден мүмкін /41, 250-259/.

Шоқан заманында көне түркі қағанаттарының шынайы тарихы бәдізделген орхон-енесай бітігтастарының құпиясы әлі ашыла қоймаған болатын. Ал шын мәнінде Көкетай ханның асына бір кездері Көк Түрк мемлекеті қанат жайған кеңістікте содан бері ғұмыр кешіп келе жатқан туыс елдердің игі жақсылары мен батыр-бағландары шақырылған еді. Әрі Көкетай асына сауын айтуға қатысты бұл географиялық жағдай, өзге тарихи дәуірлерден гөрі, түрк қағанаттары кезін көбірек еске түсіреді. Қазақтың ұлы академигі Әлкей Марғұлан атап көрсеткендей, «тегінде «Манас» жырының ең түпкі аялғысы, сол замандардан басталған болуы керек» /39, 40-41/.

Назар жомоқшы содан соң Көкетайдың жойқын асы кезіндегі оқиғаларды жырлауға көшеді. Ат бәйгесі, сайыс, аударыспак, балуан күрес, жез бұйдалы інгеннің биі (жалаңаш әйелдің билеп келіп, бұйданы тісімен шешіп алу ойыны), Ер Қосайдың күреске түсуі, кәуірлердің ас пен бәйге шырқын бұзғысы келгені, оған Ер Манастың қарсылық көрсеткені ерекше шабытпен шумақталды...

Кәуірдің ханы батыр Жолай ас кезінде өзіне қарсы шыққан Манасқа қатты өштесіп, онымен соғысуға қол жинау үшін еліне қайтады. Манас жер ортасы Бозтөбеге келіп, алдағы шайқасқа дайындалады. Сол жерде қару-жарағын түгендеп, әбден қамданып алғаннан кейін, кәуірлердің еліне қарай беттейді. Сегізінші күн дегенде майдандасар жерге жетіп, жаудың қолын ойсырата жеңіп, Жолайдың басын алады.../40, 43-106/.

Манас бұдан кейін де талай жорықтарға қатысты. *Қара шоқты кәуірдің қауымды жұртын бір алды, қызыл шоқты қытайдың қақпалы жұртын бір алды... Алым жеді Қашғардан, зекет жеді Қоқаннан...*

Алайда соғыста алған жарақаттың зардабынан Манастың өзі де елу екі жасында бақилыққа аттанды. Адал жары Қаныкей ерінен айырылып, қолаң шашын талдап жұлып, ақша бетін қанжоса тырнап, зарлап жесір қалды. *«Алтын жүзді айбалтаң, ебін тауып кім саптайды, артыңда қалған еліңді, топалаң қылмай кім бастайды»,* деп жоқтау айтты.

Назар жомоқшы Манастың да Көкетай хан сияқты жерленгенін айта келіп, жырдың соңғы шумақтарын қайыруға кіріскен еді.

*Қарағайдан қалың табыт шаптырып,
Ішкі бетін алтыннан,
Тысқы бетін күмістен
Манасты табытына салды дейді,
Астына жердің сызын өткізбей,
Үстіне күннің көзін тигізбей,
Сарайға сөрелеп қойды дейді...*

Шоқан манасшының күні бойы жырлағанының бәрін жазып алу мүмкін еместігін байқайды. Себебі, Жомоқшы Манасты түгел тыңдауға үш түн де жетпейтінін ескерткен. Батырдың баласы Семетейге арналған жырға да соншама уақыт керек екен. Сондықтан да ол бүгін айтылған жырдың өзіне ұнаған көркем тұсы – «Көкетай ханның ертегісі» деген бөлімін ғана жазып алуды жөн деп табады. Ол: «Бүгінге осы да жарайды, ертең бізге Көкетайдың өлімі мен асы туралы қайта жырлап бер, жазып алуымыз керек», – дейді Назарға.

...Ертеңіне манасшы бірден Көкетайдың ертегісінен бастайды. Шоқанмен бірге экспедиция құрамында жүрген, араб қарпімен жазуға жап-жақсы сауаты бар қазақ жігіті жыр жолдарын дәптер бетіне тез-тез түсіреді. Ал өзі әр сөзді қалт жібермей, жазып алушы үлгеру үшін манасшыны ауық-ауық кідіртіп отырды. Назар да қайта-қайта үзіп айтқызуға үйренбегендіктен, кешегідей ағыл-тегіл екпіндетіп төге алмайды. Сонда да жадында әбден сақталып қалған шумақтарды бір сыдырғы жырлап шығады.

Жомоқшы «Манастың бір сапар әңгімесі осымен тәмамдалды» деп, «Көкетайдың асы» бөлімін қайырғаннан кейін, Шоқан жазып алушы

жігіттің қолындағы дәптерді алды да, қағазға түскен жырды оқи бастады. Әр жеріне белгілер соғып қояды. Бәрін түгескен соң, оған қарап: «Кейбір қырғыз сөздерін қазақшаға ұқсатып жібергенің болмаса, жақсы түсіріпсің, – дейді. – Ол ештеңе емес, қазір қайтадан айтқызып жөндеп аламыз».

Содан кейін қымыз ішіп тыныстап алған манасшыға «Көкетай ханның ертегісін» қайта жырлатады. Енді Шоқанның құлағы жыршыда болғанымен, көзі дәптер бетінде. Қолы қолына жұқпай, сөздердің үстінен түзету енгізеді. Қазақ жігіті «құладың» деп жазған жерді қырғыз фонемасына лайықтап «құлаалы», «текеге бұты шалысқан» дегенді – «екеге бұты шалысқан», «жолына» сөзін – «йолына», «тұрмай ма» сөзін – «тұрбай ма» деген сияқты бірқатар түзетулер қосады. Қалып қойған жерлерін түсірді. Жазылмай қалған *«айға баққан ақ сарай, ақ сарайлап қойды дейді», «астындағы мәнекер еш өнерін көрмедім», «оны ондай қорқытты, Ыстықкөлдей толқытты», «асымды билеп берсін деді, мүшесін артық жесін деді»* секілді тағы біраз жолдарды да тіркеп жазады.

Жыр айтылып болғаннан кейін манасшыдан кейбір түсініксіз болған қырғыз сөздерінің қазақша мағынасын анықтап сұрап, қастарына жазып қояды. Қырғызша «кемеге» сөзі – жерошақ, «қолтурмаш» – ашамай, «жыртыншы қара берді дейді» – жыртысты көп берді дейді, «жақтыға жай бермес» – жағы барды сөйлетпес, «қыйыдү» – адам тілдес, «айбан» – хаюан,... деген ұғымдармен сәйкес екенін аударып көрсетеді. Кей сөздердің орысша түсініктерін беріп отырды. Бэрэр – скакун, өңі саз – суровый, көзотаға – коралловый шарик, қоңба бел қабамын – угроза, бұта атым (оқ атым) – расстояние полета стрелы, он сан – десять тысяч, мәмбе – привязь, айланғыс туған – непоказывающий сонму... деген сияқты аудармаларын сол жолдың үстіне не астына қоса жазады /39, 32-33/.

Жырды дәптерге түсіру жұмысы аяқталып, манасшыны шығарып салған соң, Шоқан күнделігін қолына алып, өзі кейіннен «бұл қағаз бетіне бірінші рет түсірілген қырғыз сөзі болуы керек» деп атап өткен ерекше ғылыми жаңалық туралы мынадай сөздер жазған еді. *«Дастанның тілі ауызекі сөзден гөрі түсінікті. Жырдың кейіпкері Манас - ноғайлы батыры... Онда Шу, Ташкент, Іле өңірлерінде үш халық: ноғай, қазақ және қырғыз тоқайласады. Қырғыздарға ноғайлылардың аңыздары да белгілі: олар Едігені біледі және ол туралы жырлағандары қазақтарға келіңкірейді. Олар да: Кешегі он сан ноғай бұлгенде, Орманбет би өлгенде, орданың қара жағасы, аспанға ұшып кеткенде, – деп айтады.*

Кіндіказиялық көшпелілер аңыздарының бәрінде ноғайлылар құрметті орынға ие. «Ташкенттік» ноғайлылар Манаста еске алынады. Жәнібек, Асан қайғы бұл жерде де белгілі. Алатайдай бүлдірді, деген оқиганы қырғыздар да айтады» /1, 251/.

Шоқан жазып алған «Көкетай ханның ертегісі» деп аталатын осы қолжазбаның кейінгі тағдыры көп уақыт ғылыми ортаға беймәлім болып келген еді. Петерборда жұмыс істеген кезінде жазған «Жоңғария

очерктерінде» /6, 265-293/. Манас дастанының бір бөлігін қырғыз жыршысының аузынан көшіріп алғанын, оны орысшаға аударумен айналысып жүргенін атап көрсеткенімен, сол жартылай тәржімаланған аударманың өзі зерттеушілердің қолына Шоқанның қайтыс болғанына көп жыл өткен соң ғана түскен еді. Оны қазақ ғалымының жақын аға досы К.К.Гутковский жинаған қағаздар арасынан профессор Н.И.Веселовский тауып алған. Көрнекті шығыстанушы тәржімамен танысқан соң Шоқанның қырғыз сөзінің қуаты мен көркемдігін әлсіретпей, орыс тіліне қалай тамаша аударғанына тәнті болады /4, 493-496/. Ал дастанның қырғызша қолжазбасы, ол жөнінде татар ғалымы Х. Файызханның Шоқанға жазған хатында /5, 207-214/ айтылғанымен, ғалымның біраз еңбектері сияқты со бойы қолға түспей келген-ді. Тек 1960 жылдардың соңында ғана академик Ә.Марғұлан оны Ресейдегі Азия халықтары институты Шығыстанушылар мұрағатының елеусіз жатқан қорынан тапқан. Кейіннен Әлекеңдей ұлы ғұлама осы нұсқа туралы «Шоқан және Манас» /21/ атты елеулі еңбек жазды. Бұл зерттеуінде академик дастанды жырлаған адамның, Шоқан есімін айтпай кеткен манасшының кім екенін де анықтады. Сол дәуірде өмір сүрген манасшылардың мұраларын сараптау, жыр жолдарын басқа нұсқалармен салыстыру нәтижесінде Шоқанмен кездескен ол жыршының әйгілі манасшы Назар Болатұлы екенін /39, 19/ дәлелдеді.

«Көкетай ханның ертегісі» – бір замандардағы көшпелі жұрттардың тұрмысын көркем эпикалы ыңғайда шалқыта суреттейтін «Манас» жырының аса бағалы бір тарауы. Онда бағзы дәуірлерде түрк тайпалары мекендеген географиялық аумақ, тарихи жағдай, исламға дейінгі жерлеу жоралары (*қылышпенен қырдыру, қымызбенен жудыру, шарайнамен шаптату, бұлғарымен қаптату* – яғни мәйіттің етін сүйегінен айыру, мүрдені бұлғарымен қаптату, сөрелеп қою, ұйық жұртқа көму), басқа де ежелгі әдет-ғұрыптар жайында қадау-қадау мысалдар көп-ақ. Жырда Көкетайдың асын түпкі ханның жеріне барып берудің өзі де көне жұрттардың Алатау мен Енесай арасын ерсілі-қарсылы көш жолы еткен ерлік замандарын еске түсіреді.

Ғылым әлеміне тұңғыш рет Шоқан Уәлиханов жазып алып, оны «халық даналығының туындысы,.. дала Илиадасы» деп бағалап, ұлан-ғайыр бәйгеге қосып жіберген «Манас» қазір әлемге әйгіленген эпосқа айналды. Оны зерттеу ісінде Шоқаннан кейін де қазақ ғалымдарының қосқан үлесі аса мол. «Манас» туралы алғашқы монографиялық еңбекті заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов жазды. Әлкей Марғұланның кең танымға құрылып, 1971 жылы жарық көрген «Шоқан және Манас» зерттеуі /39/ манастану іліміне қосылған ең айтулы үлестердің бірі болып табылады. Еліміздің белгілі ақындары аударған «Манас» жырының көп томдықтары да оқырманға жақсы таныс...

«Манас» эпосының кейінгі дәуір қоспаларынсыз шүйгін қалпында сақталған ең байырғы көркем нұсқаларының бірін әлемде тұңғыш рет қағазға түсірген Шоқан еңбегінің ғылыми құндылығы айрықша өлшеусіз. Қырғыз ғалымдары да оны бүгінгі күні ерекше бағалайды. Соның бір белгісі – 1996 жылы жыр қағазға түскен Сантас асуы маңында, Ш.Уәлихановтың «Манасты» жазып алуының 140 жылдығына орай «Санташ – 140» атты бірінші халықаралық ғылыми конференцияның өткені еді. Онда қазақтың ұлы ғалымының қырғыз халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті, географиясын, әсіресе «Манасын» зерттеудегі ұлан-ғайыр еңбегі алғаш рет кең ауқымдағы салиқалы әңгіме арнасына айналды. Келелі жиынның қорытындысы Шоқанның «Көкетайдың ертегісін» жазып алған жеріне ескерткіш белгі орнату рәсіміне ұласты. Қырғыз ағайындар үйдей тастың бетіне «Бұл ескерткіш қазақ халқының ұлы ғалымы Шоқан Уәлихановтың 1856 жылы «Манас» жырын жазып алу құрметіне қойылды» деген сөздерді ойып жазды. Көлемі одан сәл кішілеу екінші тасқа Шоқанның өз қолымен салған Алатау көрінісі түсірілді. Сол жолы мұндай конференцияны сұлу табиғатты келіскен осы Сантас төрінде реті келсе, бес жыл сайын өткізіп тұру ұйғарылды /129, 353-358/.

Саяхатшы күнделігінен оның Сантас үйіндісі тарихына қызығушылық танытқандығы да байқалады. Ол туралы ел аузында қалған аңызға назар аударады. «Әміршілердің әміршісі, талай елді жаулап алған Әмір Темір Қытайды бағындыруды көздеп жорыққа шығады. Жер қайысқан қолмен шерулеткен әмірші осы асуға жеткенде, әскерлерінің әрқайсысына өзен жағасынан бір-бір тастан әкеліп үюге пәрмен береді. Сосын жорығын әрі қарай жалғастырады. Мақсатына жетіп, өзге жұрттарын бағындырып қайтып келе жатқан жолында, қолбасшы енді бұрын өзі көтергізіп кеткен үйіндіден бір-бір тастан алғызып, жанындағы жаңа жерге жинауға бұйырады. Сонда әмір Темір бұрынғы орнында қалып кеткен тастың мөлшеріне қарап, қанша сарбазының қаза тапқанын шамалаған екен. Шағын үйінді сол алғашқы төбешіктің орны көрінеді» /1, 249/, – делінеді екен аңызда.

Алайда оның тарихи деректерге үйлеспей тұрғанын Шоқан бірден байқайды. Әмір Темірдің Қытайға қарай жорыққа аттанбақ болғаны рас. Бірақ Әбілғазының шежіресінде шет жағасы айтылатын, 1402 осман сұлтаны Баязитті жеңгеннен кейін өз астанасы Самарқанға қайтып оралған Темір, 1405 жылы Қытайды бағындыруға бел байлап, жорыққа шыққанымен, оған жете алмай, жолшыбай тоқтаған Отырар қаласында елірме ауруына ұшырап, о дүниеге көшкен болатын.

Қырғыздардың арасында оны қазақ ханы Есімнің қалмақтарды жеңгеніне байланысты қойылған ескерткіш деген аңыз барын да естігеннен кейін, бұл жайдың тарихи деректерге үйлесетініне мән береді. Есім ханның осы аймақтарда қазақ-қырғыз әскерлерін басқарып, қалмақтарды түре қуғандығына қатысты ақиқатты қаперге алады /1, 250/.

Ыстықкөл сапары барысында Шоқан қырғыздардың көне әдеби мұралары – аңыздары мен шежірелеріне де көңіл бөлді. Бұл жұрттың өте қызық аңыздары өздерінің ата-тегі туралы болып келеді, дейді қазақ ғалымы. Олар өздерінің шыққан тегі, арғы атасын қызыл ит деп санайды. Бір ханның қызы қасына қырық қыз нөкерін ертіп алып, шалғай жерлерге сейілге, саятқа шығып жүргенді ұнатады екен. Бір күндері ханшайым өзінің дағдылы серуенінен қайтып келсе, елін тамтығын қалдырмай жау шауып кеткенін көреді. Қаңғып жүрген қызыл төбеттен басқа тірі жан көрінбейді. Еш амалы қалмаған олар, елдің адыра қалған жұртында бірге өмір сүре бастайды. Қастарында сол қызыл төбеттен басқа еркек кіндік жоқ болса да, ханшайымның өзі, одан соң қырық қыз да бала көтеріп ана болыпты. Қырғыз халқы осы қырық қыздан шыққан екен, дейді.../1, 343-344/.

Қырғыз шежіресіндегі рулардың шығу тарихына қатысты аңыздарды зерделеген Шоқан. қырғыздардың өздерін Қырғызбай деген шоң бабадан тарататынына назар аударады. Оның Ақұл деген ұлынан Абыл мен Қабыл деген балалар туады. Абылдың тұқымдары – *Оң қанат*, Қабылдың тұқымдары – *Сол қанат* деп аталады. Абылдың Тағай деген немересінен Боғорстан, Қойлан, Қылжыр, Қарашора деген балалар туған. Боғорстаннан – солты, Қойланнан – жәдігер, Қылжырдан – Дәулесбақты, Орозбақты, кейінгі екеуінен – *сарыбағыш*, *бұғы*, Қарашорадан – саяқ рулары тарайды. Бұлар негізінен қазақтармен шектесіп жатқан өңірлерде тұрады. Бұғы руы Орозбақтының баласы Мырзағұлдан шығады. Оның баласы Әлсейіт, одан – Жаманқұл. Бұғылардың Мүйізді бәйбіше деген ұлы аналары сол Жаманқұлдың зайыбы боп келеді. «Мүйізді бәйбіше» деп аталуының себебі, Орозбақтының Мырзағұлдан кіші Қарамырза мен Асан деген балалары бар екен. Солар бір күні аң аулап жүріп, бір топ маралдың арасынан бұғы мүйізді ғажайып сұлу қыз бен бозбаланы көреді. Аңшылар жігітті атып өлтіреді де, оққа ұшқан бауырының үстіне шыңғыра құлап, мүрдесін құшып, зар еңіреген қызды қолға түсіреді. Мүйізді қыздың сол кезде ағайынды екі аңшыға айтқан қарғысының күштілігі сонша, кейіннен олар ұрпақсыз қалыпты деседі. Қарамырза мен Асан олжа қызды жолы үлкен ағалары Мырзағұл биге әкеліп сыйлайды. Би оны немересі Жаманқұлға үйлендіреді. Жас келін уақыт өте келе сол рудың керемет ақылды, данышпан анасына айналып, ел арасында Мүйізді бәйбіше деген атақ алады. Сондықтан да одан тараған ұрпақтар өздерін «бұғы ананың тұқымымыз» деп есептейді. Әдетте Мүйізді ана басын жуған суды адам аяғы баспайтын жерге төккізеді екен. Осы қызметті атқарып жүрген күн әйел бір күні әуестіктің салдары ма, сол қасиетті суды өзі ішіп қойыпты. Соның әсерінен болар, іле-шала бұғы ананың мүйізі түсіп қалыпты, деседі. Ал әлгі күн сол жуынды судан аяғы ауырлап, ұл туады, оның атын жел сияқты ғайыптан пайда болғанына байланысты Желден деп қояды. Оның ұрпақтары кейіндері бұғының бір атасын құрайды /1, 336-338/.

Абылдың Тағай деген немересінен тарайтын сарыбағыштар мен бұғылардың бір-бірімен талайдан келе жатқан өштіктеріне қатысты да аңыз бар екен. Ол текетірес бұғының Бөлек пен сарыбағыштың Болат деген манаптарының тұсында басталыпты. Болат қайырымды, қолы кең адам болыпты. Ол өзінің бар малы мен мүлкін кедейлерге үлестіріп берген жомарттығының арқасында, әйелі ұл туғанда, қалжаға соятын қойы да болмай қалыпты. Содан амалы қалмаған ол, тақым артар жылқысы да жоқ, өгізге мініп келіп, Белектің әйелінен бір қой сұрапты. Сонда оған «мен әркімге қой үлестіруге міндетті емеспін», дегендей намысқа тиетін жауап қайтарылыпты. Бұған қатты шамданған Болат өз руластарын жиып алып, Күдірге асуының тұсында бұғылардың көшіне шабуыл жасапты. Бұғыларды ойсырата жеңіп, Тоғызбай манаптың қызын бас етіп, тоғыз қызды олжалапты. Содан бері екі ру арасындағы кикілжің толастамай, ауық-ауық жалғасумен келе жатыр /1, 373-374/.

Қырғыздар арасында Ыстықкөлдің пайда болуы туралы да бірқатар аңыз бар. Шоқан Кіші Өрікті өзенінің жағасында бірер дамыл күндерді өткізген кезде солардың бірін естіген еді. Алдында Үш Өрікті жазығында ескі бекіністер орны мен обалардың көп екенін байқап, су ішінен шойын қазанның сынығын да тауып алған Шоқанның бұл аңызға қатты қызыққаны байқалады.

...Бір кезде Ыстықкөлдің орнындағы кең жазықта сәулетті шаһарлар болыпты, – деп басталады ол аңыз. – Осы елдің ханы қартайғанша перзент көрменгі. Өз тағына ұрпағын отырғызып кетуді армандаған хан бір күні Тәңіріге: «есек кейіптес болса да, маған бір ұл берсейші» деп жалбарыныпты. Оның өтініші қабыл болып, тоғыз ай, тоғыз күннен кейін ханым ұл тауыпты. Бала ханның өзі сұрағандай, кәдімгі есек құлақты, ұзын жақты болып дүниеге келіпті. Амал не, ханға керегі таққа отырар ұрпақ, көнуге тура келеді. Ақырында Жанбек атты сол ханзада ер жетіп, таққа мінеді. Бірақ ол өзінің есек құлақты екенін ешкімге білдірмейді. Халыққа жайлы, әділетті хан ретінде танылады. Алайда ел-жұрты басына бөркін бастыра киіп алып жүретін ханның шашын алуға барған шаштараздардың неге кейін оралмайтынын түсінбей, дал болар еді. Хан шашын алдырып болғаннан кейін, өзінің кемістігін жұртқа айтып қояды деп, шаштараздың басын алып отырады екен. Шаштараз атаулы хан сарайына барып, ажал тауып жатқаннан кейін, халық бұл кәсіппен айналысуды қоя бастайды. Енді шаштаразды табудың өзі қиынға түседі. Хан амал жоқ, шашын алдыратын адамды, енді жұрт арасынан жеребе тастап шақыратын болады. Көп жылдар өтеді. Талай адам о дүниелік болады. Күндердің күнінде жеребе бір шалдың жалғыз баласына түседі. Тағдырға мойынсынбасқа не шара. Жігіт ештеңені сезбегенсіп, әп-сәтте ханның шашын алып береді. Шаштараздың соншама тез қимылдаған шеберлігіне риза болған билеуші, бұдан былай ешкімді өлтірмеуге бел байлайды. Жігіттің бұл құпияны тісімен

шығармаймын, деген уәдесін алып, оны өзінің уәзірі етіп сайлайды. Бір тостақтан қымыз ішіп, бір табақтан палау жейтін, араларынан қыл өтпес достарға айналады. «Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас», деген сөз рас. Ойда-жоқта уәзір бола қалған жігіт те шамасын байқай алмай қалыпты. Бірде ханмен бірге сұңқарларын алып саятқа шыққан кезде, уәзірдің лашыны ханның лашынынан озып барып құс іліпті. Бұған қиқулай қуанған уәзір байқамастан: «Менің сұңқарым, есек құлақты ханның сұңқарынан әлдеқайда артық», – деп айғай салып, ханның құпиясын саятта жүрген жұртқа ашып қойыпты. Ұяттан жерге кірердей болған Жанбек хан уәзірді өлтіруге бұйрық беріп, ордасына қарай шауып, сол арада есін жинап үлгерген уәзір тауға қарай қашып, ұстатпай кетіпті. Содан былай қарай Жанбек «есек басты хан» деген атқа ие болыпты. Тау арасында тығылып жүрген уәзір қалаға тек түн ішінде ғана жасырын келіп-кетіп жүреді екен. Хан сарайы аумағында бір алтын қақпақты құдық болыпты. Уәзір қалаға жасырын соғып жүрген күндерінің бірінде, сол құдыққа келіп, бұрын одан су ішкен, уәзір боп дәурен сүрген сән-салтанатқа толы өмірін аңсап, құдайға жалбарынып, қалаға апат әкелуін тілейді. Тәңірі осы қала тұрғындарының ұнамсыз тірліктерін біраздан ұнатпай жүреді екен, оның өтінішін құп алады да, құдықтан лақылдаған су атқылатып, бір түннің ішінде шаһардың орнында Ыстықкөл пайда болыпты...

Шокан Иордан алабындағы Содом мен Гоморро қалалары тұрғындарының азғындық қылықтары үшін көктен түскен отпен жазаланғаны туралы сөз ететін Тәурат аңызын еске түсірер бұл әпсананы жазып алғаннан кейін, Ыстықкөл шамасы жер сілкінісінен кейін пайда болуы мүмкін деген ойға келеді. Қатты жел соғып, үлкен толқындар көтерілген кезде, жағаға әртүрлі заттар да шығып қалады екен, соның өзі бұл аңыздың бекер еместігін, көл астында қалалардың шөгіп жатуы әбден ықтимал екендігін байқатады /1, 320-322/, – деп түйеді

Ш.Уәлиханов қырғыздармен әңгімелесулер барысында өз бабасы **Абылай ханның қырғыздарға жасаған жорығына** қатысты ел аузында қалған бірталай әңгімелерді де естиді. Көбі содан бір жыл бұрын өзі жазып алған «Абылай туралы жырдағы» деректермен үйлеседі. Қалмақтарды қуғаннан кейінгі тұста, Жетісу өңіріндегі мал-жанға қолайлы шүйгін жайылымдар қырғыздардың да көз құртына айналып, ол ақыр соңында, туыс екі ел арасындағы едәуір қақтығыстарға алып келген еді. Қырғыздар бір жылдары, тіпті Қаратау төңірегіндегі дулат пен қоңырат руларының қоныстарына, Жетісудағы ұлы жүз, найман ауылдарына дейін шауып, мал-мүліктерін олжалапты. Қазақтар да қарап қалмайды. Қырғыздарды өз қоныстарына дейін түре қуып, кескілескен ұрыстар жүргізеді. Ел аузында Абылай бастаған қалың әскердің Шу бойында солтыларды, Шілік өзенінің бас алабында сарыбағыштарды, Саты асуы арқылы Ыстықкөлге өтіп,

көлдің батыс бетіндегі Турасу бойында бұғылар мен саяқтарды тас-талқан етіп жеңгені туралы әңгімелер қалғаны мәлім.

Екі халық арасындағы сондай алма-кезек жорықтардың бірінде Көкжал Барақ батыр бастаған қазақ жасақтары қырғыздың қалың ішіне тереңдей еніп кеткен көрінеді. Қырғыздар тез жинақталып, түн ішінде оның қосынына шабуыл жасайды. Оқыста күйрей жеңілген Барақ бас сауғалап әзер қашып құтылады. Қырғыздар арасында бұл оқиға әлі күнге дейін جالدى «Жалды Барақ қашқанда, Байтақ би өлгенде» бар اق قاشقاندا, بايپاق بي ءولگەندە» деп айтылады. Барақ сарбаздарының ойсырай жеңілгені туралы хабар Абылай ханға да жетеді. Кек алу мақсатын көздеген ол, қалың қолды бастап келіп, Таластың жоғарғы ағысындағы Үшқосай алабында солтылар мен саяқтардың ауылдарын талқандайды. Шуға құятын Қызылсу мен Шәмші өзендерінің аралығындағы жазықта өткен ұрыста күллі оң қанат мен сол қанаттың біріккен әскерлерін күйрете жеңеді. Сол шайқаста солтылардың манабы Жайыл да ұлдарымен бірге қаза тауып, оның өзі тарайтын талқан атасынан 40-ақ адам аман қалыпты деседі. Қырғыздар арасында бұл шайқас «جايىل قىرعىنى» «Жайыл қырғыны», ал ұрыс өткен жер تۇيىسكەن Түйіскен деген атпен белгілі /1, 374-375/.

Абылаймен болған сол соғыстарда қаза тапқан қырғыздың Өтеке батырдың әйелінің күйеуіне шығарған жоқтауы былтыр өзі жазып алған Абылай туралы жырда да бар:

*Абылай ханның найзасы,
Қолда бір болып қайысты.
Әтекемнің найзасы
Қарағай болып майысты...
Басыңды қойды әлекке,
Қаныңды алды шелекке.
Өтіңді алды керекке,
Ішіп қанға тоймады,
Абылай деген хас айғыр
Ежелгі кегін қоймады, –*

деп айтылады /1, 172-180/.

Сол ойсыраған жеңілістен кейін қырғыздар Абылайға бұдан былай жауласпауға, бейбіт жүруге мойынсынғанының белгісі ретінде «ақ үйлі аманат» етіп көп адамын беріпті. Көкшетауға әкелінген сол аманат жұрттан тараған ұрпақтар жетпіс-сексен жылдан соң, атығай руы ішіне сіңген жаңақырғыз, байқырғыз деген аталарға айналып, бұ күндері екі болыс ел болып отыр, деп жазады Шоқан. Абылайдың қазақ қаруының басымдығын танытқан сол жорықтары нәтижесінде, екі жақ мәмілеге келіп, қазақ пен қырғыз арасындағы шекаралық дау-дамайлар да тыйылған еді /1, 376/, дейді ол

Сол сапарында Шоқан қырғыздардан «Абылай туралы жырда» айтылатын, қазақтарға қатты қарсылық көрсетіп көз жұмған қырғыз батырлары Есенғұл, Сәдір, Өтекенің кімдер екенін де сұрап білген еді. Сарыбағыштан шыққан Есенғұл мен Өтеке кейіннен Кенесары, Наурызбайды өлтіруге қатысқан Орман мен Жантай манаптардың туған аталары екен.

Шоқан жазып алған «Абылай туралы жыры» негізінен қазақтардың қырғыздар шабуылына ұшырағаннан кейін Абылай ханның үш жүздің әскерін бастап, кек алу жорықтарына шыққанын баяндауға құрылған.

*Абылайдай тақсыр хан
Айыл-тұрман тағынды,
Арғымағын оздырды.
Баяу жатқан қырғызды
Сарыбелде тоздырды.
Қалмақшыдай қалдырды,
Қырғыздың белін сындарды...
«Қоқилап» қырғыз қашқан күн,
Қазақты дәулет басқан күн,
Қырғыздан аруақ қашқан күн...*

деп жырланады онда.

Сонымен, бірінші тараудың **«Қырғыздың «Манас» эпосы мен аңыздарын жүйелеуі мен саралауы»** атты тараушасын түйіндей келе мынадай тұжырымдар жасаймыз:

біріншіден, Шоқан Уәлиханов қырғыздың «Манас» эпосының ең шұрайлы «Көкетайдың ертегісі» деген бөлігін әлемде тұңғыш рет жазып алып, ғылыми ортаға паш етті. Бар көркемдігін сақтай отырып, орысшаға аударды. Оған «халық даналығының туындысы,.. дала Илиадасы» деп жоғары баға берді; **екіншіден**, қырғыз шежірелерін, аңыздарын, ертегілерін, мифтерін әлемде алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттеді, оларды халықтың арман-тілегін, аңсар-мұратын көркем түрде бейнелеген жәдігерлер деп бағалады, әпсаналық сюжеттерді өз күнделіктерінде, мақалаларында, «Қырғыздар туралы жазбалар» атты аса құнды, іргелі еңбегінде жан-жақты сөз етті; **үшіншіден**, Абылай ханның қырғыздарға жасаған жорығына қатысты аңыз-әңгімелерді бірінші боп жинады, Қазақ Ордасының билеушісіне қарсы соғысқан қырғыз манаптары мен батырларының кейінгі ұрпақтары туралы мағлұматтарға қанығып, өз еңбектерінде дереккөз ретінде пайдаланды.

1.4 Қазақ шежірелері мен әпсаналары - әдеби-рухани мұра (ғалым тұжырымдамасы)

Шоқан Уәлиханов Жетісуда болған кездерінде жазып алған Ұлы жүз руларының шежірелік аңыздары мен әпсаналарына қатысты мәліметтерге де көңіл бөледі. Жас зерттеуші бұл өңір қазақтары өздерін қытай деректеріндегі ежелгі усун халқынан жеткен сарынды жалғастырып, үйсінбіз деп атайтынына назар аударған.

Ғалымның мәліметінше, жергілікті жұрт тіпті сол Үйсіннің өзін одан арғы замандарда жатқан Төбей биден шығарады. Сол Төбейден – Үйсін, одан – Құйылдыр, Мекірейіл, Майқы және Қоғам деген төрт бала тарайтыны туралы шежірелері бар. Қария сөздер Құйылдырдан – Қатаған, Мекірейілден – Жалайыр, Майқыдан – Абақ, Қоғамнан – Қаңлы деп тізбектейді екен. Ал Абақтан – сарыүйсін, ысты, шапырашты, ошақты, албан, дулат, суан рулары тармақталады /1, 107-111/, деп жазады ол.

Шоқанның Ұлы жүз рулары шежіресін қағазға түсіру үстінде қазақтың шығу тегіне қатысты мәселеге де назары бұрылып отырғанын байқау қиын емес. Ол бұл тақырыпты қаузауға сол кезден-ақ кәдімгідей ыңғай береді. Профессор Березинге жолдаған хатында шет жағасын қозғап кеткен осы мәселе орайындағы ізденіс ақырында оны «**Қазақ шежіресі**» /1, 203-219/ атты зерттеуді жазуға алып келген.

Бұл еңбекті атқару барысында жас ғалымның сол кездің өзінде «қазақ» сөзі – түркі жұрттары арасында бұрыннан *еркін өмір сүруші, даланың айбынды серісі, рыцары* деген мағынаны білдіргенін, сол ұғымнан **قازاق** «*қазак болу, қазаклық жасау*», яки еркін ғұмыр кешу үрдісі туындағанын байыптай алған еді. Бұл ретте ол «Шайбанинамедегі»: «қазақ болып жүргенде, ана мырза анандай ерлік жасапты, мына мырза мынандай ерлік жасапты» деген сөздердің жиі кездесетіні бекер еместігіне мән береді. Алтын Орда ыдырағаннан кейін оның бұрынғы аумағында әртүрлі хандықтардың ғұмыр кешкені, ол ұлыстардың өз іштерінде қырқыстар мен қақтығыстардың орын алып тұрғаны белгілі. Сол кезде кей ұлыс билеушілерінің ықпалына көнгісі келмеген ірі-ірі рулардың басшылары қарамағындағы елдерді сондарынан ерте, басқа өңірлерге қоныс аударып, өз еркі өзіндегі тәуелсіз қауымдарға, яки «*қазақтарға*» айнала бастаған. Және *қазақ болу* – отырықшы жұрттарға қарағанда абыройы жоғары, рухы биік, құрметті қауымдар ретінде бағаланатын дәрежеде байыпталған еді. Олардың бұл атауы кейіннен орыс жерінің шет аймақтарына (окраинаға), Запорожье, Дон бойына қашып келіп орныққан әлеуметтік топтарға «казактар» боп ауысты, деп тұжырады Шоқан.

Алтын Ордадан кейінгі аласапыран замандарда Еділ-Жайық алабында – Ноғай Ордасы; Жетісу мен Шығыс Түркістанда – Моғол ұлысы; Сырдариядан теріскейдегі далада – Қазақ Ордасы құрылады. Қазақтардың арасынан Алтын Орда қыпшақтарын да, Шағатай ұлысының арғындарын

да, жоңғарлардың көршілесі үйсіндерді де кездестіруіміздің өзі олардың әр тараптан қосылғандығын көрсететін белгі болып табылады. Қазақ құрамында молынан бар қыпшақ, найман, қоңырат, жалайыр, қаңлы ж.т.б. әйгілі рулар басқа жұрттардың қатарында да көптеп кездеседі. Қазақ Ордасы аумағының өсіп-толысуына байланысты, ол кейіннен Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деп аталған аймақтық-әкімшілік бөлініске жіктеліп басқарылатын болды, дейді жас ғалым.

Әбілғазы, Рашид ад-дин, Жуайни, Қадырғали бек, Левшин, Карамзин, Григорьев, Соловьев, Небольсин еңбектеріндегі, Сібір жылнамаларындағы мәліметтерді салғастыра отырып, қазақ хандарының әулеттік тегін анықтауға ұмтылады. Қазақ ордасы хандарының арғы атасы Ақ Орданы билеген Орұстың (Ұрұс) ата-тегін қаузаиды. Жошыдан тарайтын Орұстың баласы Құйыршықтың әке тағына отырғандығын, сол Құйыршықтан туған немересі Барақтың да Ақ Орда ханы болғанын, Барақтан – Жәнібек ханның туғанын тарихи деректермен нақтылайды.

Өзінің немере туысы Кереймен бірге Қазақ Ордасының алғашқы хандары болған осы Жәнібек заманында қазақ пен ноғай бірге көшіп-қонып жүрген екен, дейтін аңыздар мен қария сөздер қалған. Ол дәуір қазақ жырларында алтын ғасыр деп аталды, қазақтардың көп аңыз-дастандары да сол алтын ғасырға дәп келеді. Жиренше шешеннің бірлік, тәлім-тәрбиелік нақылдары, философ, дана Асан қайғы да осы күнге дейін далалықтардың аузынан түспейді /1, 218/, дейді Шоқан.

Жас ғалым атап өткен бұл дәуір – ХҮІ ғасырдың екінші жартысында бұрынғы Ноғай (Маңғыт) Ордасы ыдырағаннан кейін, Жем мен Ойыл алабында ноғайлардың бір аталарының бөлініп шығуынан Алтыұл (немесе Жембойлық) ордасы құрылған заманмен, Қазақ ұлысының айбынды ханы Ақназардың ел шекарасын Еділ-Жайыққа дейін кеңейтіп, түп-тегі туыс жұртты қанатының астына тартуының арқасында, қос халықтың қатар қоныстанған, қоян-қолтық араласқан кезеңдерімен сәйкес келеді.

Алайда сол алтын ғасырдың соңы ноғай билеушілерінің одан әрі өршіген қырық пышақ алауыздығына да ұласқан еді. Тақ үшін таласқа түскен ноғай мырзалары арасындағы қидаласқан қақтығыстардың бірінде беделді би Ормамбеттің (Ноғай ордасын билеген Исмаилдың баласы) 1597 жылы көз жұмуы – халық аңыздарында зардабы мол кезеңнің басы ретінде есептеледі. Сол қазадан соң іле-шала ноғайлар Тарбағатай жақтан ығысқан торғауыттардың шабуылына ұшырайды.

Қазақ Ордасының да бұл шақта ноғайларға қарауға шамасы жоқ, шығыста ойратпен, оңтүстікте бұхар хандығымен соғысып жатқан тұсы болатын. Күш-қуаты толысып тұрған Қазақ Ордасы ойраттың бетін қайтарып, бұхар әскерінен басым түскенімен, сол кезде ұлыс сұлтандары арасында туған бақталастық халықты екіге жарған. Өзі де Жәнібектің баласы Қасым ханның немересі боп келетін Тұрсын хан орда тағында отырған шөберелес туысы Есім ханға қарсы шығып, оңаша отау тігуді

ойлайды. Түркістандағы Есімнен бөлініп, өзін Ташкенттің ханы ретінде жариялайды. Ол текетірестің соңы 1628 жылы Есім ханның Тұрсынды өлтіруімен аяқталған.

Ал бұл жылдары елдің батысында торғауыттар шапқыншылығына ұшыраған ноғай-қазақтың тоз-тозы шығып, босуы басталған еді. Ойрат мемлекетінен ХҮІІ ғасырдың алғашқы жартысында бөліне көшкен Хөө Өрлөг хан бастаған торғауыттардың қалың қолы күші басым қазақтардан қаймыға Ертіс, Есіл, Тобыл өзендерінің теріскейі арқылы айналып өтіп, Жем алабындағы ноғай-қазақ қоныстарына ұрынған. Өз арасында бірлігі жоқ ноғай билеушілері жасанған жауға қарсылық көрсете алмады. Торғауыттар 1628 жылдың өзінде Жайық пен Жем аралығына толық орналасып алды. 1632 жылы Еділ жағасында Қалмақ ордасы тігілгеннен кейін ноғайлар Еділден әрі көшіп, Қырым хандығының қоластына қарады, қазақтар оңтүстікке ығысты...

Шоқан сол кездерде дүниеге келген аңыз-дастандарда, күйшілердің қобызда ойнаған сарындарында қазақ пен ноғайдың жылап айырылысуы өшпес ізін қалдырғанын атап өтеді. Ол дастан-жырлардағы: «ورمابقت بي عولگتن كذن، ون سان نوعاي بذلگتن كذن، وردانئت قارا جاعاسي، اسپانعا ذشئپ كةتكتن كذن، بولعان جقر قارعئل قذبا ارلان، جةئنپ تذلكي الا الماي، جالعان ائنن الا الماي، قوراشئل توبئة

كذن...»

Ормамбет би өлген күн, Он сан ноғай бұлген күн, Орданың қара жағасы, Аспанға ұшып кеткен күн, Жез қарғылы құба арлан, Жетіп түлкі ала алмай, Жалған аңын ала алмай, Қорашыл төбет болған күн...» деп келетін жолдарды тыңдаған қариялардың сақалдарынан тарам-тарам жас ағып, мұң-шерге бататын еді /1, 218-219/, деп жазады.

Ұлы жүз қазақтарының мақал-мәтелдеріне де назар аударады. Жас ғалымның оларды іріктеу кезінде: «Өткір пышақ қынға қас, өтірік сөз жанға қас», «Жауда қалған бұлбұлдан, елге қайтқан ит озды», «Ерді құдай сақтайды, етікті нәл сақтайды», «Мұрын жоқ болса, екі көз бірін-бірі шұқиды», «Сусыз жерде қамыс жоқ, азған елде намыс жоқ», «Қамқа тон да шүберек болар тозған соң», «Тоты құс бойын көріп сырланады, аяғын көріп қорланады», «Тойғаннан құрсақ жарылмайды, қуанғаннан маңдай жарылмайды»... /3, 50-52/, деген тәрізді сирек ұшырасатын халық нақылдарына ден қойғанын аңғару да қиын емес.

Ғалымның қазаққа тән ежелгі наным-сенімдерді сипаттаған «**Тәңірі**» атты зерттеуінде /1, 112-121/ көптеген танымдық жақтары мол этнографиялық дәйектер ортаға тартылады. Әдеби мұраларда, тұрмыстық-салт өлеңдерде, дастандар желісінде сипатталатын – *отты* кие тұтуға қатысты бағзы замандардан бар ғұрыптардың қазақтың келін түсіру кезіндегі салттарда да сақталып қалғанын жазады. Мәселен, жас келін әуелі өз отауына енбес бұрын, атасының үйіне кіріп тағзым етуі, «аруақ разы болсын» деп, тізе бүгіп басын төмен иіп сәлем беруі керек. Содан соң

сол үлкен шаңырақтың отына бір қасық май тамызады. Бұл ырым-кәдені «отқа май құю» дейді. Май жанып жатқанда жас келіннің жанындағы енесі немесе әйелдердің бірі алақанын отқа қыздырып, келіннің бетін сипайды. Үлкен үйдің отының құрметіне деп, қалыңдық атасының иығына шапан жабады. Атасы жас келіннің ошақ жақтағы тулаққа отыруына ишара жасап: «иін қандырып илеген тулақтай, мінезің жұмсақ болсын, қарағым» деп батасын береді.

Отпен емдеудің де неше түрі бар. Мәселен, сарып болғанда, малдың жеті мүшесінен жеті жапырақ ет кесіп алып, отқа қақтап ауырған жерді қыздырады.... Жаңа туған айды көргенде үш рет тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп тағзым етеді де, сол тізе бүккен жерінен шөп жұлып алып, жанып жатқан отқа тастайды. Адам өлгенде аруағына арнап, қырқына дейін қырық күнде, әр күні бір шырақтан жағады немесе әр күнде он шырақтан төрт күн шырақ жағады. Шырақты оң босағаға қояды. Шырақ жағу себебі, өлген кісінің аруағы қырық күнге дейін үйіне келіп, балаларының жай-күйін біліп жүреді. Сондықтан күн батып, қараңғы түскенде есікті айқара ашып, босағаға ақ киіз төсеп, бір тостаған қымыз қояды, өстіп өлген адамның аруағын күтеді. Үйдегілер өлген адамға құран оқып, тостаған қымыз қойып, шырақ жағады. Жас нәресте дүниеге келгенде, садақа есебінде отқа май тамызып: «Ақ түйенің қарны жарылды» деп айтады...

Қазақтың аспандағы әр жұлдызды әр адамның жаны деп түсінетінін, егер бір жұлдыздың ағып түскенін көрсе «менің жұлдызым жоғары» деп екі рет айтатын ырымын сөз етеді. Әкесі Шыңғыстың кешке үйге кіріп келе жатып: «Бүгін екі адам өлуге тиіс» деген сөзін жиі еститінін, «қалайша білдіңіз?» деген сұрағына: – «Екі жұлдыз аспаннан ағып түсті», деп жауап беретінін еске алады.

Осы зерттеуде бүгінгі күн тұрғысынан алғанда, этнографиялық жүгі аса құнды қаншама мәлімет жазылып қалған десеңізші. Мәселен, ер адам жорықта қаза тапса, жасақ ауылға жақындағанда «Ой, бауырымдап» өлген адамның үйіне қарай ат қояды, мылтық атып, жолдарындағы ағаш т.б. өсімдіктерді найзамен түйреп, қылышпен шабады, сондай-ақ өлік шығатын үйдің босағасын да шапқылайды екен. «Айналмақ» деген, өзін-өзі садақа, құрбандыққа қиятын ырым бар, – дейді Шоқан. – Өзін біреудің жолында құрбан еттім деген адам, ауырып жатқан адамды үш рет айналып шығуы керек. Қолға түсіп қалған құсты да бастан үш рет айналдырып, еркіне жібереді. Демек, бар ауру-сырқау, пәлекет сол құспен бірге кетеді деген сенімнен туындайды.

Мал көшпелілердің негізгі дәулеті болғандықтан, төрт түлікке байланысты әр түрлі ырым-сенімдер бар: малдың сүйегін баспайды, егер жерге сүт төгілсе, сол сүт төгілген жерді жақсылап тазалайды. Кесір болмасын деп, оң қолын маңдайына, иегіне, оң иығына, содан соң сол иығына апарып тәу етеді. Сондай-ақ құлындардың желісінен аттағанда да тәу етеді, себебі, желінің де киесі болады. ...Ұстаның темір төсін көрсе де

тәу етеді. Жылқышы құрығынан, балта, бақанның үстінен аттамайды, «бақан аттамаған байымайды, балта басқан жарымайды» деген сенім бар. Жылқы, түйе, қой, сиыр киелі жануарлар санатына жатады...

Қазақтардағы ислам дінімен араласқан тәңірі діні жын, пері, шайтандар болады-мыс деген бақсылық дәстүрлердегі ұғымдарға жол береді. Әдеби мұраларда жиі кездесетін кейіпкерлер - бақсылар көмекке шақыратын *жын* керемет күші бар рух, сайтан түрінде сипатталады. *Албасты* рухы – әйелдер босанғанда қатерлі. Оларды *жезтырнақ* деп те атайды. Албастылардың басшысы – *сөрелдің* бойы тым ұзын, ағаштармен теңеседі, қалың жынысты ормандарда тұрады. Адамды қытықтап өлтіреді. *Көн аяқ* – елсіз тоғайларда, аралдарда мекендейтін адам перісі. Аяғының орнына қайыс-көн. Қаперсіз келе жатқан жолаушыларды алдап, өзіне шақырып алып, үстіне отырады да, қайыстармен байлап-матап, адамның әлі бітіп құрығанша мініп жүреді.

Алдын ала болжаушы, сәуегейлерді де қазақтар *бақсы* дейді. Бақсылардың бәрі де балгерлер. Бақсылар алдын ала хабар беріп тұратын – болжайтын рухтарын, кейіннен келген мұсылман дініне ыңғайластырып, періште деп те атайды. Ұлы бақсылар барлық аурулардан да жаза алады, қарынды тіліп операция жасайды, әйелдердің аман-есен босануына болысып, албастыларды рухымен сескендіреді, қуалайды, керемет ойындарымен өзінің рухын шақырып бал ашады. Бақсы ойыны кезінде қылышты сабына дейін жұтады, қып-қызыл қыздырылған темірді жалайды, балтамен кеудесін шапқылайды. Осылардың бәрі ертедегі Қорқыт әулиеден қалған қобыз күйінің сүйемелдеуімен өтеді. Бақсылардың арасындағы мықтылары күйдірілген жауырынмен бал ашатын *жауырыншы сәуегейлер* болып есептеледі. Жанып тұрған оттың жалынының түсіне қарап бал ашушыларды *елті* дейді.

Бақсылардың атақтысы бағаналы Қойлыбай бопты. Сол бағаналыдан шыққан Балақай деген, Көкшетау округінде Шүмен деген бақсылар да бар. Қойлыбайдың перілерінің бастығы Надыршолақ, жындарының бастығы - Көкаман, шайтандарының бастығы – Ер Шойлан, деп аталады екен. Әйелдер босанғанда, Қойлыбай келіп отырса, албастылардың бірі де жоламайды екен...

Шоқанның бұдан кейін Қойлыбай бақсыға байланысты ел аузынан естіген аңыздарын майын тамызып жазғаны кішігірім әңгімеге татиды. Одан болашақта жүйрік қалам иесіне айналатын тұлғаның әуелден-ақ қылаң берген жүрдек қолтаңбасын байқау қиын емес /1, 119-120/.

«Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихынан жазбалар» атты мақаласында Ш.Уәлиханов қазақ халқының тарихи аңыз, әңгімелерінің терең мәніне тоқталды, үлкен теориялық қорытындыға келеді. Аңыз әңгімелер халықтың жазба тарихын қалпына келтіре алмағанымен, елдің өткендегісінің мол ақиқатын елестете алады деген пікір мұнда негізгі желі болып тартылған. Ауыз әдебиеті мұраларының танытқыштық сипатын, ел

тарихының жанды дерегі екеніне тоқталады. Ол ақындар жырлап келген қаһармандар іс-әрекеті көбінесе Алтын Орда дәуірімен байланыстырылатынын, өмірде орын тепкен оқиғалардың өзгеріссіз қалпында айтылып келгенін, бұлай болуына әр дәуірде өмір кешкен төкпе акын-жыршылардың еңбегі ерекше сіңгенін, мұның өзі ауыз әдебиетінің өзге жанрларымен: мақал-мәтелдермен, наным сенімдермен қосылғанда, халықтың рухани және тарихи тіршілігінің тұтас келбетін беруге жарайтынын атап айтады. Нақтылы жырлар мен аңыздардың қазақ жерінің әр бұрышында өзгеріссіз сақталғанына ғалым ерекше ден қояды және мұны ғажайып құбылыс /1, 391/, деп қарайды.

«ХҮІІІ ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз әңгімелер» деген еңбегінде Ш. Уәлиханов сол дәуірдің белгілі қайраткерлері жайында он төрт әңгіме береді. Абылайға, Бөгенбайға, Жанатайға, Сырымбетке, Жәнібекке, Байғозыға, Оразымбетке, Елшібекке, Малайсарыға, Баянға қатысты жайлар сөз болады. Қалмақ қонтайшысы Қалдан Шерінмен арадағы соғыстар, елшілік байланыстар жөнінде де мағлұматтар кездеседі. Олар өз тарапынан ХҮІІІ ғасырдағы жаугершілік кездің шындығын толығырақ, тереңірек тануға септеседі. Тарихи жазбаша деректер ауқымынан онша алыс кетпесе де, мұндай әңгіме аңыздар белгілі бір оқиғалардың, адамдардың нағыз келбетін білуге жәрдемдесе алатын құнды естелік әрі тарихи, әдеби мұра орнына жүреді. Бұл ретте оларды Шоқанның өзінің жазып алуы да олардың бағасын арттыра түсетініне назар аударуға тиіспіз. Себебі ғалымның Абылайдың өз әулеті, шөбересі екендігі және содан бір ғасырдан сәл-ақ астам уақыт бұрын өткен оқиғаларды зерттеушілік көзбен қарап орындағанын еске алсақ, ол аңыздарды көбіне шындықтан алшақ кете қоймаған әңгімелер деп бағалаған жөн. Қазақ тарихын сол кездердегі отандастарының қай-қайсысынан да артық білген Шоқанның ел аузындағы аңыздарды талғаусыз тізбей, ең маңыздыларын ғана іріктеп, бұл мәселеге ғылыми тұрғыдан келгенінде күмән жоқ.

Ол аңыздар Абылайдың Бөгенбай мен Жанатай батырларды ерекше қадір тұтқанына, ақылгөй Бұқардың хан маңындағы орны мен беделіне, Сырымбет пен Байғозы секілді батырлардың теңдессіз ерлігіне, Қазыбек бидің қаншама қиын даудың да түйінін шеше алатын даналығына қатысты көптеген деректерге қанықтырады. Абылайдан «үш жүздің баласынан кімдерді ерекше сыйлайсыз» деп сұраған кезде қайтарған жауабын да аңыз болса да ақиқаттық сипаты басымдау дәйек ретінде қабылдауға болады. Ханның: «Өзімнен бұрынғылардан екі адамға: Қалданнан тоқсан тұтқынды қайтарған Қазыбекке, сол секілді өз адамдарын тұтқыннан алып шыққан уақ Дербісәліге сүйсінуге болады... Өз қарауымдағы батырлардан байлық, батырлық мінезге келгенде бәсентиін Малайсарыдан, ақыл мен ерлікке уақ Баяннан асатыны жоқ» /1, 222/, деген сөздері де осы аталған

адамдарға қатысты ең мәнді, неғұрлым сенімді әңгімелер ретінде сол заман оқиғаларының шындығын толығырақ түсінуге көмектесе алады.

«Абылай» атты мақаласында да Ш.Уәлиханов бірнеше тарихи аңыздарды ғылыми зерттеудің желісіне ұтымды кіріктіреді. Ел аузындағы әңгімелер болса да ол мағлұматтардың бағасы ерекше. Соның бірі – Абылайдың алғашқыда қатардағы сарбаз ретінде қалмақтарға қарсы ұрыстарға қатысып, атағын шығарғаны, ерекше ерліктер көрсеткеннен кейін ғана даңқы өрлегені, халық құрметіне бөленгені туралы әңгіме. Ал бұлар тарихи деректермен расталатын да жайттар. «Қазақтардың аңыз-әңгімелерінде Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет күдірет иесі болып саналады. Абылай дәуірі – қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналған. Домбыра мен қобызда орындалатын небір күйлері соның дәуірінде дүниеге келген және көбі сол кезеңді сипаттайды. «Шаңды жорық» күйі жаудан беті қайтып көрмеген жүрек жұтқан Баян батыр опат болған шабуыл кезінде шығарылған. Ал «Қоржын қақпай» Еділ қалмақтарына қарсы жорықтан туады. Сол жолы қазақтар жеті күн бойы ашығып, олжаға қолы әрең жетеді. Бұл күйлердің бәрі күні осы уақытқа дейін Абылай ұрпақтарына сонау бір даңқты кезеңдерді елестетеді» /1, 430/, деп жазды Шоқан.

Шоқанның Петербордан сырқаттанып оралып атақоныс Сырымбетте тұрған кездерінде де зерттеушілік жұмыстарын үзбегені белгілі. Ол бұл жөнінде 1862 жылғы қаңтардың 2-сінде «Орыс географиялық қоғамы жазбаларының» редакторы, профессор А.Н.Бекетовке жазған хатында да хабарлайды. *«Өте көп ертегілерді, эпикалық жырларды, әндерді жинағанын, енді Шыңғысханның жосық заңымен үйлесетін қазақ низамдарын зерттеумен айналысып жатқанын, географиялық қоғам үшін «Орта Азияның географиялық карталары туралы» мақаланы бастап кеткенін, бірақ кей анықтамалық кітаптардың жоқ болуына байланысты аяқталмай тұрғанын»* /5, 145-147/ құлаққағыс еткен еді

Шоқанның ауылда қолға алып, 1862 жылдың қысына дейін аяқтаған еңбегінің бірі - **«Қазақтардағы шамандықтың қалдығы»** /1, 469-493/, деп аталады. Бұл зерттеуде халықтың аңыз-әңгімелерінде, тұрмыс-тіршілігінде сақталған мағлұматтар, этнографиялық тұрғыдан қаралады. «Қазақтар туралы барлық зерттеушілердің айтуынша да, барлық географиялық нұсқауларда да қазақтар мұсылмандар, бірақ шамандық ырым, сенімді де ұстайды. Олар мұсылман дініне табынумен қоса шамандық нанымдарға да иланады. Бұл пікірлер шындыққа келеді, дегенмен олардың шамандығы неден тұрады? Бірақ, өкінішке қарай, қазақ шамандары, немесе бақсылары жөнінде әртүрлі мерзімді басылымдарда мақалалар жарық көргенімен, осы жай туралы әлі күнге дейін ешкім егжей-тегжейіне жетіп жазған емес», деп басталған еңбек осы наным-сенімнің дін ілімі тарихында әлі зерттелмеген тақырып боп саналатынын

атап өтеді. Ол мұсылмандыққа дейін қазақтар табынып келген күн, ай, жұлдыздар жаңа ислам діні тарапынан дәріптелмесе де, олардың осы күнге дейін құрметтеліп, елдің әдет-ғұрпында сақталып қалуының себебі - қазақтардың көшпелі өмір салтын ұстануында деген түйін жасайды. Барлық шамандық салт-сана, аңыз-әңгімелер көшпелілердің тұрмысымен тікелей байланысты болғандықтан, қазақтарда бақсылық нанымдары әлі де сақталып келе жатыр, дейді. Сонымен бірге қазақтарда шамандық ғұрыптардың мұсылман дінімен мидай араласып кеткеніне, елдің Алла мен Тәңіріге бірдей табынатынына, мұсылман әулиелерінің басына құрбан шалып, бақсылардың құдіретіне де сенетініне, пайғамбар ұрпақтары қожаларды да құрмет тұтып, бақсылардың жын-перілермен қоса мұсылман періштелерін де шақыратынына, Алланы да мадақтайтынына көңіл аударады.

Зерттеуін «Аруақтар немесе онгондар – өлген ата-бабалардың рухы», «Құрбандыққа шалынатын мал туралы», «Қазақтардың космологиялық түсініктері», «Әуедегі құбылыстар», «Табиғаттағы еліктіргіш күштер», «Адам бойындағы еліктіргіш күштер», «Ант», «Жаман көзден, ыбылыстар мен әртүрлі аурулардан сақтайтын – тұмар», «Өлі мен тірінің достығы туралы аңыз» деген ұсақ тақырыпшаларға бөліп, зерделемек мәселесін қазақ арасындағы шамандық наным-сенімнен қалған мысалдармен орайлы тұздықтай білген ғалым оқырманды жатық тілмен үйіре тартып отырады.

Өзі түйген пікірлерін Рашид ад-диннің, Әбілғазының шежірелеріндегі деректермен, Плано Карпинидің, Рычковтың жазғандарымен, Банзаровтың, Кастрендерінің еңбектерімен дәйектеп отырады. Қазақтардың аңыз дастандарындағы мысалдармен пысықтайды. Құрбандыққа мал шалу ғұрпы туралы сөз етілгенде, оған көбіне еркек мал сойылатынын айтып, «Шора батыр» дастанындағы жораны көлденең тартады. Онда бір ұлға зар болған батырдың әйелі: «түйеден – нарды, жылқыдан – айғырды, сиырдан – өгізді, қойдан – қошқарды алып, Тәңірімнен ұл сұрап барайық» /1, 477/, - дейді.

Шамандық дегеніміз – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау, шамандық нанымдағы адам күн нұрына қарап таңданды, осыншама жарықтың құпиясына түйсігі жетпей табынды, қара аспанға нұр сепкен айды көріп тәу етті, уақыт сияқты мәңгі, құдіретті күштердің бәріне бас иді, көк аспанды – Көк Тәңірі деп атады. Бақсылар өздерін сол аспан Тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары есебінде санады. Шаман – әдетте сиқырлық қасиеттерімен қоса білікті, қабілетті, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, күйші де, сәуегей де, емші де, негізінен сегіз қырлы, бір сырлы адамдар арасынан шығады, дейді Шоқан.

Шамандық салттардың ішіндегі отқа табыну қазақтарда әлі өз күшінде екеніне тоқталған ғалым, оларға мысалдар келтіреді. Оттың тазартушылық қасиеті бар деп ұғынылуына байланысты, *аластау* ырымының

туғандығын, қыстаудан көшкенде қазақтардың көшті екі оттың арасынан өткізетінін, ел алдында ант берген адамның да отпен тазаланатынын айтады. Қазақтар *айды* да қасиетті санап, жаңа айдың туғанын көргенде тәжім етеді. Жазда сол айға тәжім еткен жерден шөп жұлып алып, отқа салады. Аңыз бойынша, айда кемпір бар деп есептеледі (шамасы, айдағы адамның бет-пішініне ұқсас дақтарды айтады). Айға ұзақ қарап тұруға сескенеді, себебі айдағы кемпір кірпікті санап қоюы мүмкін, егер санап қойса адам өледі-міс. Дәрет сындырғанда да, бетін айға беріп отырмайды. Кемпірқосақ – сол айдағы кемпірдің қосақтап байлаған әртүсті қойлары, кемпір сол қойларын ылғи да жауыннан кейін сауады, дейтін аңыз бар. Қазақтар күннің күркірегенін Тәңірінің қаһарлы даусы, ал найзағайды шайтандарға атқан оғы деп те түсіндіреді.

Шамандық нанымда жануарлардың сүйектерінде де киелі күш бар деп есептеледі. Солардың арасында *қары жілік* адамға ұқсаған бейнесімен малды ит-құстан сақтаушылық қасиеті жағынан бақташыдан кем түспейді. Оны ер-тұрманның әбзелі есебінде және ат пен ер-тоқымды сақтаушы деген нанымда, ердің алдыңғы қасына іліп қояды. Қасқырдың тілерсегі белдің шойырылуынан, сарып ауруынан сақтайды деген де ырым бар. Үкінің басы, аяғы мен қауырсыны жын-періден қорғайды деп, оны үйдің әр жеріне, бесіктің басына іліп қояды. Шоқан осы орайда, өзінің қырғыздардың үйінен ұлардың басын көргенін айтады. Олардың наным-сенімдерінде ұлардың еті шешек ауруынан сақтандырады екен...

Өлімнен қашу, яки Алланың жазмышынан бас тарту - ислам діні бойынша күнәһарлық, әсте болмайтын нәрсе, ал шамандық нанымды ұстанған халықтардың аңызының көбісі өлімнен қашу... боп келеді. Қазақ бақсыларының арасында Қорқыт туралы аңыз бар. Сол Қорқыт қазақтарды алғаш қобыз тартуға, сарын айтуға үйреткен бақсы. Әбден мұсылманданған түрікмендердің аңыз-дастанындағы Көрұғлының өзі, аз уақыт болса да өлімнен қашады, деп атап өтеді Шоқан.

Сонымен, диссертацияның бірінші тарауының **«Қазақ шежірелері мен эпсаналары – әдеби-рухани мұра (ғалым тұжырымдамасы)»** атты тараушасын қорытындылай келе, мынадай тұжырымдар жасаймыз:

біріншіден, Шоқан қазақ шежірелері мен эпсаналары, мифтері мен аңыз, ертегілерінде халықтың ойы мен мұратының, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің көркем бейнеленіп қалғандығын терең байыптады. Көнеге деген ынтызарлық пен аңыздар байлығы – дала көшпелілердің ерекше мол қазынасын құрайтынын, ел арасындағы эпсаналық, шежірелік әңгімелердің халық тарихын, олардың әдеби мұрасының биік деңгейін анықтаудағы орны зор екеніне мән берді; **екіншіден**, «Қазақ шежіресі» еңбегін жазу барысында жас ғалым сол кездің өзінде *«қазақ»* сөзі - түркі жұрттары арасында бұрыннан *еркін өмір сүруші, даланың айбынды серісі, рыцары* деген мағынаны білдіргенін, сол ұғымнан *قازاق بولو، قازاقلق* «қазак болу, қазақлық жасау», яки еркін ғұмыр кешу үрдісі *جاساؤ*

туындағанын байыптай алды. Сондай-ақ Абылай дәуірін де қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры, деп бағалады; **үшіншіден**, ғалым нақтылы жырлар мен аңыздардың қазақ жерінің әр бұрышында өзгеріссіз сақталғанына ерекше ден қойды және мұны ғажайып құбылыс деп қарады; **төртіншіден**, Ш.Уәлиханов қазақтың әдеби мұрасының үлгілерін, жәуһар жырларын кеңінен зерделей жүріп, олардың көркемдігі мен тарихилығына, эпикалық бітіміне қатысты ойларын ортағасырлық жазба жәдігерлермен, тарихи еңбектердегі деректермен салғастыра, салыстыра отырып зерттеді. Ғалымның бұл орайда атқарған жұмыстары өзінің тереңдігімен, жан-жақтылығымен, біліктілігімен, ғылымилығымен, құнды түйіндеулерімен мәнді.

II ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР ЗЕРТТЕУШІСІ

II.1 «Шежіре-и Түрк» – түркі халықтары туралы мағлұмат көзі

Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде орыс әдебиетінен сабақ берген ұстазы, Қазан университетінің Шығыс тілдері бөлімінде болашақ профессор И.Н.Березинмен бірге білім алып, А.Қазымбек сынды ірі шығыстанушыдан дәріс тыңдаған Н.Ф.Костылецкийдің тыңғылықты тәлімінің арқасында ғылымға бейімділігін ерте танытқан Ш. Уәлиханов шәкірт шағынан қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен айналысты. Қазақшаны тәп-тәуір білетін, парсыша, арабшадан шалымды, барша түркі жұртына ортақ ортағасырлық түркі әдеби жазба тілін де бірсыдырғы танитын Костылецкий Шоқанның ерек дарынын халықтың көне рухани мұраларын зерттеу, шығыстанушылық арнаға бұруға үлес қосты. Шәкіртінің өзі берген тапсырмамен ел ішінен жазып әкелген фольклорлық туындылардың таңдаулыларын бірлесе отырып, орысшаға аударды.

Шоқанның жазғы демалысқа шыққан кезінде әкесі Шыңғыспен бірге жазып алып, Костылецкийге тапсырған сол асыл дүниелері кейіннен ғылыми ортада «Құсмұрын нұсқалары» деген атпен танылды. Костылецкий 1851 жылы Шоқан екеуі орысшаға аударған «Едіге» мен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын өзінің ескі танысы Қазан университетінің профессоры Березинге де жібереді /1, 34-36/. Сол жылдары осы ірі зерттеушінің дайындауымен «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясы бойынша «Шайбани-наменің» қыпшақша түркішесі (1849), Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и Түрк» кітабының «Книга родословия тюркского» деген атпен орысшасы (1854), Қадырғали бек Жалайырдың «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты қазақтың ескі жазба әдеби тілінің прозадағы үлгісі дәстүрінде жазылған шығармасы (1854) жарық көріп жатқан болатын /1, 630-641/.

Костылецкийдей білікті ұстазының көмегімен Шоқан қазақтың байырғы тарихына қатысы бар көне жазба мұралармен де жақынырақ таныса бастайды. Олардың алғашқысы – 1825 жылы Қазан қаласында жарық көрген Әбілғазы ханның «Шежіре-и Түрк» («Түркі шежіресі») атты түркіше қолжазбадан басылған кітабы еді. Түп-тегі Жошы ханның Шайбан деген баласынан тарайтын ұрпаққа жататын Әбілғазы Үргеніш қаласында 1603 жылы Хорезм ханы Арабмұхаммедтің отбасында туған. Анасы Мейірбану да өздеріндей Шыңғыс хан әулетінен, Арал теңізі маңындағы қазақ руларына хан болған, өзара шөбере-шөпшектес туыс Жанғазының қызы екен. Екеуі де Әбілғазыға 4-5-ші атадан барып қосылатын Йадғар

ханның ұрпақтары болып келеді. Қазақ, өзбек, қарақалпақтардың күшімен 1645 жылы Хиуаға хан болған Әбілғазы 1661 жылы «Шежіре-и Тарахима» («Түрікмен шежіресі») атты құнды еңбегін жазып бітіреді. Алпыс жасынан бастап, билігін баласы Анушмұхаммедке тапсырып, «Шежіре-и Түрк» атты өз ата-бабаларының тарихын жазуға отырады /24, 24-25/. Кітап жартысынан асқанда, ауруға ұшырап, жазуға шамасы келмей, оны бітіруді балаларына өсиет қылып тапсырып, дүниеден өтеді. Шығарманың соңын баласы Ануш батыр 1664 жылы аяқтайды /23, 196/.

«Түркі шежіресі» кітабының ғылыми ортаға алғаш танылуы Ресейдің Тобыл қаласында айдауда жүрген швед офицері Табберг (кейіннен дворяндық атақ алғасын фон Страленберг) пен дәрігер Мессершмидттің арқасында жүзеге асады. Олар қазіргі қазақ тіліне өте ұқсас орта түркі тілінде жазылған кітапты 1720 жылы Тобылдағы Бұхар ахунынан алып, орысшаға аудартады, одан швед Шенстрем неміс тіліне тәржімалайды. Немішеден барып, французшаға аударылған шығарма 1726 жылы Лейденде басылып шығады. Осы басылым арқылы кейіннен ағылшыншаға, орысшаға тәржімаланады. 1770 жылы орысша, 1780 жылы орысшасы мен немісшесі қайталанып жарық көреді. Әрине бірнеше тілдер арқылы келіп жеткен, түркі тілді түпнұсқасынсыз жарияланған бұл нұсқалардың ғылым үшін аса құнды дүние бола алмайтыны өз-өзінен түсінікті еді. Сол себепті, 1807-1814 жылдары Ресей сыртқы істер министрі қызметін атқарған, әйгілі коллекционер, граф Н.П.Румянцевтің бас болуымен, шығарманың араб қарпіндегі түпнұсқасын толық түрде ғылыми түсініктемелермен шығару қолға алынады. Содан ол 1825 жылы Қазан қаласында басылып шыққаннан кейін ғана «Шежіре-и Түрк» ғылыми айналымға шын қосылады /24, 10-24/. Кітаптың кіріспесін жазған академик Х.Френ «шығыстану ғылымының даңқын шығаратын үлкен іс» деп бағалаған осы басылым Шоқанның да ең қадір тұтатын, түркі халықтарының тарихына қатысты мағлұматтар мейлінше молынан жинақталған жазба түпнұсқалық мұралардың біріне айналған еді. Әрине, қазақ ғалымы 1854 жылы Березин шығарған «Түркі шежіресінің» Саблуков жасаған орысша аудармасымен де жақсы таныс болды. Алайда қыпшақ тобы тілдеріне жақын түркішемен жазылған осы шығарманың 1825 жылы басылған Румянцев нұсқасын Шоқанның кеңінен пайдаланғанын ол жазған еңбектерден айқын көруге болады.

Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» – тарихи-деректік, әдеби және тілдік жағынан шоқтығы биік шығармалардың бірі. Шежірені зерттеушілер оны Шыңғыс ханнан бұрынғы және одан кейінгі дәуірлерде Орталық Азия, Қазақстан, Таяу Шығыс елдерінде болған оқиғалар мен сол тұстағы ел басқарған хандар жүргізген саясат туралы жылнама ретінде жоғары бағалайды. Шежіреде қазақ халқын құраған рулар мен тайпалардың көне тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті жайында құнды деректер де аса мол. Әбілғазы бұл кітабын жазу үшін соған дейін түркі, парсы, араб

тілдерінде дүниеге келген көптеген шығармалардағы деректерді кеңінен пайдаланған. Ол бұл жөнінде өз шежіресінің кіріспесінде: «мен пақырдың алдында Иран мен Тұранда өткен Шыңғыс хан ұрпақтарының тарихы жазылған он сегіз байлам еңбек жатыр» /23, 7/, деп айтып та өтеді.

Шоқанның Әбілғазы шежіресіне алғашқы сілтемесін біз оның ілкі зерттеулерінің бірі – 1854 жылдың соңында жазылған «Профессор Березинге хат» атты жұмысынан ұшырастырар едік. Шоқан Березиннің 1850 жылы шығарған «Хан жарлықтары» еңбегіндегі Тоқтамыс, Темірқұтлық және Сағадатгерей хандардың атынан жазылған Алтын орда заманының қыпшақ тілді жарлықтарында кездесетін көне сөздердің мағынасы жөнінде пікір білдіреді. Сол дәуірдегі *داروعا، باسقاق، بىتتىكشى، تارتناقشى، تامعاشى،* (даруға, басқақ, бітікші, тамғашы, тартынақшы) сияқты әкімшілік лауазымдар мен *بي وعلان، بةك،* (оглан, бек, би) сияқты дәрежелер туралы сөз ете отырып, Әбілғазы шығармасы мен «Шайбанинамеде», Жалайыридың «Жамиғ ат-тауариғында» Шыңғыс ханға дейін әр рулардың өз хандары болғаны, алайда Шыңғыс олардың басын қосқаннан кейін, сол дәрежелері деңгейіндегі бек мәртебесінде қалғаны, олардың күшті, қуаттыларымен туыстық, құдандалық байланыстар құрғаны туралы жазылғанына /1. 128/ назар аударады.

Шоқан профессор Березинге хатында өзінің қазақ халқы туралы мағлұматтар жиып жүргенін, «егер Сіз әртүрлі шығыс тарихшыларын оқу, зерттеу кезінде қазақ сөзі туралы, қазақылық туралы, қазақ халқы туралы деректерді кездестіріп жатсаңыз, ол жөнінде Сіздің құзырыңызға бас июші маған хабарлай алмас па екенсіз, деген өтінішімді айтқалы отырмын... Қолымда бұл тұрғыдағы маңызы ерекше Әбілғазы (Румянцев басылымы), Сіздің Шейбаниадаңыз бен Жамиғ ат-тауариғыңыздан басқа ештеңе жоқ болғандықтан, Левшиннің «Қырғыз-қайсақ ордасы сипаттамасындағы» үзік-үзік деректерді тексере алмай отырмын» /1, 130/, дейді.

Туған нағашысы қазақ сұлтаны болған Әбілғазының тілі қыпшақ түркісіне тым жақын еді. Мұны автордың өз шежіресінде: *بذل تاريخى ياخشى و ايامان بارچالارى بىلسدن تەب تۇركى تىلى بىرلەن ايتدۇم ھام انداع ايتىمىن كىم بەش ياسار دعلان* «бұл тарихны йахшы уа йаман барчалары білсүн теб түрки тілі бірлән айтдұм Һәм андағ айтыбмын кім беи йасар ұғлан түшүнүр уа бір калима чағатай түркісіден ғарабдын уа парсыдын қошмаймын» (Бұл тарихты жақсылы-жаманды баршасы білсін деп түрки тілімен жаздым. Соншалық бес жасар бала түсінетіндей етіп жақсы жазыппын, шағатай түркісінен, араб, парсы тілдерінен бір сөз қоспаймын») /23, 30-31/, – деп ескертіп кеткені де Шоқанға жақсы таныс еді.

Шоқан шежірені түркі жұрттарының ірі тайпалары мен жеке руларына қатысты мол мәлімет көзі ретінде де пайдаланды. Өзінің 1856-1857 жылдары жазған «Қазақ шежіресі» зерттеуінде: «Әбілғазының айтуынша, қаңлылар моңғол шапқыншылығына дейін Ыстықкөл жағасын, Шу, Талас

өзендері бойын жайлаған, ал қыпшақтар Оғыз заманынан Шыңғыс дәуіріне дейін 400 жыл бойы Жайық пен Еділ, Дон аралықтарын мекендеген, сондықтан да ол жерлер Дешті Қыпшақ аталған», – деп жазады. «Қазақтар арасындағы әрқилы тақырыптағы дастан-жырлардың өте қызғылықтылығын, олар өзінің қарапайым, ұғымды шынайылығымен – нақтылы өмірге жақындығымен құнды» екендігін атап өтеді. Сол аңыз-дастандардағы тарихи оқиғалар Әбілғазы мен әсіресе, қазақ авторының жазғандығы үшін де мәні ерекше Жами ат-тауарихтағы деректерден алшақтамайтындығына назар аударады. Қазақтың аңыз-әңгімелерінде Жошы әулетінен шыққан Жәнібектің (Барақтың ұлы) қазақтың бірінші ханы болғандығы айтылады. Әбілғазы да Жошыдан тараған Орұс хан ұрпақтарын қазақ хандары ретінде атайды» /1, 218/, – дейді Шоқан.

Өзінің «Қырғыздар туралы жазбалар» атты көлемді зерттеуінде де Шоқан ғылыми пайымдарын Әбілғазы шежіресіндегі дәйектермен салғастырып отырады. «Ыстықкөл төңірегінде қалмақтарға дейін кімдердің тұрғанын біз білмейміз және оған мүмкіндігіміз де жоқ. Әбілғазы келтірген түркілер туралы аңызда Ыстықкөл – түркілердің бесігі ретінде бейнеленеді. Нұх пайғамбардың баласы Йафеске де әсіресе Ыстықкөл деген жер қатты ұнап, сонда тұрып қалады. Оғыз хан да осында қыстайды. Түркі жұрттарының тарихнамашысы Шыңғысқа дейін мұнда қаңлылардың өмір сүргенін де айтады», – деп атап өтеді Шоқан. «Моңғол-түркі халықтарының тарихын көп зерттеген Әбілғазы тарихшы қырғыздарды түркі халқына жатқызады. Шежіредегі «Керкез, яғни қырғыз Оғыз ханның Қырғыз атты бір немересінің нәсілінен. Бұл уақытта қырғыз нәсілі азайып кеткен: моңғол мен басқа да рулар от пен судың (яғни, өрістері мен қоныстарының) тапшылығынан қырғыздарға қосылып, сіңіп, қырғыз атын алды, бірақ өздері қай рудан шыққанын жақсы біледі. Қырғыз бен Кәмкамжұт – екеуі екі уәлаят, бір-біріне жақын. Екеуі Селеңгі мен Анқыра-Мұран өзендерінің бойында орналасқан», – деген тұсын мысалға алып көрсетеді.

«Қырғыздардың «Манас» атты батырлық эпосының кейіпкері Манас ноғайлы елінің мырзасы болып суреттеледі, – дейді Шоқан. – Жырда Шу, Ташкент, Іле өңірлерінде үш халық: ноғай, қазақ және қырғыз тоқайласады. Қырғыздарға ноғайлылардың аңыздары да белгілі: олар Едігені біледі және ол туралы жырлағандары қазақтарға келінкірейді...» /1, 357-358/, – деп жазады. Ғалым осы ноғайлыларды Әбілғазының әр уақытта да маңғыт деп атайтынына назар аударады. Шежірешінің баяндауынша, Едіге батыр ақ маңғыттардан шыққан, Көшім ханды маңғыттар өлтірген. Әбілғазының сипаттауынша, қырғыздардың бүгінгі отырған жерлері ХІҮ ғасырда Шағатай ордасына қараған, содан кейін Қашғар хандарының қоластына көшкен. Бүкіл Шығыс Түркістан қалалары мен ұйғыр жері, Алатау мен Моғолстан осы аймақтың билеушісі Есенбұға деген ханның еншісіне тиген. Шежіреші оның ісләм дінін қабылдаған Тоғұлық Темір

деген баласы туралы да кеңінен жазғанын айта отырып, өз тарапынан осы ханның зираты Құлжаның солтүстік-батыс жағында, сол қаладан 35 шақырым жерде тұрғанын, жергілікті халық оны Тоғұлық Темір шахтың мазары, деп атайтынын да қоса кетеді.

Шоқан бұл мазарды 1856 жылдың күзінде Құлжаға дипломатиялық мақсатпен барған сапарында көріп қайтқан болатын. Ғалымның сол сапардан оралғаннан кейін жазған «Қытай империясының батыс өлкесі туралы» атты еңбегі Әбілғазының «Түркі шежіресін» тереңдей зерттеген тұстарымен /2, 119-144/ де ерекшеленеді. Сол сапар барысында оның Шығыс Түркістан аймағына, көне түркілер мен ұйғырлар тарихына қатысты біраз ізденістерге барғаны байқалады. Бұл ретте, ол сол кездерден-ақ өзінің атын әлемге паш ететін Қашғар сапарына дайындала бастағандай сынай танытар еді.

«Ұйғырлар, Әбілғазының айтуынша, түркі текті халық және оғыз жұрттарының алғашқы әйгілі тайпаларының қатарында (қаңлы, қыпшақ, ұйғыр) саналады, – деп жазады Шоқан. – Ұйғырлар моғол жеріндегі шығыстан батысқа қарай созылған үлкен тауларды жайлады. Әбілғазының айтуынша, олардың біреуінің аты – Мұқырату мұзлық, екіншісі Асқанлық Тәңірім деп аталады. Сол екі таудың арасында, моңғол елінің батысында тағы бір тау бар, оны Құттағ дейді. Осы айтылған таулардың арасында бір жерде ағып жатқан он сай бар, тағы бір жерде тоғыз сай бар, бәрі де үлкен өзендер еді. Тоғыз сайдың ортасында отырғандарды тоғыз ұйғыр, он сайдың бойында отырғандарды он ұйғыр дер еді. Әбілғазы әрі қарай ұйғырлардың билеушілері туралы айтады. «Он ұйғырлар өздері төре көтерген кісіні Ел елтір, тоғыз ұйғырлар Көл елтір деп атапты. Олардан кейін төре болғандарды идіқұт деп атаған. Ұйғырлар үш жүз жылға жақын осы айтылған жұртта отырған. Одан кейін ыдырап, әркімге олжа болып, жан-жаққа бытырап кеткен. Бір бөлігі сол жұртында отырып қалды, бір бөлігі Ертіс өзенінің жағасына келді. Бұлардың өзі тағы үшке бөлінді. Бір бөлігі Бешбалық шаһарына барып, егін екті, дәулетті ел болды. Енді бір бөлігі жылқы, қой бағып, Бешбалық маңында көшіп-қонып, көшпелі өмір сүрді. Үшінші бөлігі Ертістің тоғанында балық, құндыз, бұлғын, сусар, тиін аулап, солардың етін жеп, терісін киіп күнелтті. Егер әкелері қыздарын қарғаса, «жылқылы, қойлы жігітке тиіп, ет жеп, қымыз ішіп, басыңа жаман күндер тусын» дер еді» /2. 133-134/, деген шежіре үзіндісін келтіреді.

XII ғасырда ұйғырларды біз қарақытай ханына бағынышты ел ретінде Шығыс Түркістаннан табамыз, – деп жазады одан әрі Шоқан. Ол Әбілғазының «қытай жұрты екеу, біреуін қарақытай дейді» деп, бөліп атағанына назар аударады. Шежірешінің қытай деп отырғаны шүршіттер, олардың билеушісін алтын хан, ал қарақытайлардың басшысын гөрхан деп атайды, – дейді қазақ ғалымы. Әбілғазының айтуынша, гөрдің мағынасы ұлы патша дегенге саяды. Шүршіттерден жеңіліп, батысқа ығысқан

карақытайлардың (қидандар) бір бөлігі алдымен Шығыс Түркістанды, сосын Жетісу, Мауераннахрды бағындырды. Олардың билеушілерінен алым-салық алып тұрды.

Шыңғыс хан Тұран, Парсы, Қытайды жаулап алғаннан кейін ұлы Шағатайға Мауераннахрды, Хорезмнің бірсыпырасын, Ұйғыр аймағын, Қашғар, Балх, Ғазна, Сыр суына дейінгі жерлерді бөліп берді. Алайда Әбілғазының жазуынша, Шағатай бұл уәлаяттардың ешқайсысына бармапты, оларды даруғаларына басқартып, өз басы інісі Үгедейдің қасында тұрыпты, – деп жазады Шоқан. Одан кейін шежіредегі Шағатай тұқымдары арасынан Шығыс Түркістанға хан болғандарды тізбелей келіп, Әбілғазының Тоғұлық Темір туралы баянға бірнеше бет арнағанына тоқталады. Есенбұға ханның бәйбішесі Сатылмыш қатынның қызғанышқа бой беріп, ханның құмасы екіқабат Меңлі қатынды ордадан қуғаны туралы оқиғаны қайталап шығады. Есенбұға қайтыс болғаннан кейін таққа отыратын Шағатай тұқымынан адам табылмай қалып, ордадан аяғы ауыр боп кеткен Меңлі қатынның іздестірілетіні, одан туған Тоғұлық Темір атты баланың Моғолстан ханы атанғаны, оның Қашғар жеріне мұсылмандықты нығайтқан билеуші ретінде танымал болғандығы туралы баян Шоқанды ерекше қызықтырғаны байқалады. Дәл осы оқиға желісін ол екі жылдан кейін, 1859 жылдың қысында Әлімбай саудагер есімін жамылып, Қашғарға құпия барған сапары кезінде тапқан «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан», Алтышәрден оралып, Петерборда жүргенде танысу мүмкіндігіне ие болған Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» қолжазбаларынан да со күйі жолықтырған еді /1, 403-404/.

Әбілғазының «Түркі шежіресі» шығармасындағы Шағатай әулетіне арналған бесінші баптағы мәліметтерге қызығушылық танытқан Шоқан, ондағы Шыңғыс, Шағатайдан бері қарай хан болғандардың тізімін қытайдың географиялық сөздігіндегі мәліметтермен салыстыра отырып, сызба түрінде қағазға да түсіреді /2, 143/.

Сонымен, Шоқанның жазба әдеби мұраларға қатысты еңбегін «Түркі шежіресі» аясында анықтасак, төмендегідей қорытынды жасауға болады:

біріншіден, Ш.Уәлиханов қазақ және Орталық Азия тарихында тұңғыш рет «Түркі шежіресін» ғылыми тұрғыдан зерттеді; **екіншіден**, оның мәліметтерін түркі жұрттарының, оның ішінде қазақ халқының тарихын зерделеуде, ғылыми қорытындылар жасауда құнды дереккөз ретінде пайдаланды; **үшіншіден**, өзінің есімін әлемге паш еткен әйгілі Қашғар сапарына дайындалу барысында, шежіредегі Алтышәр аймағы, ұйғыр халқының тарихына байланысты беттерін ерекше ыждағаттай оқып, қажетті мағлұмат жинақтады; **төртіншіден**, Орталық Азия мен қазақ халқының тарихына арналған зерттеулерін жазу барысында «Шежіре-и Түрк» кітабындағы мол мағлұматтарды кеңінен пайдалана отырып, ондағы деректерді сол тектес «Шайбанинама», «Жамиғ ат-тауарих» сияқты басқа да құнды түркі жазба мұраларымен, сондай-ақ орыс, қытай, француз

тілдеріндегі тарихи еңбектерден алынған дәйектермен салғастыра отырып, өресі биік шығармаларын дүниеге әкелді.

II.2 «Шайбанинама» – қазақтың дербес ел болу күресінің көркем дерекнамасы

Шоқан Уәлихановтың жазба мұраларды зерттеуі аясында қаралатын шығармалардың бірі – шежірелік сипаттағы «Шайбанинама» әдеби жәдігерлігі. Орталық Азиядағы Шайбани мемлекетін құрушы, түп-тегі Жошының бесінші ұлы Шайбаннан тарайтын Мұхаммед Шайбани (Шаһибек) ханның (1451-1510) өмірі, ел басқаруы, шайқастары, жеңістері, ата-бабаларының тарихы жайлы сөз етілетін «Шайбанинама» тақырыбының аясы ауқымды. Оның ғылыми айналымға енген түркі, парсы тілдерінде жазылған әлденеше нұсқалары мәлім.

Шайбани мемлекетінің (1500-1598) пайда болу тарихы Шаһибекің атасы Әбілхайыр ханның (1412-1469) Шығыс Дешті Қыпшақ даласында құрған Әбілхайыр хандығымен (Көшпелі өзбектер мемлекетімен) тығыз сабақтасып жатыр. Қазақ Ордасының негізін салушылар Керей мен Жәнібек хандар өздеріне қараған ұлыстармен ортағасырлық қыпшақ тайпалары түзген Әбілхайыр хандығынан бөлініп кеткен соң бұл мемлекеттің ыдырауы басталады. Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани хан Дешті Қыпшақтағы билігін сақтауға тырысып, қазақтармен отыз жылға жуық текетіресте болғанымен, ақыры Қазақ Ордасының тегеурініне шыдамай, өзін қолдаған азғана түркі тайпаларын бастап Әмір Темір ұрпақтары билігіндегі Мауераннахр аймағына беттейді. Оны қысқа мерзімде толық жаулап алып, Шайбани мемлекетін құрады. Олар жорықпен келгеннен кейін осы өңірді мекендеген түркі жұрттарына «өзбек» деген этноним бекиді. Астанасы әуелде Самарқанд болып, кейіннен Бұхараға ауысады. Жаңа жерлерді басып алып қуаттанған соң, Шайбани қазақтарға қарсы күресін қайта жалғастырып, 1504-1510 жылдар аралығында оларға төрт рет әскери жорық жасайды. Ақыры 1510 жылдың басында Ұлытау маңында өткен шайқаста Жәнібек ханның баласы Қасым сұлтан бастаған әскерден ойсырай жеңіліп, беті қайтады. Шайбани мемлекетінің күші әлсіреген осы тұсын Темір ұрпағы, Кабул уәлаятының әмірі Бабыр падишаһ пен Ирандағы Севефи әулетінің билеушісі Исмаил шаһ қатар пайдаланып, соғыс ашады. 1510 жылдың аяғында Мары шәһары маңында өткен шайқаста өзбек әскері қызылбастардан тас-талқан боп жеңіліп, Шайбани ханның өзі қаза табады.

«Шайбанинама» тақырыбына топтасқан әлденеше шығармалардың да негізгі желісі Шаһибек ханның бастан өткерген тарихи оқиғаларын, жеңістерін, қазақтармен шайқастарын мадақтау түрінде құрылған. Зерттеушілер ғылыми ортаға белгілі сол нұсқаларды сараптай келе, олардың бәрінің бір қайнардан бастау алғанын нақтылады. Ол авторы

белгісіз деп есептелетін, бірақ Шайбани ханның өзі жазды деген болжам басымдау айтылатын, белгілі тарихшы В.П.Юдин *ескі қазақ тілінде* жазылған деп нақтылаған /20, 11-12/ «Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме» («Жеңіс кітабынан жинақталған жылнама») атты тарихы шығарма.

1502-1505 жылдары жазылды делінетін «...Нұсрат-наме» шығармасының алғы сөзінен кейін, сол заман еңбектерінің дәстүрінше, оғыз, түркі-моңғол тайпалары, Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің тарихы баяндалады. Шыңғыс әулетінің Шайбан, Тоқатемір, Шағатайдан бастап, шығарма жазылған кезге дейінгі шежіресі тарқатылады. Әбілхайыр ханға, Мұхаммед Шайбаниге, оның баласы Мұхаммед Темірге арнайы тоқталады. Жошы хан ұрпағы айтылған тұстарда қазақ хандарына қатысты бірқыдыру мәліметтер беріледі. Қазақтармен өткен шайқастар туралы сөз етіледі. Зерттеушілер шығарманы жазуға Ала әд-дин Ата Мәлік Жуайнидің, Рашид ад-диннің, Низам ад-дин Шамидің, Абд ар-Разак Самарқандидің еңбектері пайдаланылғанын айтады. «...Нұсрат-наменің» негізгі желісі бойынша ақын, жазушы әрі музыкашы Камал ад-дин Бинай «Шайбанинама» атты парсыша шығармасын жазды /20, 91-127/. Молда Шәди «Фатхнама» («Жеңіс кітабы немесе жеңіс жыры») атты парсыша дастан шығарды /20, 44-90/. Ақын, тарихшы Мұхаммед Салих 1505-1525 жылдар арасында шағатай тілінде 76 тараудан, 4456 бәйіттен тұратын «Шайбанинама» дастанын дүниеге әкелді. Оның 15 тарауы лирикалық шегініс, 60 тарауы тарихи оқиғаларды баяндайды /20, 10-14/.

«Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме» атты ескі қазақ тілінде (Юдин), яки қыпшақ түркішесінде жазылған әдеби мұра содан бергі ғасырларда әлденеше рет ықшамдалды. Шайбани ғұмырының соңғы жылдары да қоса қамтылған нұсқалары пайда болып, олар ел арасында кеңінен тарады. Сондай нұсқалардың бірі профессор Березиннің қолына түсіп, ғалым оны 1849 жылы Қазаннан «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясының 1-томы ретінде бастырып шығарды. «Шейбаниада. История монголо-тюрков на джагатайском диалекте с переводом, примечаниями и приложениями, изданная И.Березиным» деп аталған осы кітап Шоқанның кадет корпусында жүрген кезінде-ақ оқып үлгерген қалаулы шығармалардың біріне айналған еді.

Көлемі 80 бет, соңына қосымшалары да берілген шығарма ХҮІІІ ғасырдың соңында көшірілген қолжазба нұсқасы бойынша дайындалған. Кіріспесінен кейін негізгі үш тарауға: түркі тайпаларының Оғыз ханнан бергі тарихы; Шыңғыс хан әулетінің тарихы; Мұхаммед Шайбани ханның жорықтары мен күйреу тарихы тақырыптарына бөлінген. Үшінші бөлімде Шайбани ханның жорықтарынан бастап (Түркістанға жорық, Жәнібек ханның баласы Иренжінің Әлейке сұлтанды Сауранда өлтіргені, Шайбани ханның Сығанақ қамалын, Самарқанд, Шираз қалаларын алуы, т.б.), 1510 жылы Исмаил І шаһпен ұрыста қаза тапқанға дейінгі кезең баяндалады.

Шайбанилар мен маңғыт тайпаларының арасындағы тартыс та көрініс тапқан. Әбілхайыр хан ұрпақтарының генеалогиясы берілген /22, 416/.

Шоқан қазақ хандығының тарихына қатысты құнды мағлұматтарды да бірінші рет Березин шығарған осы «Шейбаниадан» молынан кездестірген еді. Соған дейін пайдаланып жүрген Әбілғазы баһадүрдің «Шежіре-и Түрк» кітабынан өз бабаларына қатысты көп дерек ұшырастыра қоймаған жас ғалым, Березин басылымынан Қазақ Ордасын билеген хандардың ерлік істерін баян ететін бірсыпыра жайларға қанықты. Орус ханнан тарайтын ұрпақтар Әбілғазыда «оның ұғлы Құйыршық хан, оның ұғлы Барақ хан, оның ұғлы Әбусағит (лақабы Жәнібек хан). Оның тоғыз ұғлы бар еді: Иранчы, Махмұт, Қасым, Әдік, Жаныш, Қамбар, Таныш, Өсеке, Жәдік» деп қысқа қайырылса, «Шайбанинамада» «Орыс ханның жеті ұлы, бес қызы болды. Оның ұлдарының аттары – Тоқтақия, Құтлықбұқа, Тоғұлықболат, Құйыршақ, Тоқтаболат, Сайдахмет, Сайдәлі; қыздарының аты – Меңлібегім, Сүдібегім, Иранбегім, Меңлітұрқан еді. Тоқтақияның үш ұлы мен үш қызы болды. Ұлдарының аты – Тәңірберді, Йағұжақ, Болат,.. Болаттың ұлы Керей хан. Оның үш ұлы болды – Бұрындық хан, Қожамұхаммед, Сұлтанәлі», деп Керей ханның да шежіресін қоса береді. Жәнібектің балаларын – Иренжі, Махмұд, Қасым, Әдік, Жаныш, Канбар, Тыныш, Ұснақ (Өсеке), Жәдік, түрінде тізбелейді /20, 42/.

Осы мәліметтерге қаныққан Шоқан үшін профессор Березиннің сол «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясымен «Жамиғ ат-тауарих. Жылнамалар жинағы (Жалаири)» деген атпен 1854 жылы Қазаннан басып шығарған еңбегі тіптен қуанышты оқиға болған еді. Жәнібектің немересі Шығай ханның ұлы Ондан сұлтанның баласы, орыс патшасы қоластына тұтқын боп барып, кейіннен Қасым хандығын билеген Ораз-Мұхаммед сұлтанның уәзірі Қадырғали Жалайыри жазған бұл шығармада Қазақ хандығын әу баста билеген тұлғалар тіптен нақтылана көрсетілген еді /26, 112-123; 27, 230-240/.

Шоқан бұл жөнінде Березинге жазған хатында: «Қазақтардың өздерінің түп-тегі туралы аңыздары Сіздің Шайбанинамеңіз бен Ұлы жүздің тарақ тамғалы жалайыр руының қазағы жазған Жамиғ ат-тауарих дәйектерімен дәлелденіп жатыр» /1, 122/ деп атап өтеді. «Жамиғ ат-тауарихтан» үзінділер» атты зерттеуінде «Оғыз хан және оның ұрпақтары» деген тараудағы Оғыз ханның өз әкесі Қара ханмен соғысы Әбілғазы шежіресі мен Шайбанинаме баяндауларына өте ұқсас екендігін айтады.

Қадырғали жылнамасының «Дастан Бұлхаир хан бин Тұлұшық ұлан» тарауында Бұлхаир (Әбілхайыр) ханның Ташкент пен Түркістан уәлаятында патша болғанын, оның қабірі шаһар Сығанақта тұрғанын, оның баласы Шахбұтақ сұлтан,.. оның оғлы Шибак хан екені» /26, 120; 27, 233) жазылған тұсын талдап, Әбілхайыр әулетінің шежіресін сызбаға түсіреді. «Шайбанинамада» Әбілхайырдың әкесі Толұшықтың есімі аталмайтынына, оның орнына көп нүкте қойылғанына, «Жамиғ ат-

тауарихтағы» Бұлхайр - «Шайбанинамада» Әбулхайыр, Шибак – Шайбани деп жазылғанына назар аударады.

«Шайбанинама» шығармасында көп ұшырасатын «قازاقلقتا، قازاقلق جاساу» «қазақлықта, қазақлық жасау» деген ұғымдарды, Шоқан қазақ халқының шығу тегімен байланыстыра қарайды. Көне замандарда қазақ сөзі еркін, азат, өз тізгіні өзінде деген мағынаны білдірген еді, деген ой түйеді. «Қазақ немесе алаш елінің о бастағы шығу тегі қайдан деген сұраққа, халық арасындығы жыр-дастандардың қанағаттанарлық тәп-тәуір түсінік алуға болады, – деп жазған еді ғалым «Қазақ шежіресі» атты еңбегінде. – Қазақлықтың еркін тірлігі Азияда дүниеге келіп, дамығаны және орыстардан шыққан «казактарға» ауысқаны күмән келтірмесе керек... Дала көшпелілерінде еркін өмірді аңсаушылық, шаһарларға шапқыншылық ұйымдастыру орыс казактарына қарағанда ертерек болған. Қазактардың шыққан тегін Алаш, Алаша ханмен байланыстыруында да тарихи шындық жатыр. Себебі, еркіндік аңсаған азиялықтардың да шартты түрде өз ханы, өздерінің саяси бірлігі – мемлекеті, әртүрлі тайпалар одағын ұстап тұратын көсемі болуы керек еді. Қыпшақ пен Түркістан ордаларынан босқан халықтардың есесінен, қазақ одағының өсіп, нығаюы бірте-бірте астыртын түрде болды. Тайпалар одағының қуаты мен санына байланысты – Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз деген ұғым қалыптасты. «Шайбанинама» деректеріне қарағанда, қазақ деген жаңа қауым адамдары құрметті, отырықшылардан рухы биік деп есептелді. Ен далада азат өмір сүру – еуропа рыцарларының серілігімен тең еді. «Шайбанинамада»: қазақ болып жүргенде, ана мырза мынандай ерлік жасапты, мына баһадүр анандай ерлік жасапты деген сөздер жиі кездеседі. Әдетте дала көшпелісі шәһарда тұратын тектестері өзбек, ноғайлардан өздерін жоғары санап, еркіндіктің символы – قازاق қазақ деген атты мақтан тұтатын» /1, 206-207/.

«Шайбанинама» – Әбілхайыр, Мұхаммед Шайбани замандарында Дешті Қыпшақта қазақлық ғұмыр кешкен батырлар мен бағландар туралы көп мағлұмат беретін еңбек. Солардың арасынан Шоқан Алтын Орда заманында Өзбек ханның тұсында өмір сүрген қият Исатай бектің тұқымы – Бұзанжар бектің, қоңырат Әлібектің ұрпағы – Тәңірберді бектің, әйгілі маңғыт Едіге бидің тұқымы – Уақас бектің есімдерін ұшырастырған еді. Қазақлық уақытта Қылышбай, Қарадәулет, Дербіс, Құдағай, Осман, Орұс баһадүрлер секілді мыңбасы, түменбасылар болыпты. Сол дәуірде Дешті Қыпшақ даласында ғұмыр кешкен найман, қыпшақ, маңғыт, қоңырат, қият, үйшін, құйын, күрлеуіт, құсшы, ұйғыр, дүрмен, таңғұт, қытай, шымбай, шұңқырлы, шақбақлы, мажар, татар, еженлік сияқты рулардың аттары аталады.

Шығармада Керей ханның ұлы Бұрындық пен Шайбани хандар арасында ұрыстардың көп өткені айтылады. Сондай сұрапыл шайқастардың бірі Созақ пен Сығанақ арасындағы Соғұнлық асуында өтіпті. Қидаласқан ұрыста Шайбанидің інісі Махмұд баһадүр қазақтың

ханы Жәнібектің баласы Махмұд сұлтанды мерт етіпті. Мажар сойынан шыққан Мажид баһадүр Бұрындық ханды садақтың екі жебесін тигізіп жаралапты. Шайбани әскері де көп шығынға ұшырапты. Шайбанидің өзі немесе оның жақтастары жазған шығарма болғандықтан, «Шайбанинамада» олардың жеңіліс тапқаны көп айтыла бермейді. Олар: «хан бұдан әрі соғыса беруді жөн көрмей, жеңіске алдағы уақыттарда да жететініне сенімді күйде Хорезм уәлаятына аттанып кетті» /20, 21-23; 95, 190-207/, – деп бипаздайды.

Бұдан кейін де Шайбани хан мен қазақтар арасында Сыр бойы қалалары – Сығанақ, Сауран, Отырар үшін әлденеше шайқастар өтіпті. Текетірес тым ұзаққа созылып кеткесін, ХҮ ғасырдың соңғы тұсында екі жақ уақытша бітімге келеді. Осы шежіреде айтылғандай, Бұрындық хан өзінің екі қызын Шайбани отбасына ұзатады. Бірін – Мұхаммед Шайбаниге, екіншісін – оның інісі Махмұт баһадүрге беріпті. «...Нұсрат-намедегі» Шайбанидің ұлы Темір Баһадүрдің ханымдары туралы жазылған тұсында Бұрындықтың тағы бір қызының (Михр Сұлтан ханым) Шайбанидің баласы Темір сұлтанға шыққаны айтылады. Шығармада осы сұлтанның Бұрындық ханның қызынан басқа, Әмір Темір ұрпағы Сұлтан Ахмет мырзаның, термездік қожа Хаванзаденің, Бұхара хәкімі Абд әл-Әли бектің қыздарымен қоса, Моғол ханы Жүністің қызын алғаны да жазылған. Темір баһадүрдің ең жақсы көретін ханымдары – Бұрындық пен Жүністің қыздары болыпты /20, 16-33/. («Бабырнама» бойынша, Жүністің бұл қызының есімі Дәулет Сұлтан ханым. Ол бір-бірімен бөле боп келетін Бабыр мен Мұхаммед Хайдар мырзалардың аналарының сіңлісі еді /30, 38-39/.

Қазақ сұлтандары мен Шайбани арасында болған осындай құдандалық-жекжаттық қатынастардың арқасында Сығанақ, Сауран, Созақтан теріскейге қарай жатқан өңірлер, Арал аймағы қазақ хандарының қолында қалады. Бірақ екі жақ арасындағы қақтығыстар со бойы толастай салмайды. Алма-кезек кек алу жорықтары өтіп тұрады. 1508 жылы Жәнібек ханның ұлы Жаныш сұлтанның баласы Ахмет сұлтанның жасақтары Самарқанд пен Бұхараға дейін шабуылдайды. Соған жауап ретінде Шайбани хан келесі жылдың қысында қазақтарға қарсы жорыққа шығады. Сыр бойындағы Қараабдал деген жерден он күндей қашықтықта қыстап отырған Жаныш сұлтанның ауылына шабуыл жасап, баласы Ахметті қолға түсіріп, айдары желбіреген басын шабады. Жанышпен қоса дария бойында одан онша қашық емес жерде қыстаған інісі Таныштың да ауылын шауып, адамдарын қырғынға ұшыратады. Қазақтардан қыруар дүние-мүлікті, арба үстіне орнатылған он мыңдай сәнді киіз үйді олжалап, Сығанаққа қайтады /130, 117-140; 96, 141-157/.

Шоқан «Шайбанинама» шығармасындағы Мұхаммед Шайбанидің Марыға шабуылы қарсаңында, 1510 жылдың қысында қазаққа қарсы тағы да шабуылға шыққанына назар аударады. Өзбектер Ұлытауға дейін жетіп,

ондағы Қасым сұлтанның ордасын шабады /1, 216/. Қасым ол кезде онда жоқ еді. Алайда бірнеше күннен кейін сұлтан ауылына орналасып алған өзбектерге қазақ қосыны тұтқиылдан шабуыл жасайды. Қарсылық көрсете алмаған шайбаниліктер қаша жөнеледі. Қасым хан оларды өкшелей қуады. Қаруларын тастап, көптеген адамдарынан өлідей айырылған жау Сығанаққа әзер жетеді. Талқандалып тоз-тозы шыққан олар қыстың аяғында әбден бейшаралық жағдайда Самарқандқа қайтып оралады...

Сонымен, Ш.Уәлихановтың «Шайбанинама» жазба әдеби мұрасын зерттеу тақырыбына қатысты мынадай қорытынды жасауға болады:

біріншіден, Ш.Уәлиханов қазақ пен Орталық Азия тарихында бұл мұраны тұңғыш рет ғылыми тұрғыда құнды жазба жәдігерлік ретінде бағалады; **екіншіден**, қазақтың Керей мен Жәнібек, Бұрындық пен Қасым хандар туралы бұрын белгісіз дәйектер ұсынған, Сыр бойы қалалары үшін өткен күрес тарихын баян еткен, бағалы географиялық мағлұматтары мол, қазақ пен өзбекке ортақ түркі тайпаларының сол замандағы құрамынан хабар беретін маңызды дереккөз деп таныды; **үшіншіден**, Жошы ұрпағының Алтын Орда мен Қазақ хандығын билеген хандарына қатысты әулеттік шежірелерін, өзінде бар деректермен салғастыруға мүмкіндік алды; **төртіншіден**, «қазақ» атауының шығу төркінін ашуға көмектесетін, қазақ халқының этногездік үдерісінің күрделі ерекшелігіне саятын – еркін, азат билік құру, «қазақлық ғұмыр кешу» өмір салтына қатысты құнды мәліметтер жинақталған әдеби мұра ретінде бағалады.

II.3 «Хан жарлықтары» – ортағасырлық қыпшақ жазба жәдігерлері

Кадет корпусын бітірер-бітірместен-ақ ғылыми зерттеулерге бой ұруға бейімделген Шоқан 1853 жылдан Батыс Сібір губернаторының адъютанты болып қызметке араласқаннан кейін де бұл талпынысын әрі қарай өрістетіп әкетті. Ерекше тапсырмалар жөніндегі адъютанттық міндет орайында, ол Батыс Сібір губерниясы мен Сібір қазақтары шекара басқармасының мұрағаттарында отырып, қазақ тарихына қатысты материалдар жинауға да мүмкіндік алды. Ондағы мұқият буылған көне құжаттар арасында өзін қызықтырған тақырыптарға қатысты қадау-қадау мағлұматтарға жолықты. Тарих тереңінен сыр шертетін деректерді зерделей отырып, ілкі ғылыми зерттеулерін жазуға да кірісе бастады. Оның сол кезде орындаған алғашқы дүниелерінің өзінен ғылыми зердесі қалыптасып, білікті зерттеуші дәрежесіне көтеріліп үлгерген алғыр жасты тану қиын емес.

Өзінің кадет корпусындағы ұстазы Н.Ф. Костылецкий де қарым-қабілеті жоғары шәкіртімен байланысын үзбейді. Ғылым арнасына қарай бұрылуына қолғабысын аямайды. Орыстың көрнекті түркітанушысы, өзінің байырғы танысы, Қазан университетінің профессоры И.Я. Березинмен жалғастырады.

Березин Костылецкийдің өзіне танысуға жіберген «Едіге» және «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларының Шоқан екеуі аударған орысшасына көңілі толғаннан кейін, өз кезегінде 1850 жылы Петерборда жарық көрген «Алтын Орданың ішкі құрылымы /хан жарлықтары бойынша/» («Внутреннее устройство Золотой Орды /по ханским ярлыкам/») және Қазанда 1850 жылы басылған «Хан жарлықтары» («Ханские ярлыки»), 1851 жылы шыққан «Тоқтамыс, Темірқұтлық және Сағадатгерейдің тархандық жарлықтары» («Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея») атты кітаптарындағы жарлықтар мәтінінде кездесетін кейбір көне сөздердің мағынасын ұғындырып беруін өтініп, Костылецкийден көмек сұрайды. Костылецкий 1852 жылдың күзінде профессор досына қайтарған жауабында, өзінің ол сөздерді ажыратуға шамасы келмегенін айтып, енді шәкірттерінің көмегіне сүйенгелі отырғанын жеткізеді. Содан кейін ол Березиннің бұл бұйымтайын орындауды Шоқанға сеніп тапсырады /1, 121, 630-632, 641-644/.

Профессор Березинге лайықты жауап беру үшін Шоқан көп ізденеді. Ғалым дайындаған «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» бойынша шыққан туындыларды зерделеп оқиды. Хан жарлықтарындағы көпке түсініксіз боп қалған көне сөздердің мағыналарын көзі қарақты қариялардан сұрастырады. Сөйтіп тақырыптың илеуін әбден қандырғаннан кейін Костылецкийге уәде бергендей, Березинге хат жазуға отырады. Хаттың ішінде *«Сіздің «Шейбаниадаңыз» бен «Жамиғ ат-тауарихыңызда» айтылғандай»* деп атап көрсетуіне қарағанда, Шоқанның хат жазған мерзімі, 1854 жылдан кейінгі мерзімге сәйкес келеді. Өйткені Қадырғали бектің «Жамиғ ат-тауарих» (Жылнамалар жинағы) 1854 жылы жарық көрген болатын.

Шоқан ұйғыр қарпімен таңбаланған орта түркі жазба тіліндегі жарлықтарды араб қарпіне профессорлар Березин мен Қазымбек транскрипциялап көшірген мәтіндер бойынша зерделейді. Жиырма жасар корнет хатында: *«...Сіз аударған Тоқтамыстың Яғайлоға жарлығы және Темірқұтлық пен Сағадатгерейлердің тархандық жарлықтарын оқығаннан кейін, мен осы күнге дейін қазақтар арасында қолданылып келе жатқан бірқатар сөздерді таптым және олардың біздің халқымыздағы қазіргі мағынасын Сізге хабарлауға бекіндім. Егер менің ескертпелерімнің Сізге пайдасы тисе, менің де мақсатымның орындалғаны»* /1, 121/, – деп жазады.

Алтын Орда тарихының елеулі бір кезеңінен сыр аңғартатын сол заман қыпшақшасымен жазылған бұл жарлықтардың Шоқанды да ерекше қызықтырғаны байқалады. Олардың зерттеушілер қолына түсу тарихына көңіл бөледі. Алтын Орда ханы Тоқтамыстың (1350-1406) поляк королі Ягойлаға жолдаған жарлығын 1834 жылы белгілі тарихшы-мұрағаттанушы князь М.А.Оболенский (1805-1873) Сыртқы істер министрлігінің Бас архивінен тапқан екен. Түпнұсқасы Краковтың мемлекеттік архивінде

сақтаулы тұрған жарлықтың көшірмесін ХҮІІІ ғасырдың соңында поляктың ірі тарихшысы әрі ақыны А.Д.Нарушевич Ресейге тапсырыпты. Бір жағынан Қазан университетінің құрметті мүшесі болып табылатын Оболенский жарлықты Қазан университетінің профессорлары Ковалевский мен Қазымбекке жібереді. Кейіннен оны жарыққа шығарумен Қазымбектің шәкірті Березин тікелей айналысады.

Жошыдан тарайтын Тоқайтемірдің бір тұқымы, Алтын орда ханы Тоқтамыстың 1391 жылы Еділ маңындағы Құндызша өзенінің бойында Ақсақ Темірден ойсырай жеңілгеннен кейін, сол кездегі қуатты ел Литва ұлы княздығымен жақындасуды ойлағаны белгілі. Тоқтамыс сол тұста Мәскеу мен Литва бірігіп, өзіне қарсы шығар болса, алтын тағына қауіп төнетінін түсінген еді. Сол себептен де ол өз ордасымен Дан (Дон) өзенінде тұрған *وردو داند* *وردو داند* (ордо Данда ерұрда) тауық жылы, хижраша 795 жылдың 8 ережебі күні (1393 жылғы мамырдың 20-сы) Литваның ұлы князы, Польша королі Ягайло Ольгердовичтің Краков қаласындағы сарайына елшілерін жібереді. Ол Литва мен өзіне тәуелді Мәскеу арасында даулы боп тұрған шекаралас жерлерді корольге беретінін, бірақ сол бағынышты елдердің алым-салығы орда қазынасына жеткізіліп тұруы керек екенін мәлім еткен еді. Елшілермен бірге Ягайлоға жолдаған көне қыпшақ тілінде жазылған «*توقتامش سوزدم ياعايلاعا*» «Тоқтамыш сөзүм Ягайлаға» деп тақырып қойып бастаған сол жарлығын Шоқан Березин мен Қазымбектердің арабша қаріпке түсірген мәтіндері бойынша салыстыра отырып оқиды.

Алтын Орда заманынан қалған жазба құжаттан жас ғалым ХІХ ғасырдың орта шенінің қазағы үшін де түсінікті жолдарға жолыққан еді. «*ذائع وردنعا ولتذرعان ءنيارگاسنن اثلاتو قذتلو بذعا، اسان باشلى قلچئلقر ءنيئتذك قردى. ستن داعى كئلچئننى بنزگا ءنييتنت قردى. بذردنگذ يئل بةكبذلات، حوجامةدن باشلى بئر نةچه وعلائار، بةكئش، تذرذچاق بقردى، داود باشلى بةكلقر قذنگذ اتلى كئشننى تئمئرگة الدئرتنن چئقارذب، ءنيئمئشلقر ول تنل بئلة كئلدى قردى. الارنئنث الا كوئنل بئلة تنل ءنيئب، ءئلگارئ قئعان يةتا كئلگقندا اثلاب، يئعنئلب سانچئماعا تذرعاندا، ول يئمقن كئشنلقر بذردن تئقبرةكقندئن، قل تاربئب، ول ءئش داعى ول چاقلى بولعان يقرگقسي ول قردى...*»

«*Ұлығ орынға олтұрған иәргасін аңлату Құтлу бұға, Асан башлы елшілер ійттүк ерді. Сен дағы келшіңні бізге ійттің ерді. Бұрұнгұ йыл Бекбұлат, Хожамедін башлы бір нече оғланлар, Бекіш, Тұрдұчақ берді, Дауд башлы беклер Едігү атлы кішіні Темірге алдыртын чықарұб, іймішлер ол тіл біле келді ерді. Аларның ала көңүл біле тіл іііб, ілгары қыған йета келгенда аңлаб, йығылыб санчымаға тұрғанда, ол йемен кішілер бұрұн тебрегендін, ел тарбыб, ол іш дағы ол чақлы болған йергеси ол ерді...*» /1, 131-134./ деген бастапқы сөйлемдердің мағынасын қиналмай ұғынды. Олар қазіргіге қазақшалағанда: «*Ұлы орынға отырғанның жөн-жорасын аңлатуға, Құтлы бұға, Асан бастаған елшілер жіберген едік. Сен дағы келушіңді (елшілеріңді) бізге жіберген едің. Бұрнағы жылы Бекболат, Қожамедін бастаған бірнеше оғландар, Бекіш, Тұрдышақберді,*

Дәуіт бастаған бектер Едіге деген кісіні Темірге астыртын жіберген екен, ол тіл алып келген еді. Олардың арам ниетпен хабар жіберіп, ілгері қаға беріс (жасырын) жетіп келгенін аңлап, жиылып, шанышыспаққа (соғыспаққа) тұрғанда, ол жаман кісілер бұрын қозғалғандықтан, ел тарпып (қарсы көтеріліп), ол істің дағы осы сияқты жөн-жорасы болып еді», деген сөздер болатын.

Тоқтамыстың польша королі Ягайлоға жолдаған көне қыпшақ тілінде жазылған жарлығындағы өзінің кейбір бектері мен оғландарының сатқыншылық жасағанын, Әмір Темірдің ордаға соғыс ашқанын осылайша хабарлағаны Шоқан үшін де қызықты жаңалық еді. Жарлықтың әрі қарайғы мәтінінде Алтын Орда ханы «Елдің қарсы көтерілуінің арқасында, Тәңірі бізді жарылқап, дұшпандық қылған Бекболат, Қожамедін, Бекіш, Тұрдышақберді, Дәуіт сияқты оғандар мен бектерді мұқалттық», дей келе, Ягайлоға бұдан былай да жақсы қарым-қатынас жасап тұрайық деген ниетін білдіреді. «Соның жөнін білдіріп, Асан, Тұлұқжоса бастаған елшілерімізді жібердік. Енді тағы болса, бізге қарасты елдердің шығындарын жинап, барған елшілерімізден беріңіздер, қазынаға жеткізсін. Және бұрынғы жосық бойынша базарқан ортақларыңыз да жүріп тұрсын. Ұлұғ ұлұстың қалпында сақталуына жақсы сый болғай деп, алтын нышанды жарлық тұттық (ұсындық). Тақақу (Тауық) жылы, тарихтың жеті жүз тоқсан бесінде ережесі айының сегіз жаңасында, орда Донда тұрғанда жазылған..» – дейді. Шоқан хан жарлықтарында Алтын орда – نذع ذلذس (Ұлұғ ұлұс) деп жазылғанына назар аударады. Ал қазақ аңыздары мен батырлық жырларында ол – نواعيلننث اؤئر جذرتئ (Ноғайлының ауыр жұрты) деп аталады. Қазақтар өздерін сол Алтын орда түркілерінің ұрпақтары ретінде есептейді. «Жамиғ ат-тауарихта» Алтын Ордаға «Еділ-Жайық» ұғымы сәйкес келеді. Еділден шығысқа қарай жатқан орданы Көк Орда, Көк теңіз немесе Сыр-Қуаң делінеді. Алтын орда дәуірінің белгілі тұлғалары мен батырлары Едіге, Тоқтамыс, Орақ мырза, Еркөкше мен Еркөсай туралы жырлардың қазақ арасында кеңінен тарауы да бекер емес. Осының өзі де қазақтар сол орда ыдырағаннан кейін жеке-жеке хандықтарға бөлінген жұрттардың бірі екенін көрсетсе керек, деп ой түйеді.

Жарлықта кездесетін кей сөздерге түсініктемелер береді. Араб қарпінде берілген тұтмақ етістігі қазақтарда дәл сол қалпында қолданылады. Олар «хабарладым, қаперіме салдым» дегенді «көңіліме, қаперіме тұттым» деп жеткізетінін ұғындырады. قنعان يفتا қыған йета (қағаберіс, жасырын жетті), тебрегендін (тебіренді, теңселді), قل تاربئб ел тарбыб (ел тарпып, қарсы көтеріліп), مذكالتتى мұңқалтты (мұқалтты), بازارقان ورتاقلارئ базарқан ортақларың (базаршы /саудагер/ серіктестерің), بذقاؤل бұқаул (әскери бақылаушы, табысты бөлуші). Шоқан бұл сөзді қазақ арасында бар ازعانا «азғана асқа бұқауыл болма, азған елге бек болма», деген мәтелде сақталып отырған мысалмен пысықтайды.

Березин кітабындағы «Темір Құтлықтың жарлығы» мәтініне де Шоқан зерттеушіге тән ыждағаттылықпен көңіл аударады /1, 127-129,134-135/. Тоқтамыс өлгеннен кейін Алтын Ордаға 1395-1401 жылдары хан болған Темір-Құтлықтың (Әмір Темір мен Едігенің үзеңгілесі) ата-бабасынан тархан болып келе жатқан Мұхаммед деген адамға тархан дәрежесін беру туралы жарлығын жас ғалым Алтын Орда заманының жазба мұраларында мемлекеттік тіл ретінде кеңінен қолданылған қыпшақша әдеби тіл үлгісінің тағы бір көрнекті жәдігері ретінде қабылдаған. Ол Темір Құтлық ханның ордасы тарихтың сегіз жүзінде, барыс жылы, шахбан айының алтысы (1398 жылғы сәуірдің 24-і) күні Үзе суының (Днепрдің) жағасындағы Мұжазаран мекенінде тұрғанда беріліпті. Ұйғыр қарпімен жазылған түпнұсқасы Константинопольде сақталған жарлықты кезінде Австрия елшілігінің қызметкері А.Фон Рааб белгілі шығыстанушы Г.Гаммерге әкеліп тапсырған екен. Гаммер оның литографиялық түсірмесі мен араб әрпінде жазылған транскрипциясын және аудармасын жариялайды. Березиннің айтуынша, Гаммер жарлықтың текстін белгісіз біреу жасаған араб транскрипциясынан аударған болса керек. Сондықтан онда көптеген қателіктер мен кемістіктер, кейбір сөздерді тастап кетушілік кездескен /110, 20-25; 25, 97-113/, деп өзі соны жөндеуге тырысқан еді.

«تەمىر قۇتلۇق سوزىم. وى قول، سول قولنىڭ وعلانلارغا، تىمان دىگىز باشلىق، مىڭ، يىز، ون بىكلارنىڭ، ئىشكى كەنتلارنىڭ قازى، مەقتىلارغا، ماشايى، سوفىلارغا، دىوان بىتتىكىچىلارغا، تامغاچى، تارتاقچىلارغا، يورتى ئىشلانچى يوللاشلىارغا، بىقاول، تىتقاۋلارغا، يامچى، سۇسنىچىلار، قەششى، بارىچىلارغا، كەماچى، كەبرىكچىلارغا، بازاردا تىرغانلارغا بى يارلىغى تىت تىرغان ماحمەدنىڭ عوباعا اتالارنى بىر دىنى كەچكەن سايىن خان چاغىدان بىر يارلىغى راست تارخانلىق يوسىنچا يىزىد، اتاسى حاجى بايرام حوجانى بىر ئىت خان اعالارنى سىزىك تارخان قىلغان چارگاسىن ئالتا عوتىدۇردى، قىسا عوتىلدىن يىزىد، ماحمەد بىر ئىت سىورعال بولدى، تارخان بولدى تىرسىن تەدىمىز... بىلارنىڭ يىزىدۇلارنى، باغ-باغسالارغا، حاممام، تىكىرمانلارنىڭ،.. سابانچى ورتاقچىلارغا كىچى وعا تەكىرمانىدىن،... سالىق... الماسىنلار،.. تاۋار، «Темір Құтлұғ сөзүм. Оң қол, сол қолның оғланларыға, түман едгү башлық, мың, йүз, он бекларіге, ішкі кентларнің қазы, мүфтиларыға, машаих, софыларыға, диуан бітікчіларыға, тамғачы, тартнақчыларыға, йорты ішланчі йолаушыларға, бұқаул, тұтқауларға, йамчы, сусынчылар, құшы, барсчыларға, кемачі, кебрүкчіларге, базарда тұрғанларға бұ йарлығыны тұта тұрған Махмұдның өбаға аталарыны бүрұңгы кечкен Сайн хан чагыдан бірі біра йарлығ раст тарханлық йосұныча йүрүб, атасы Хажы Байрам хожаны бізің хан ағаларымыз сиұркаб тархан қылған жарғасін аңлата өтүндүрді, ерсә өтүлін йұб көрүб, Махмұд бізің сиурғал болұб, тархан болұб тұрсын тедіміз... Бұлардың йер-сұуларына, бағ-бағсаларыға, хаммам, тікірманларіге,.. сабанчы ортақчыларыға күч оға текүрмасұн,... салық... алмасұнлар,.. Тауар, қараларын ұлақ тұтмасұн, қонақ түшүл түшүрмасұнлар, сусұн, гулуфа тіламастылар...» /110, 18-23/, — деп соншама жатық оқылатын мәтіннен Алтын Орда заманының

калыптасқан әдеби тіл нормаларын байқау да еш қиын еместігіне ден қойған. «Темір Құтлық сөзім. Оң қол, сол қолдың оғландарына, түмен игі басшылары, мың, жүз, онбасы бектерге, ішкі кенттердің қазы, мүфтилеріне, машайық, сопыларына, дуан бітікшілеріне (хатшыларына), тамғашыларға (бәж жинаушыларға), таразышыларына, жортуылдаушы жолаушыларға, бұқауыл, тұтқауылдарға (алым жинаушыларға), жәмиі (пошта басшы), ас-сушыларға, құшы, барысшыларға (аңшылар, барыс аулаушылар), кемеші, көпіршілерге, базарда тұрғандарға бұл жарлықты ұсынушы Махмұдтың баба аталарының бұрынғы кешкен Сайын хан шағынан бір-біріне жарлықтық, рас тархандық жосығымен жүріп, атасы Қажы Байрам қожаны біздің хан ағаларымыз сыйлап тархан қылған жорасын аңлатып өтінгенсін, өтінішін құп көріп, Махмұд біздің сыйлымыз болып, тархан болып тұрсын дедік... Бұлардың жер-суларына, бау-бақшаларына, монша, диірмендеріне,.. егінші, жарнашыларына күш көрсетілмесін,.. салық... алмасын... Тауар, қаралары ылау тұтылмасын, қонақ боп түскенде түсу ақысы сұралмасын, ас-су, жем-шөп ақы тіленбесін,..», – деген сол дәуір тіршілігінен қыруар мәлімет беретін жарлықты арада бес жарым ғасыр өтсе де еш қиналмай түсінуге болатынын айқын аңғарды.

Шоқан мәтіндегі «оң қол, сол қол» делінетін бөліністің ертеден келе жатқан ұғым екенін, Қадырғали бектің «Жамиғ ат-тауариғында» да Оғыз ханның алты ұлы да түркі руларын осы тәртіпке сай билегенін, Күн хан, Ай хан, Жұлдыз хан балаларының «оң қол» жақты, Көк хан, Тақ хан, Теңіз ханның «сол қол» жақты құрағанын жазады. Қазірге дейін Шығыста және Бұхарада ұлысбектер өз дәрежесіне сай тақтың оң жағы мен сол жағына бөлініп отырады. «Жамиғ ат-тауарих» авторы Қасым хандығының патшасы Ораз-Мұхаммедтің тағын сипаттай отырып, оның да оң қол (مايمانه - маймане), сол қол (مايسقرة – майсере) деп бөлінгенін, бектердің екі жаққа жайғасу тәртібін көрсеткенін мысалға келтіреді. Орұс хан ұрпақтарының ордасында жалайыр бектерінің ықпалы қалай болғанын осы орналасудан да көруге болар еді. Автор Алаш мыңы арасында жолы үлкені боп келетін жалайырлар «сол қол» жақты, ал қаңлылар «оң қол» жақты алды. Бұл Жошы ұлысынан бөлініп шыққан халықтарда сол қол жақтың дәрежесі оң қолдан үлкен екенін білдіреді, деп жазады Шоқан. «Алтын Орда кезінде мұндай бөліністің болған-болмағандығы туралы дерегіміз жоқ еді, сол себепті, Темір Құтлықтың жарлығындағы оң қол, сол қол оғландарына бағыштаған сөзін сол «маймане» мен «майсере» бектері мағынасында түсінуміз қажет /1, 126/, деп түйеді.

Темір Құтлық жарлығын талдау барысында Шоқанның «оғлан, бек» сөздеріне берген түсініктемелері де маңызды. «Әдетте оғландар – хан тұқымдары, ханзадалар болған. Рубасыларды – бек, би дейді. Шыңғыс хан жаулап алғанға дейін, әр тайпа, әр рудың өз хандары болды, олардың

дәрежесі Шыңғыс ханға бағынғаннан кейін *бек* деп аталды. Демек оғлан мен бек шен емес, тегі бойынша берілетін атақтар. Оғландарды үлкен, орта, кіші деп жіктеуді Мауераннахр мемлекеттерінің хан жарлықтарында қазірге дейін *كشك*, *ذليغ*, *ұлығ*, *кішік* деп бөлінетіндігінен де байқаймыз. Олар жасы мен дәрежесіне сай ханның екі қапталына: *оң* және *сол* жағына орналасады. Бектердің бірі әрдайым ханның жанында, әдетте уәзірі боп ұлысты басқарады; немесе бірі, *ذليغ* *ұлығ әмірбек* боп ұлысты, екіншісі, *تذمةنباشی* *түменбашы* боп өлке, аймақтарға басшылық жасайды», дей келе, «Жамиғ ат-тауарихтың» «Дастан Орұс хан тарауында Тоқтай ханнан бері талай бек тұқымдарының *ұлығ әмірбектер* болғаны туралы бірталай мағлұмат бар екенін ескерте кетеді.

ماشاييغ *машайық* сөзінің орысшаға *рухани сот* мағынасында аударылғанына назар аударып, ол қазақтарда *ءاوليە* *әулие* ұғымында қолданылатынын, Сырдария жағында *Сырдың қырық машайығы* деген тіркес бар екенін қаперге салады /1, 127-129/.

«Профессор И.Н.Березиннің «Хан жарлықтары» кітабын оқу үстіндегі жазбалар» деп аталған зерттеуінде Шоқанның Березин «*شوسن*» *шусұн* деп оқыған, бірақ жарлық мәтінінде «*سوسن*» «*сусын*» деп жазылған сөзге түсініктеме бергенін де көреміз. Ол сөз Темір Құтлық пен Тоқтамыстың 1381 жылғы жарлықтарында «*ас-су*» мағынасында «*ас-су ақысы алынбасын*» деген тіркесте қолданылады /1, 135; 33, 22-27/. Қазақ ұғымына етене бұл «*сусын*» терминін Шоқан үш-төрт жылдан кейін өзі талдаған Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасынан да осы мағынада кездестірген еді /1, 446/.

قوشچی *құшчы* (құсшы) сөзі құсшы, құс салушы мағынасында аударылыпты, дейді Шоқан. Ол Орта Азия мен қазақтарда бұл істің білгірлерін *құшбек* немесе *құсбегі* дейді; *құшчы* сөзі жорық кезіндегі нөкер (*كوششي* *көшши* – көш ағасы, кошевой) қызметін білдірсе керек, деген пайым айтады Шоқан.

«Сағадатгерей жарлығында» аталатын Ақташы Әли би есіміне қатысты өзі білетін мәліметті қосып қояды. Қазақтың Шора батыр жырында Ақташының Әли биі деп аталатын кейіпкер бар. Сағадатгерей 1524-1532 жылдары Қырымда хан болды, тама Шора Нәрікұлы 1546 жыл шамасында Қазанда қаза тапты. Демек Әли бидің жырдағы Шора батыр шапқан ақташы-ноғайдың рубасысы екендігі өз-өзінен келіп шығар еді. Шоқан өз жазбасында Шораның кім екенін, оның ел аузындағы дастандарда Қазанды орыстардан қорғауға белсене араласқан, жебесін мәңгіретіп жауларының зәресін алған алпауыт батыр түрінде бейнеленетінін де атап өтеді /1, 138/.

Жарлық мәтініндегі *سابا* *өндір* деген сөздің қазақ арасында қымыз баптайтын, теріден жасалған мойны ұзын ыдыс атауы ретінде (*өндір* - ұзын мойын, *өндіршек*) қолданылатын жазып қояды.

Шоқанның 1551-1577 жылдар аралығында Қырым ханы болған Дәулетгерейдің Тайған Ахмет биге жер бөліп бергені туралы жарлығына да кәдімгідей назар аударғанын байқаймыз. Ол жарлықтың араб қарпіндегі мәтінін түгелдей көшіріп, оны орысшаға өзі ыждағаттылықпен қайтара аударып шыққан еді.

Бұдан біз сол дәуірдегі И.Гаммер, Г.Вамбери, Г.Ярцев, В.Григорьев, В.Радлов, И.Березин көрнекті шығыстанушылар сияқты Шоқанның да хан жарлықтарындағы қыруар мәліметтерге зерттеушілік көзбен қарап, ерекше қызығушылық танытқанын көреміз. Жарлық мәтіндерінде кездесетін неше алуан түсініксіз сөздердің, көне атаулардың сырын ашып, мағынасын дәлелдеуде, өз заманындағы ғалымдармен бірге, қазақ зерттеушісі де осылайша белсене араласты. Шоқанның өзгелерден бір ерекшелігі, һәм артықшылығы десе де болар, ол хан жарлықтары жазылған қыпшақ тілінде сөйлейтін халықтың төл өкілі еді. Әйгілі түркітанушы ғалым Ә.Нәжіп дәлелдеп кеткендей, Алтын Ордада мемлекеттік тілі қыпшақ тілі болатын /101, 54-55/. Шоқан сол Жошы ұлысы заманынан, «Кодекс Куманикусте» маржандай боп таңбаланған орта қыпшақ тілінен өрістей келіп, ноғайлы-қазақ ауыз әдебиетінің жәуһарларына ұласқан, «Едіге», «Шора батыр», «Орақ батыр», «Ер Тарғын» жырларындағы байырғы ғасырлардан сабақтасқан әдеби мұраны мейлінше зерек таныған ұлы тұлға еді. Сол себепті Шоқанның қыпшақ-қазақ жазба мұралары санатында бағаланатын «Хан жарлықтарын» мұқият талдаған шағын зерттеуі де ерекше құнды.

Сонымен, Шоқанның «Хан жарлықтары» жазба жәдігерлерін зерттеуіне байланысты атқарған еңбегіне былайша қорытынды жасауға болар еді:

біріншіден, Ш.Уәлиханов Алтын Орда, Қырым хандары тарапынан жазылған «Хан жарлықтарын» қазақ және Орталық Азияда тұңғыш рет ғылыми түрде зерттеді; **екіншіден**, ол хан жарлықтарын Алтын Орда дәуірінде кең қолданыста болған ортағасырлық қыпшақ әдеби тілінің көрнекті жазба жәдігері екенін, сол тілдің заңды жалғасы боп отырған, өз дәуіріндегі қазақ тілі үлгілерімен алғаш рет салыстыра отырып дәлелдеді; **үшіншіден**, Шоқан хан жарлықтарын кейінгі еңбектерін жазуға мол мәліметтер ұсынған маңызды дереккөз ретінде бағалады.

II.4 «Жамиғ ат-тауарих» – қазақ тарихы туралы құнды жазба ескерткіш

Шоқан Уәлихановтың әдеби мұраларды зерттеуге бағышталған жұмыстарының аясында Қадырғали Жалайыридің «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») шығармасына қатысты атқарған еңбегінің орны айрықша. 1854 жылы профессор И.Н. Березиннің дайындауымен «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясы бойынша, қазақ-шағатай тіліндегі қолжазба негізінде Қазан қаласында кітап боп басылған, өзі айтқандай

«Ұлы жүздің тарақ тамғалы жалайыр руының қазағы жазған» /1, 122/ бұл жазба жәдігердің жарық көруі Шоқанды ерекше қуанышқа бөлеген жаңалықтардың бірі болғандығында күмән жоқ.

Ол Қадырғали бек шығармасының «жазылуына себепші болған жоғары мәртебелі Ораз-Мұхаммед ханның» бастан өткерген мәжбүрлі тарихын соған дейін де шет жағалатып білетін. Ораз-Мұхаммедтің әйгілі Шығай ханның туған немересі боп келетінін, Ондан сұлтанның ұлы, Тәуекел ханның немерелес інісі екенін Батыс Сібір шекара басқармасы тарапынан жиналған хандар шежіресіне қатысты кестелерден кездестіріп, Левшиннің 1832 жылы шыққан «Қазақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» мен Небольсиннің 1849 жылы басылған «Сібірді бағындыру» кітаптарынан қазақ сұлтанының тосын тағдырлы өмірінен мағлұмат алған-ды. Жас Ораз-Мұхаммедтің Сібір хандығының астанасы Ескер шәһарындағы Тайбұға тұқымы Сейтектің ордасына өз отбасымен, хан кеңесшісі Қадырғали бекпен, жанына ерген жасауылдарымен бірге, жегжаттық рәсіммен жолдары түсіп, 1588 жылы Тобыл маңында саятта жүрген кезінде орыстар алдап тұтқынға алған, содан «аманат» ретінде Мәскеуге жөнелтілген жағдаятымен таңдана танысқан. Аманатқа алынған жас сұлтанның сол шақтан қазақ жеріне көз сұғын қадай бастаған орыс патшалығы тарапынан әріні ойлаған есеппен жылы қабылданғаны, Рюрик әулетінің соңғы патшасы Федор Ивановичтің оны сарайға жақындатып, қызметке тартқаны, таққа одан кейін отырған Борис Годуновтың өз билігі кезінде Ораз-Мұхаммедті Ока өзені бойындағы Қасым патшалығының ханы етіп тағайындағаны туралы шамалап білгенімен, бұл тарихпен профессор Березин шығарған Қадырғали бектің шежіресінде тікелей ұшырасқанда ерекше күйге түскен.

Шежіре авторының өзі: *قادر الي بي بين حوسؤم بي، تاريخنٹ مثندا ون بئرئندة قوياں «Қадр али би бин Хосум би, тарихның мыңда он бірінде қойан йылы мұбарак мұхаррам айының ахрында шәнбе күні бу тарихны тамам қылды»,* деп жазғанындай, 1602 жылы аяқталған «Жамиғ ат-тауарих» шығармасы ғалымдар назарына XIX ғасырдан алғашқы кезеңінен бастап іліне бастаған. Оның қолжазбасының кейіннен жасалған бір көшірмесін татардың белгілі ғалымы Ибрагим Халфин 1819 жылы Қазан университетінің кітапханасына тапсырады. Деректік мәні жоғары бұл жәдігер Березиннің назарына ілігіп, қолжазбаның аты жазылған алғашқы беттердің жоғалып кетуіне байланысты және оның басым бөлігінің Рашид ад-дин еңбегінің қысқартылған аудармалық нұсқасы екендігін негізге ала отырып, оған өз тарапынан «Жамиғ ат-тауарих» деп ат қояды /27, 9-10/.

Шығарма жарық көре салысымен оны тұңғыш зерттеп, ғылыми бағасын берген адамның бірі Шоқан болды. Сол замандағы орташығыс шежірешілері шығармаларының орындалу дәстүріне сәйкес, сол кезде өздеріне патша боп отырған «ұлұғ бек, ақ хан, падишаһ қазрат» Борис

патшаға мадақтау арнай отырып жазылған, қазақ тарихынан соны мәліметтер ұсынған тамаша туындыны Шоқан ерекше қызығушылықпен тез оқып шығады. Ұнағаны сонша, дереу орысшаға аударуға кіріседі. Жылнаманың Оғыз және оның ұрпақтары туралы сөз ететін бірінші тарауын ықшамдап тәржімалап тастаған соң, қазақ тарихына қатысты көп деректер жинақталған «Орұс хан дастанынан» бастап, кітаптың аяғына дейін түгелге дерлік аударып шығады. Жас ғалым кей тұстарда өзі орысшалаған сөздер мен сөйлемдерді кітаптағы араб қаріпті нұсқасымен қатар беріп салғастыра қарап, ара-арасында өз пікірлерін де жазып қойып отырады. Шоқанның көне жазба шежірені соншама дәл мағынасымен, сапалы түрде тәржімалағанына таң қалмасқа лаж жоқ.

Орұс, Тоқтамыс, Бұлғайыр (Әбілхайыр) мен Ораз-Мұхаммед хандарға, Едіге биге арналған дастандардан (тараулардан), соған дейін Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен «Шайбанинамадан» білетін шамалы мағлұматтардың әрі қарай толықтырыла тарқатылғаны Шоқанды аса риза еткені анық. Ол Орұс ханның Отырар, Сайрам, Шу, Талас, Ыстықкөлді қамтитын іргелі елді билеген даңқты падшаһ, баһадүр болғаны, одан кейін ұлысты баласы Құйыршұқ сұлтанның билегені, оның Қашғар уәлаятымен алагөз болғандығы, оның ұлының аты Барақ екендігі, Барақ ханның алып тұлғалы батыр, ірі, нағыз ер болғаны, тез арада әр тараптағы ұлыстарды өзіне бағындырғаны, ақыр аяғында Еділ төңірегінде, Сарайшық қаласында жақын жерде опат болғаны жайлы бірталай қосымша деректерге қаныққан.

Шежірешінің «Барақтың ұлын Кіші Жәнібек хан деп айтар еді» деген тұсын да Шоқан құнды дәйек ретінде қабылдағаны анық /26, 114; 27, 231/. Себебі, ел арасындағы аңыз-әңгімелерде Алтын Орданы билеген Жәнібек пен Қазақ Ордасының ханы Жәнібекті шатастырып айтып жататын сәттер ауық-ауық ұшырасып қалады. Демек, кейінгі Жәнібекті – Кіші Жәнібек деп атаған жөн екен. Осы Жәнібектің балаларының аты-жөндерін Әбілғазы мен Шайбанинамадан түгел білсе де, Қадырғали би олардың аналары туралы да жаңа дерек ұсыныпты. Қасым хан мен Қамбар сұлтан екеуі бір анадан – Жаған бегімнен, Өсеке мен Жәдік екеуі бір анадан, Бауыш пен Бұйдаш бір анадан болса, Қожаш шешеден жалғыз екен.

«Жамиғ ат-тауарихта» Тоқтамыс ханның Едіге бимен жауласуына қатысты оқиғалар да қамтылыпты. Өзіне «Едіге» жыры бойынша жақсы таныс екі тұлға арасындағы текетірес, Едігенің баласы Нұрадынның жұртынан айырылып қашып жүрген Тоқтамысты тауып алып өлтіруі, Тоқтамыстың баласы Қадірбердінің кек жолын қуып, Едігені іздеп келіп, кеудесіне мініп мерт еткені жайындағы поэзия тілімен жырланған жайттар /125, 73-82/, шежіреде деректік тұрғыда баяндалыпты. Тарихтан Жошы ұлысының ханы Темір Құтлық пен оның бас әмірі Едігенің Тоқтамысқа қарсы жорыққа шығып, Тоқтамыстың Литва кінәзі Витовтты паналағаны, 1399 жылы Едігенің Ворскла өзені маңында Витовт пен Тоқтамыстың

біріккен әскерінің жеңілгені белгілі. Содан Тоқтамыс Сібірге қарай қашып, бас сауғалап жүргенде, 1406 жылы Түменге жақын жерде Едіге мен Шәдібек ханның (Темір Құтлықтың інісі) әскерімен өткен шайқаста қаза тапқанын Шоқанға белгілі болатын. Осы дәйекке жуық хикаяның Қадырғали бек шежіресінде де айтылатыны, сөз жоқ, бұл жазба жәдігердің құндылығын байқатар бір сипатына саяды. Онда Тоқтамыстың жаулығынан сескенген Едіге *«бірнеше жылдан соң әскер бастап келіп, Тоқтамыс ханды қашырды. Тоқтамыс хан солтүстікке қарай қашты. Аш-жалаңаш жүрді. Едігенің баласы Нұраддин қосымша әскер әкеліп,... ханды опат қылды»* /26, 114-115; 27, 232; 1, 146-147), деп жазылған.

«Жылнамалар жинағындағы» Тоқтамыстың Жалаладдин, Күшік, Жапарберді, Келімберді, Қадырберді деген белгілі ұлдары, Жәнике деген қызы болғаны туралы дерек те тарихтан алшақ кетпейді. Сол Жәникені Едіге би алған кезде, Қадірберді үш жаста екен, дейді жалайыр шежірешісі. Он бір жылдан кейін сол Қадірберді Қырымнан әскер ертіп келіп, Еділ дариясын кешіп өтіп, Едіге бимен соғыс қылып, сол соғыста оның түбіне жетіп, әкесінің кегін алады.

«Жамиғ ат-тауарихта» осы жорық кезіндегі Қадірбердінің бір сөзіне де назар аударылады. Қырым әскерінің ұлұғ әмірлері Еділге жақындағанда, сол жерде «бұл жыл жазғысын жайлауда болып, атымызды семіртейік, ұрысқа күш-қуат жинайық. Қысқысын барсақ, Еділ де тоңар (мұз қатар) еді» деседі. Алайда Келімберді ол сөзді жаратпай: «Еділ тоңса, кім кешпес, Едіге өлсе, кім бармас, Еділ тоңбас бұрын, Едіге өлмес бұрын», депті. Шоқан осы тұстағы жолдарға өз пікірін білдіріпті: «قترئم لاشکترئى ءامرا ذلذعلارئ بذيئل يازعئسنن يايلاماش قئلالئث، اتمئر سيمذرتةئلئث، تا ذرذشقا قوؤات، شاوکات پايدا بولعاي» *«Қырым ләшкері әмрә ұлұғлары бұ йыл йазғысын йайламаш қылалың, атмыз симүртелің, та ұрұшқа қууат, шаукат пайда болғай»* деген сөздер онша түсінікті емес, мен оны: «قترئم لاشکترئنئث ءامرة ذلذعلارئ "بذییئل يازعئسنن يايلاؤ قئلالئث، اتمئر..."» *«Қырым ләшкерінің әмре ұлұғлары айдилар, бұйыл йазғысын йайлау қылалнық, атымыз...»* /1, 148/, – деп оқыр едім, деген жазу түсіріпті. Шежіредегі «Едіге би дастаны» тарауында Едіге бектің Тоқтамыс хан ұлысын билегені, оның 63 жасында Қадірберді ханмен ұрыста алған зақымнан опат тапқаны жазылады.

Қадырғали Жалайыри кітабындағы Шоқан үшін ең қымбат беттер «Дастан Ораз Мұхаммед хан бин Ондан сұлтан» деген тарау еді. Онда Ораз-Мұхаммедтің Орұс ханнан бергі аталарының шежіресі тарқатылып, Кіші Жәнібектен бергі Қазақ Ордасының хандары мен сұлтандарының соған дейін көп сәттері белгісіз боп келген мағлұматтары ортаға тартылады. Шоқан ғылыми зерттеулерге бой ұрғалы, қазақ атауының қашан пайда болғаны мен қазақ хандығының қай дәуірде құрылғанына қатысты ізденістерге барып жүргелі бері мұндай толымды жазба шежіреге жолыққан емес. Әбілғазы мен Шайбанинамада Жәнібек пен Керей хандардың ұлдарынан бермен қарайғы тарих айтылмайды. Ал мына

жылнамада Жәнібектің тоғыз баласынан тарайтын ұрпаққа дейін түгел тарқатылыпты. Ара-арасында Қазақ Ордасын қорғау жолында шейіт болған сұлтандардың ерлік істері де паш етіліп отырылады. Шоқан Өсеке ханның баласы Болат сұлтанның ұлдарымен бірге ноғай ұрысында шаһит болғанын, Жәдік ханның Тоғым хан деген ұлының «тоғыз сары» деп аталған ержүрек тоғыз ұлы жағат (шағатай) шекарасы жақта өткен шайқаста түгелімен қаза тапқанын, сол ұрыста әйгілі әрі мәшһүр отыз жеті сұлтанның да шейіт кеткені туралы жолдарды қамыға отырып аударған еді. Әдік сұлтанның нәсілі «бес оғұл» (бес ұл) деп аталыпты. Сол бес ұл да жиырма төрт сұлтанмен бірге Дәруіш ханмен соғыста опат болыпты /1,154-155; 26,122; 27,239-240/.

Жылнамадағы: *«Шығай ханның хикаяты әрқашан оның баһадүрлігімен мағлұм, мәшһүр тұрар... Балалары мыналар: Сейтқұл сұлтан, Ондан сұлтан, олар Байым бикемнен туған еді. Төкей хан, Есім сұлтан, Сұлтан Сабырбек ханым. Бұ үшүсінің анасы – жағатның Йақшым бегімдін туған еді. Әли сұлтан, Сұлым сұлтан, Ибраһим сұлтан, Шаһим сұлтан. Анасы – Бұрындық ханның қызы Дәдәм ханым еді»* /27, 240-242/, деген жолдардан тікелей Ораз-Мұхаммед ханның өз әулетінің шежіресі басталады. Шоқан осы тұсты аудару үстінде, түпнұсқа қолжазбадан көшірме жасалынған кезде кеткен қатені бірден аңғарып отырды. Ол кітапта бірде Төкей хан, бірде Түгел хан деп жазылған адамның Тәуекел хан екенін бірден байқады. Мұны ғалымның осы кітапты оқығаннан кейін жасаған қазақ сұлтандарының тектік шежіре кестесінен де көреміз. Кестеде Шығайдың қазақ хандары болған Тәуекел хан, Есім хан, Ондан сұлтан деген ұлдарының есімдері жазылып, Ондан сұлтанның Ораз-Мұхаммед, Қайнаркөшек деген балаларының аттары түсіріліп, Қайнаркөшектен Орта жүзге Уәлиханмен қатар хан болған Бөкей ханның әкесі Баракқа дейінгі сұлтандардың есімдері тізілген еді /1, 123/.

Көне қолжазбаларды жетік оқи білетін Шоқан көшіруші тарапынан кеткен қателіктерді де бірден аңғарып отырады (профессор Березин кітапхана қорындағы Халфин тапсырған қолжазбаны түзетпей, сол қалпында, литографиялық басылым ретінде жариялаған еді). Мәселен, Шығай хан ұрпағына қатысты жоғарыда үзіндісі берілген жолдардағы Йақшым бегімнің балалары жөнінде айтылған үйлеспеушіліктерге пікірін білдіреді. «Шамасы сөздер өз орнында тұрмаған секілді. Сұлтан Сабырбек – ханша: түсініксіздеу. Келесі сөздер *ханым* сөзінің артық екенін көрсетеді. Яғни мұны: *سذلتان سابر بقة حانشا. بذءشذسى* «*Төкей хан, Есім сұлтан, Сұлтан Сабырбек ханша. Бұ үшүсі жағатның [қызы] Йақшым бегімнен туған еді*», деп оқу түсінікті болар еді. Әйтпесе, хан балалары емес, аналары Йақшым бегімнен туған секілді болып тұр» /1, 155/, дейді.

Баһадүрлігі асқан Ондан сұлтанның қалмақтармен шайқаста отыз жасында шаһит болғаны, оның екі ұлұғ ордасы (Шоқан бұл сөзге

«сұлтанның қадірлі қосақтары ұстап отырған шаңырақ» деген түсініктеме береді) бар екенін, Өсеке ханның ұлы Болат сұлтанның қызы Алтын ханымнан ислам падишағы һәм сұлтаны Ораз-Мұхаммед ханның, Бұрындық ханның ұлы Кемсін сұлтанның қызы Шүйім ханымнан Көшек сұлтанның туғандығы жайындағы шежірелік мағлұматтардан соң, жылнама авторы Ораз-Мұхаммедтің хикаятын шертуге кіріседі. «Сегіз жасында өз атасы Шығай ханнан, он үш жасында өз әкесі Ондан сұлтанның айырылған Ораз-Мұхаммед, одан соң бірқанша уақыт таршылық көріп, Сейдақ бидің алдында кіріптарлық кешті. *«Он алты йашында жұлмәт (бүкіл) кристиан падишаһы Барис Федурауичнің құллуғына хазр болдылар* (қызмет істеуге әзір болды). Сол күннен бұ күнге дейін падшаһ Борис ханның қызметін атқарып келеді», деп жазады «Жылнамалар жинағы» авторы.

Шоқан Ораз-Мұхаммедтің Сейдақпен бірге орыстардың тұтқынына түсіп, Мәскеуге әкелінгені туралы еш нәрсе айтылмағанына көңіл аударған. Оның есесіне жас сұлтанды патша ағзамның жарылқағаны, оған тарихтың мыңыншы жылы (1600 жыл) Керман шаһарын (Қасым хандығын) сыйға тартқаны, ондағы хан көтеру салтанатының қалай өткені, жиырма жасар сұлтанның таққа отырғаны, той-думанның әлденеше күнге созылғаны соншама тәптіштеліп сипатталады. Оразмұхаммед ханның қадірлі төрт бегі болғаны, тақтың оң жағында жалайыр Қадырғали бек пен маңғыт Саманай бектің, сол жағында арғын Шәш бек пен қыпшақ Төкей бектің отыратындығы да /1, 156-158; 26, 123-126; 27, 241-245/ Шоқан назарынан тыс қалмаған еді.

Шоқан жазба жәдігердің қазақ тарихына қатысы бар дастандарын (тарауларын) орысшаға аударып болғаннан кейін оның мазмұнына, тілдік құрамына білгір түсініктемелер жасайды. «Жамиғ ат-тауарихтың» тілі қазіргі қазақ тіліне өте жақын, нағыз шағатайшаның өзі. Кітаптың мазмұндалуы да тамаша. Онда Әбілғазы мен Шайбанинамаға қарағанда, мысал-аңыздар аз кездеседі. Ең әуелгі бөлімдегі Борис патшаға бағышталған мадақтаудың өзі өте түсінікті, мәнерлі. Сөйлемдері мен қайырымдары өте жатық, көп сөздері қазақ арасында осы күнге дейін қолданылады» /1,158-159/, деп атап өтеді.

Расында Борис падшаға мадақ сөздің таза түркі тілінде, араб және парсы сөздерінсіз жазылғаны таңғалдырады. Шоқанның оны оқып отырғанда, бала кезінен өзі көп тыңдап өскен ділмар шешендердің сөздерін естігендей әсерде сезінгені анық. Сол кездің қазақшасына тым жақын. «...پادشاه حازراتلاری باریس فەدووراوچ ذلذع بۆك، اق حان دذر. اينالاسی التئی حان، توگزرەگئی تورت حان، دذنییانئ تورت بذرشئن بیلةگئن حان. حالاییقئن ءادلئلئك بئلان سؤرعان حان. یەتیملەرگە راحیم قئلئب، شئعیالارئی توبدورعان حان. قئش وایاز، ای وایئل حازینادا بار مالئن حاق یولئندا ءئیحسان قئلعان حان. یەتئی ءئیقلم کاشورئی العان حان، تاحت قازان، تاحت حاجی تارحان، تاحت تذرا، تاحت سارایشئق مذساللام (باعئندئرعان) حان. تاعدا تذمئن، قئردا شئرکئس، ویدا ءشتئک -

بارچا تاسرافتندا (نفپال ەتكەن) حان. ماجار، باچكتر، رۇم وئىلاياتى بىلان بارئش-كەلئش قىلغان حان. نەمچ، كورول (پولشا) وئىلاياتى... ياپراق دەك تەنتەرتەكتەن حان...»

«...Падшаһ хазратлары Барис Федоурауч ұлұғ бек, ақ хан дүр. Айналасы алты хан, төгүрәгі төрт хан, дүнийаның төрт бұршын билеген хан. Халайықын әділлік білән сурған хан. Йетимлерге рахим қылыб, шығайларны тойдурған хан. Қыш уа йаз, ай уа йыл хазинада бар малын хақ йолында ихсан қылған хан. Йети иқлим кашурны алған хан, тахт Қазан, тахт Хажы тархан, тахт Тұра, тахт Сарайшық мұсаллам (бағындырған) хан. Тағда түмен, қырда шеркес, ойда ештек – барча тасрафында (ықпал еткен) хан. Мажар, Бачкыр, Рум уилайаты білән барыш-келіш қылған хан. Немч, Корол (Польша) уйлайаты... йапрак дек тітіреткен хан...» /27, 123-124/. Осы жолдарды қазақ құлағына тосын деп қалай айтарсыз. Шығарманы оқи бастағаннан-ақ ұшырасатын: «дүниенің төрт бұрышын билеген хан», «қыс пен жаз, ай мен жыл, қазынадағы бар малыңды...», «жапырақтай тітіреткен» делініп келетін алғашқы тіркестердің өзі де, Шоқан бірден аңғарғандай, кітап тілі қазақшаға тым жақын екенін иландыратын белгілерге саятын.

Жылнамада бұдан басқа да қазақ тілі қолданысына етене: «аяқ асты болды», «балдыздай берді», «ит жүгірткендер», «жақсы ат», «жеңгелей алды», «жасарын жасап», «көңілдері қалды», «күндерде бір күн», «құс шүйгендер», «қыз айттырды», «қыз алып еді», «басынан патшалық тайды», «тәңірі ісімді оңғарса», «үстіне аттанды» сияқты фразеологиялық сөз тіркестерінің көптеп ұшырасатынын «Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы» атты құнды еңбек жазған ғалымдар Р.Сыздықова мен М.Қойгелдиев те атап көрсетеді /27, 95-96/.

Жылнама авторының өзгә, баиқа сөздерімен бірге, өнген (өңге) сөзін қолданатыны да Шоқан назарынан тыс қалмайды. Қазақтар бұл үш сөзді де қатар қолданады, дейді ол. Шоқан қолжазбаны көшіруші тарапынан жіберілген қателіктер кездесетініне назар аударады. Бір сөздің өзі әр жерде әртүрлі қолданылады. Мысалы: *диб* – *тиб*, *билә* – *брлә*, *пилян* – *билан*; жалғаулар: біресе – *қа*, біресе – *ға*. Ілік септігінің жалғауы да әртүрлі: *ниң*, *ниң*, *мұң*. *Ға*, *та* шылауларының орнына, *таба*, *тапа* түріндегі шылаулар ұшырасады. *Оғұз таба атланды* (Оғызға аттанды); *Онлар күн туғуш тапа мақам етілар* (Олар күншығыста мекен етті). Кей атауларды түсінбеген көшіруші *й* мен *б*, *р* мен *з* әріптерін көп шатастырған. *Барақ ханды* – *Йарақ хан*, *Диб-Бақуиді* – *Диб Йақуи*; *йырақ* дегенді – *йызақ* деп бүлдірген жерлер жеткілікті, деп жазады Шоқан /1, 160/

Кітаптағы *ару* сөзіне байланысты, Алтын Орда заманы дастанының батыры Орақтың орыстардан түскен олжаны бөлісер кезде саны көп қаңлылардың әділдік көрсетпегеніне, өзінің жалғыздығына нали отырып толғағаны дейтін жауһардай жарқыраған жыр жолдарын мысалға келтіреді.

قاتلئدان التاؤ كئلدم دةپ،
 وراققا زورلئق قئلمائئز.
 قايراتئنا مئنگئن سوئ،
 بئرئلا كئتسە، جاؤ بولار.
 قئلئش شاپسا، مقرت قئلار.
 سذيرەي-سذيرەر كوشەترگە،
 سذيرئر تاؤلار بولسا ئيگى،
 سذيرئر تاؤلار بولسا دا،
 ودان سذيرەر كوشەترگە،
 سذيرئر اتان بولسا ئيگى.
 سذيرئر اتان بولسا دا،
 ونئئ باسئن جەتتەلەر،
 قويان قولتئق، كەرمە قاس،
 ارؤ شەشەي بولسا ئيگى.
 ارؤ شەشەي بولسا دا،
 سذئگئلئ ذلدار تۇسا ئيگى.
 سذئگئلئ ذلدار تۇسا دا،
 بەسەؤ-التاؤ بولسا ئيگى...
 جالعئز دا تۇعان سذم باسئم،
 بارئمنان جوئم كوپ ئيگى...

*Қаңлыдан алтау келдім деп,
 Ораққа зорлық қылмаңыз.
 Қайратына мінген соң,
 Бұрыла кетсе, жау болар.
 Қылыш шапса, мерт қылар.
 Сүйрей-сүйер көшерге,
 Сүйір таулар болса игі,
 Сүйір таулар болса да,
 Одан сүйер көшерге,
 Сүйір атан болса игі.
 Сүйір атан болса да,
 Оның басын жетелер,
 Қоян қолтық, керме қас,
 Ару шешей болса игі.
 Ару шешей болса да,
 Сүңгілі ұлдар туса игі.
 Сүңгілі ұлдар туса да,
 Бесеу-алтау болса игі...
 Жалғыз да туған сұм басым,
 Барымнан жоғым көп игі... /1,161/.*

Осы мысалға жүгінуінің өзі де, Шоқанның байырғы қазақ поэзиясының асыл мұраларын мейлінше мол білгенінің айқын айғағына саяды.

Шоқан жылнамадағы *كەشمەك* *кешмек* (кешу), *يایلاق* *йайлақ* (жайлау), *قنشلاق* *қышлақ* (қыстау) сияқты қазақ тіршілігіне тән сөздерге мән бере отырып, онда *يۇرت* *йұрт* (жұрт) сөзінің негізінен *ел* ұғымында қолданылатынын, ал қазақтарда оның көші-қон кезіндегі тоқтаған орын деген мағынасы да бар екенін қаперге салады. Қадырғали бек *йұрт* сөзінің синонимі ретінде кейде *мақам*, *ол йер* деген сөздерді де қолданады.

Табынмақ сөзі кітапта бір құдайға табыну мағынасында қолданылады. Ал татарлар мен қазақтарда бұл *бұтқа*, *отқа табынмақ* ұғымын білдіру үшін қолданылады, ал бір Жаратқан, Алла туралы айтылғанда *мінәжат етпек*, *сиынбақ*, *құлшылық жасамақ* сияқты сөздер айтылады деген пікір білдіреді. Жылнамадағы *ول يازندا ذلذع لاشكر* *ол йазыда ұлұғ ләшкер йығылды* (ол жазықта үлкен әскер жиылды), *داريا قنراعي* *дария қырағы* (дария жағасы) деген сөздерге тоқталып, қазір қазақтарда *йазы* орнына *жазық*; *қырағы* орнына *жағасы* немесе *қабағы* деп айтатынына мән береді. *داريا* *Дария арасындан* *اراسندان قنرشنلار*, *قامئشلار يئعنئب*, *سول باعلااب*, *داريانئ كەشتئ* *қыршындар, қамышлар йығыб, сол бағлаб, дарияны кешті* (дария жағасынан қыршын мен қамыс жығып, сал байлап, дариядан өтті) сөйлеміндегі /27,141/ *қыршын* деген сөздің өсімдік атауы ретінде сирек қолданылатынын айта келіп, сол «Орақ батыр» дастанында *«قذمعا بنتكئن»* «*құмға біткен қобыршын, кесіп алып сал еттім*» деген жолдар бар екенін де қаперге салады /1, 162-163/. Әрине бұл орайда Шоқанның қолына ХҮ-ХҮІ ғасырларда өмір сүрген ноғайлы-қазақ жырауы Шалғиіздің жырларының түсе қоймағаны белгілі. Әйтпесе онда: «жағасына *қыршын* біткен тал еді – жапырағын жайқалтып, терек етсе тәңірі етті» деген жолдар бар. Сол сияқты Майлықожа ақында да «дарияның екі тоты *қырағында*» деген өлең жолы кездеседі.

Шоқан кітапта *мал* сөзінің ылғи да *туар қара* тіркесімен бірге ұшырасатыны жөніндегі өз ойын, «шамасы бұл көне замандарда *жылқы үйірі* сөзінің орнына қолданылған болуы керек» деп түйеді. Расында шежіре мәтініндегі «*ала йунды, йани туар қарасы йахши болғай*» (алалы жылқысы, яғни туар қарасы жақсы болғай) деген сөйлем /27, 140/ қазақ ғалымы пікірінің дәлелі ретінде байқалар еді. Мұндағы *йунд* көне түркі тілінде жылқы деген мағынадағы сөз, оны шежіреші *яғни* шылауы арқылы «туар қарасы» деп үстемелей түсіндіреді. Шоқан бұған өз дәлелін қазақ келіндерінің күйеуінің туыстарын, сол рудың жасы үлкен адамдарының атын атамайтын ізет салтымен байланыстыра ұсынады. Олардың *орыс* дегенді – *кеще, жуас*; *Жылқыбай* дегенді – *Туарбай* деп өзгертіп атайтынына тоқталады.

Жылнамадағы «Дотум Мәнән туралы дастан» бөлімінде қытай әскерінің жалайыр елін шапқаны, «*қамчы боойлуг ер ұғұлны қоймай*» қырғаны сөз етілетін сөйлемге қатысты да, «*қамшы бойлық*» тіркесінің дәл

осы күйінде әлі күнге дейін қолданылатынына, қазақтардың «*сол заманда мен қамшы бойлы бала едім*» деп айтып отыратынын жиі естуге болады, деген пікірін қағаз бетіне түсірді /1, 163-164/. Шоқан «Жамиғ ат-тауарихтағы» қазақтарға тән сөз қолданыстарының мол екеніне, далалық теңеулер мен мәтелдерге тұнып тұрғанына, сөйлемдер мен ой қайырымдарының құнарлы, көп сөздердің осы күнге дейін ел арасында со күйі ұшырасатынына ерекше назар аударады. Ол осы құнды жазба мұра туралы одан кейін жазған «Қазақ шежіресі» зерттеуінде де: «*Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына» иықтасар ештеңенің жоқтығы күмәнсіз. Ол қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғашқы жазба ескерткіш. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының толық ата тегі бар. Қазіргі қолда бар деректерді, ел аузындағы аңыздарды, ноғайлармен қарым-қатынас туралы орыстың елшілік актілеріндегі мағлұматтарды Жалауридің «Жамиғ ат-тауарихымен» салыстырған жөн*» /1, 216-217/, деп жауһар жәдігердің жоғары бағасын берген еді.

Шоқанның жан-жақты білімдарлығын ол атқарған алғашқы зерттеушілік талпыныстардан-ақ байқау қиын емес. Ол «Хан жарлықтары», «Жылнамалар жинағы», «Қазақ шежіресі» сияқты еңбектерді жазу үстінде өз пікірлерін тиянақтау үшін Хиуа ханы Әбілғазының 1825 жылы Қазанда басылған «Түркі шежіресі», А.И.Левшиннің 1832 жылы Петерборда шыққан «Қазақ ордалары мен далаларының сипаттамасы», осман тарихшысы Кәтіп Челебидің (1609-1657) «Жиһаннама» еңбектерінен мысалдар келтіреді. Неміс шығыстанушы Юлий Клапроттың (1783-1835), ағылшын саяхатшысы Антони Дженкинсонның (? - 1611) кітаптарына, «Шайбанинама» деректеріне арқа сүйеп отырады.

Әмір Темір әулетінен шыққан ұлы қолбасшы, тарихшы, Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Захириддин Бабырдың (1483-1530) ортағасырлық түркі әдеби жазба тілінде жазылған «Бабырнама» кітабымен таныс екенін байқатады. Соған қарағанда, Шоқан белгілі шығыстанушы О.И.Сенковскийдің бұхар саудагері Назарбай Түркістаниден алып, 1840-шы жылдары қайта көшіріп шыққан «Бабырнама» нұсқасы негізінде «Ішкі істер министрлігінің журналында» қызмет істеген шығыстанушы В.В.Григорьев жазған «Бабыр», «Бабырнама», «Бабыр әулеті» секілді мақалаларды әуелден жақсы білетін сияқты. Әйтпесе шығыс тілдерінің зерттеушісі Георгий Керр 1737 жылы көшірген «Бабырнаманың» басқа бір қолжазбасының мәтіні бойынша Қазан діни академиясында шығыс тілдерінен сабақ беретін ғалым Н.Ильминский дайындаған кітап тек 1857 жылы ғана жарық көрген болатын. Сол сияқты Шоқан профессор Березиннің аудармасымен 1858 жылы Петерборда жеке кітап түрінде басылған парсы шежірешісі

Фазлаллах Рашид ад-диннің (1247-1318) «Жамиғ ат-тауарих» (Жылнамалар жинағы) шығармасының да одан бұрынғы, қыркыншы жылдары «Халық ағарту министрлігінің журналында» алғаш жарияланған нұсқасын оқығандығын аңғартады. Оның үстіне «Жамиғ ат-тауарих» туралы армян ұлтынан шыққан швед дипломаты Аврахам Константин д'Оссонның Амстердамда 1835, 1852 жылдары француз тілінде екі мәрте басылған «Моңғолдар тарихы: Шыңғысханнан Темірланға дейін» атты төрт томдық кітабынан да (оның алғашқы басылымы 1824 жылы Парижде жарық көрген) көп мәлімет ұшырастырған еді. Парсы тарихшысы Алааддин Атамәлік Жуайнидің (1226-1283) «Тарих-и жаһангушай» («Жаһанды жаулаушының тарихы») атты Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары туралы толымды сөз еткен үш бөлімді тауарихы да осы французша еңбекте жан-жақты сөз болады. Д'Оссон өз шығармасын жазғанда Париждегі корольдік кітапханада сақтаулы тұрған Рашид ад-дин мен Жуайни қолжазбаларын кеңінен пайдаланған болатын, кітабында олардан үзінділерді молынан келтіріп отырады /131; 132; 133/.

Сонымен, еліміздің ғалымдары «қазақтың жазба әдеби тілінің прозадағы, оның ішінде тарихи-шежіре жанрындағы тұңғыш үлгісі» /27, 118-119/, деп таныған Қадырғали би Қосым ұлы Жалайыри жазған «Жылнамалар жинағы» шығармасын Шоқанның зерттеуі тақырыбы аясын айқындасак, төмендегідей қорытынды жасауға болады:

біріншіден, Ш.Уәлиханов өз заманындағы зерттеушілер арасында осы еңбекке тұңғыш рет ғылыми баға берді; **екіншіден**, оны қазақтардың өткені туралы ең құнды еңбек, қазақ хандары мен сұлтандарының толық ата тегі берілген, аңыздарға құрылмаған, дерегі тарихи тиянақтардан алшақ емес, алғашқы жазба ескерткіш, деп таныды; **үшіншіден**, оның авторы мен кейіпкері Қазақ Ордасынан келген тұлғалар болғандықтан, қазақ тіліне өте жақын тілде жазылған, ондағы көптеген сөздер мен сөз тіркестері Шоқан дәуіріндегі қазақ тілінде кеңінен қолданылатынын дәлелдеп, дәйекті мысалдар келтірді; **төртіншіден**, осы еңбегі арқылы Шоқан өзінің көне қолжазбалар тілі боп есептелетін, ортағасырлық түркі әдеби тіліне ғана жетік емес, өз заманындағы қазақ тілі мен жазуына да (араб қаріпті) өте жүйрік болғанын, ауыз әдебиетінің асыл мұраларынан мейлінше жан-жақты хабардар, сол замандағы биік еуропалық деңгейдегі кең ауқымды зерттеушілердің бірі екенін тағы да көрсетті.

II.5 Қашғар қолжазбалары – Алтышар аймағының рухани дереккөздері

Шоқан қауіп-қатерге толы Қашғар сапарынан Алтышар аймағының арғы-бергі тарихынан хабар беретін әлденеше кітапты да ала қайтты. 1859 жылғы наурыздың 11-і күні «Әлімбай саудагер» есімін жамылған ержүрек жиһангез, қала қақпасына дейін өздерін күдік-күмәнсіз думандата шығарып салған қошеметшіл көп таныстарымен қоштасып, жарты жылдай

астыртын күй кешкен шаһар аузынан елге қарай суыт аттанған кезде, оның керуеніндегі буылған тең ішінде ортағасырлық түркі әдеби жазба тілінің жәдігерлері ретінде саналатын бірнеше шығарма жатыр еді.

Кейін Петерборға келгесін жазған «Жоңғария очерктері» атты дүйім ғылыми ортаны елең еткізген ғажайып шолуында Шоқан бұл туралы: *«Мен Қашғарда жүргенде «Тазкира-йи қожазан» атты, ХҮІ ғасырдың соңында буддашы-ойраттардың көмегімен Шыңғыс хан ұрпақтарын тақтан қуып, жоңғарларға тәуелді билеушілер ретінде Кіші Бұхараны басқарған қожалар әулетінің тарихы қамтылған қолжазбаны тауып алу бақытына ие болдым. Бұл тамаша туынды 1758 жылы қытайлықтардың Йаркентті басып алуымен аяқталады...*

Қашғарда қолға түсірген кітаптардың арасынан мыналар да назар аударуға тұрарлық:

1. *«Тазкира-йи Сатұқ Бұғра хан газы» (Илектер әулетінен исламды тұңғыш қабылдап, оны Қашғарға таратқан Сұлтан Бұғра хан ғұмырнамасы).*

2. *«Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» (Шағатай әулетінен шығып, Моғол ұлысы хандарынан бірінші боп исламды қабылдаған Тоғұлық Темір ханның ғұмырнамасы).*

3. *«Ришахат», яки ортаазиялық ишандар мен әулиелер туралы мағлұматтар.*

4. *«Әбүмүсілім Марузи» — көптеген жергілікті тарихи аңыздарды қамтыған батырлық хикая» /1, 404/, — деп, ол құнды жазба мұраларды атап-атап көрсетеді.*

Ол бұл шығармаларды өзі сауда жасайтын базардағы әртүрлі кітаптар мен қолжазба дәптерлер сатылатын жаймалардан, осында келгелі таныс болған кісілерден ақырын-ақырын сұрастыра жүріп тапқан еді. Бұл ретте, өзіне, яки «Әлімбайға» ағайындығы, жақындығы бар, кезінде әкесі «Әбділлабайды» білетін бірқатар жергілікті саудагерлермен етене араласуы, Қашғардағы мұсылман жамиятына Қоқан хандығы тарапынан ақсақал қызметіне қойылған Нұрмұхамбет датқаның сеніміне кіруі, оның шаңырағында және басқа да үйлерде жиі мейман болуы, әртүрлі бектермен, дін саласының білімдар шейхтарымен, ғұлама-ахұндарымен жиі-жиі дастарқандас боп әңгіме-дүкен құрып жүргенінің де көп көмегі тиген-ді. Сондай мәслихаттар барысында Алтышәрде билік еткен хандар мен ұлысбектерге, қожалар әулетіне қатысты тарихтар де айтылып қалады. Пәлен ханның, түген қожаның тұсында, деген ескі әңгімелер қозғалады. Ол туралы пәлен ғұлама кезінде мына шығармада былай жазған екен, дейтін үзінділерге де құлақ түріп отырады. Сұлтан Сатұқ Бұғра (Бура) хан газы, Тоғұлық Темір хан, Рашид хан, Саид хан сынды әміршілердің, Махдұм ағзам, Афақ, Даниал, Жәңгір сияқты қожалардың, Хафиз, Мәулана Жәми, Науаи, Мұхаммед Садық, Хиркати секілді шайырлардың есімдері ауық-ауық аталып жатады. Өлең шумақтары оқылады.

Кітап жаймаларындағы шығармалардың көбі парсы мен араб тілдеріндегі діни рухтағы жазылған шығармалардың түркі тіліне аудармалары /2, 346/ болып келеді екен. Солардың қатарында түркі жұрттары арасына мұсылман дінін енгізуде ерлік танытқан халифат батыры Әбумүсілім туралы хикаялар жинақталған кітапты таңдады. Оған көптеген жергілікті аңыз сарындары енгендігімен қызықтырған. Содан кейін Әли ибн Хусейн әл-Уәйіз әл-Кашифидің 1503 жылы өз ұстазы – сопылық қожағания-нақшбандийа тарихатының (ағымының, бауырластығының) пірі Қожа Ахрарға арнаған «Рашахат айн әл-хайат» атты парсы тілінен тәржімаланған шығармасын ұнатты. Атауы «Өмір қайнарының тамшылары» деген мағынаны білдіретін бұл кітапта шейхтар мен әулие-ишандардың ғұмырнамалары, уағыздары жинақталыпты. Ішінде осы нақшбандийа тарихатын ұстанатын алтышәрлік қожаларға, Орта Азия, Сырдария аймағының тарихи географиясына қатысты біраз мәлімет те бар екен.

Сөйтіп жүргенде бір күні қолына «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы» деген атауы бар құнды қолжазба түсті. Араб қарпінің настәлік өрнегімен жазылған. Сатұқ Бұғра (Бура) ханның әйгілі Ұлы хан (Қарахан) әулетінің басы, бірінші боп мұсылман дінін қабылдап, оны Қашғар жеріне әкелген атақты қаған екендігінен бұрыннан хабардар-ды. Шығарма Бұғра хан мен оның ұрпақтарына ғана арналмапты. Арасында қожа Баһауеддин, қожа Әбу Нәсір Самани, шейх Мұхаммед Аттар, шейх Мансұр Хижазилер туралы тазкирелер (ғұмырнамалар) де бірге жүр. Қолжазба аясына Бұғра хан әулетінің шежіресінен басқа, сол кезеңдерге қатысы бар мұсылман дінінің белгілі тұлғалары туралы хикаялар да жинақталыпты. Қашғар тарихына қатысы бар жерлерін мұқияттап оқыды.

Ортағасырлық түркі жазба мәдениетінің аса құнды жәдігері санатына жататын осы «Тазкира-йи Бұғра хан» шығармасын соңғы жылдары түбегейлі зерттеп, түпнұсқасы бойынша қазақша тәржімасын жасап, қолжазба факсимилесімен бірге 2007 жылы кітап етіп жариялаған зерделі ғалым Серікбай Қосан, бұл еңбектің әзелгі түп-төркіні ХІ ғасырда өмір сүрген ұлы ғалымдардың бірі Әбу-л Футух Әбд-әл Ғафирдің «Тарих-и Қашғар» атты туындысынан бастау алатынын айтады /34, 5/. Сондай-ақ шығарманың белгілі бір бөліктері Шағатай әулетінің өкілі Моғол ұлысының билеушісі Әбдірашид ханның рухани кеңесшісі Қожа Мұхаммед Шәріптің (1470-1565) қаламынан туғаны аңғарылады, дейді зерттеуші. Сыр өңіріндегі Сайрам қыстағының бұл тұрғыны кейін Қашғарға қоныс аударып, Моғол хандығының байтағы саналатын Йаркент шәрінде тұрып бірқатар агиографиялық (манақиб) еңбектер бітірген. Соның бірі автордың парсы тілінде жазылған «Тазкира-йи Бұғра хан» атты еңбегі. Кейін аталған шығарма түркі тіліне аударылып, халық арасына кең тарапты /20, 232-233; 34, 14; 93, 40/. Содан шамамен ХҮІІ ғасырдың аяғы, ХҮІІІ ғасырдың басында өмір сүрген қашғарлық сопы Саллахийат (Молда

Хажы) да Сұлтан Сатұқ Бұғрахан ғазы һәм оның әулеті туралы көне жазбалар мен аңыз-әңгімелердің басын қосып, кітаптың мазмұнын уәйисия мен нақшбандийа тарихаты әулие-дәруіштерінің өмірбаянымен толықтыра отырып, тұңғыш мұсылман-түрк мемлекетінің іргесін қалаған ұлы қаған жайында бағалы жәдігер жазып қалдырған /34, 16/.

Ол кейіннен көптеген нұсқаларға көшірілген. Шоқанның қолына түскені де сондай нұсқалардың бірі болса керек. Бүгінде Санкт-Петербурдағы бір ғана Азия халықтары институтының қолжазба қорында Сатұқ Бұғра хан мен оның әулетінің шежіресін баяндайтын отыздан аса қолжазба сақталған көрінеді. Олардың денін 1882-1903 жылдары Қашғарда Ресей консулы боп істеген Н.Ф.Петровский жинақтап әкелген. Өкінішке қарай, Ш.Уәлихановтың Қашғардан әкелген қолжазбасының қай қорда сақталғандығы мәлімсіз. Дегенмен С.Қосан бірқатар дәйектеулерге сүйене отырып, өзі ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорындағы фото-факсимиле арқылы зерттеп, жария еткен нұсқаның Шоқан әкелген жәдігерден пәлендей айырмашылығы болмауы керек деп есептейді /34, 8-14/.

Қанша дегенмен, Шоқанның жіті зерттеушілік қабілеті, көзі қарақтылығы осы шығарманы таңдай білгендігінен де байқалады. ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда Орта Азия мен Қашғар аймағында қалыптасқан шағатай-түркі жазба стилінің аздаған әсері бар аралас тілде жазылған жәдігердің өн бойындағы оқиғалардың тарихилығын, кейіпкерлердің өмірде болғандығын, сондай-ақ нақты жыл мерзімдері, соғыс қимылдары өткен яки түркі халықтары мекендеген қалалар мен елді мекен, жер-су атаулары шынайы көрсетілген бұл қолжазбаны, ол өзі алдағы уақытта жазуға тиіс Алтышәр өңірі туралы еңбегіне пайдасы тиетін дереккөз ретінде аңғара білген еді.

Шоқан осы «Тазкира-йи Бұғра хан» шығармасының сегізінші бөлімі болып есептелетін «Қожа Әбу Нәсір Саманидің шежіресіндегі» мәліметтерді екшей отырып орысша ықшам аудармасын да жасайды /3, 179-180/. «Әбу Нәсір Самани құранды өте әуенді оқитын, патшалық салтанатты құб білетін, ислам шариғатын тарататын. Әдепті, сөз сөйлеуде мейірбан еді. Бұл әзиз бастапқы кездерде, яғни әулие болмас бұрын Алланың пайғамбарының сүннетін ұстанып саудагерлікпен айналысты. Басқа саудагерлер сияқты нәпсісінің күйіне қарап саудагерлік жасамайтын. Бәлкім, пұл тауып, Құдайдың жолына арнап пенделерге зекет беріп – «зекеттің сауабынан маһрұм қалмайын» деп саудагерлікпен айналысатын... Әр кеште Құранды бастан-аяқ бір оқып шығатын. Бес рет дәрет алып, әр ретке «Ясин» сүресін оқып, отыз екі рәкәт намаз оқитын...», деген жолдарын жатық тәржімалайды. Содан соң шежіредегі Әбу Нәсір қожаның Сұлтан Сатұқ Бұғра ханды мұсылмандыққа қалай тартқанына қатысты тұстарына ойысқан. Бір күні Әзірет Қожа Әбу Нәсір Самани сапарға баруға әзірленіпті. Бір күні түс көреді. Онда Әзіреті Пайғамбар:

«Әй, Қожа, бұл кез сапарға барма, баратын кезінде мен сізге рұқсат беремін», деген көрінеді. Алты жылдан кейін бір күні тағы түс көреді. Пайғамбар оған: «Әй, қожа, енді сапар шегетін кез болды. Түркістан тарапына сапар қыл. Түркістанда бір бағы мол пенде бар: ол менің бақытты үмметім, бірақ әзірге кәпір кейпінде жүр; оның мүбәрак қадірлі есімі Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы аталмақ. Мен Миғражға шыққан түні тоғыз көктің түбінде бір тақ көрдім. Төбесінде осы үмметімнің рухы отыр. Сенің рухың сол үмметімнің рухына Имани әл-Құранды үйретіп отыр екен...» деген рауаяттың желісін де аударып тастаған. Содан Әбу Нәсір Самани Түркістан тарабына жетіп, Қашғар төресінің ұлы Сатұқ Бұғра ханды тауып алып, ол әзизге насихаттарын айтып, иманға келтіріп, мұсылман етіп, кемелге жеткізген екен, делініпті рауаятта.

Шоқан Самани әулетінің билеушісі болған (864-897) кезінде бүкіл Мауераннахрды билеп, түркі тайпаларын бағындырған Нәсір Саманиге қатысты ислам дінінің кемелдігін насихаттауға орайластыра құрылған осы әпсананың желісінен тарихи деректер тарқатады. Өзінің Қашғарда оралған соң жазған «Алтышәрдің, яғни Қытайдың На-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» әйгілі еңбегінде «Тазкира-йи Бұғра хан» қолжазбасынан алынған мәліметтерден ғылыми қорытынды жасайды. «IX ғасырда бірқатар мұсылман уағызшыларының арқасында, олардың арасында әйгілілері шейх Хасан-Басри мен Абу Нәсір Самани, Шығыс Түркістанды билеген көшпелі ордалардың хандарын исламға ұйытуға мүмкіндік туды... Солардың бірі, ғазуат туын Тұрфан мен Қомұлға дейін желбіреткен, хижраның 429 жылы қайтыс болған Сатұқ Бұғра хан еді» /2, 299/ деп түйеді.

«Тазкира-йи Бұғра хан» қолжазбасында түркілердің арасынан исламды алғаш боп қабылдағандардың бірі Сатұқ Бұғра (Бура) хан осы аймаққа билік жүргізген кезеңде халық арасында мұсылмандықтың негізі қаланғаны жан-жақты айтылады. Абдүлкәрім атты мұсылман есімін алып, иманның нұры, исламның жолын көрсеткен Сатұқ Бұғра ханды қарауындағы қалың жамағат содан былай Қарахан (Ұлыхан), Әзірет Сұлтан, Ғазы деп ұлықтайды, өз елдерін Қарахан ұлысы деп атауға көшеді. Мауераннахрдан Қомұлға дейін аралықты қамтыған айбынды мемлекеттің бір ордасы Қашғарда орналасады. Кітапта Әзірет Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы тоқсан алты жас өмір сүріп, фәни дүниеден бақи дүниеге аттанғанда, оның намазын кемелге жеткен екі жүз әулие, жетпіс мың әлім-ахун, жиырма екі мың ғазы, қара халықтан он бес мың кісі жиналып өтеді, деген сөз жазылып қалыпты. Шоқан Қашғар маңындағы Астынғы Артұш мекеніне жерленген Әзірет Сұлтанның басына сәулетті мазар, биік күмбезді мешіт тұрғызылғанын да өз еңбегінде айтып өтеді.

Қашғар сапары кезінде Шоқанның қолына шығыстүркістандық тарихшы, ақын Мұхаммед-Садық Қашғаридың «Тазкира-йи қожаған» атты қолжазбасының түскені ерекше бір олжа болып еді. Оған «бұл кітаптың

толық нұсқасы емес, ықшамдалған түрі екендігі» айтылған. Шығарманың 1771 жылы аяқталған толық нұсқасы «Тазкира-йи азизан» (Әзіз-әулиелер ғұмырнамасы) деп аталады екен. Дегенмен осы шағын қолжазбаның өзінде Шығыс Түркістан тарихында ықпал-әсері аса мол болған қожалар әулетінің әлденеше ұрпақтары мен Моғол ұлысын билеген хандарға қатысты қыруар деректер ұшырасатынын байқаған. Мұхаммед-Садық бұл еңбегін Қашғар хакімі Осман бек пен оның анасы Рахиманың өтініш етуімен жазыпты. Бұл туралы «Тазкира-йи қожаған» (Қожағандардың ғұмырнамасы) шығармасының бас жағында: *«Бұл кемтар да бейшара пақыр, яғни Мұхаммед Садық Қашғари, әмірлердің әмірі, пақырлардың жолсілтері, аспандағы күні, әлемнің шамшырағы, кеңшіліктің нышаны, сирек гауһары, абзалдардың абзалы, тектілердің тектісі, тағдырдың еркесі, тіршілік иелерінің жомарты, мемлекет тірегі, Қашғар тағы айбынының ұлылығы, билік ұстанған билеушілердің ең ұлысы, яғни Хазірет Мырза Осман бектің өтінішімен [жазуға] кірістім»* /35,43/, – деп түсіндіріліпті.

Шығармада Қашғар түбіндегі зәулім мазарға аты қойылған әйгілі әулие Афақ (Аппақ) қожа ғана емес, оның арғы бабалары Махдұм Ағзамнан бермен қарай екіге тарқатылатын *ақтақиялық, қаратақиялық* қожалардың шежіресі, осы өңірлерде кейінгі ғасырларда өткен тарихи оқиғалар сипатталады. Қожағанийа-нақшбандийа сопылық тарихатының қызметін жандандырған басты тұлға – XIV ғасырда өмір сүрген бұхарлық Бахауэддин Нақшбанд (1318-1389) ғұлама еді. Оның нақшбанд атану себебі, әкесі де, өзі де тоқымашы, әрі ұста-өрнекші, нақыш салушы кәсібімен айналысты. Сол үшін оның атына «нақшбанд» деген қосымша қосылыпты.

Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың үлгі-өнегесі мен жолын (суннасын) айнымай ұстанып, шариғаттың барлық шарттарын бұлжытпай орындау, рухани тазалық, қатаң сопылық тұрмыс-тіршілікті мұрат тұтатын, құпия зікірді ұстанатын бұл тариқаттың кейіннен күллі мұсылман елдеріне кең тараған діни бауырластыққа айналғаны Шоқанға бұрыннан мәлім де болатын. Мына «Тазкира-йи қожаған» шығармасында сол жолдың көрнекті өкілі, әулие-ишан ташкенттік *Қожа Ахрар* есімімен танылған Ұбайдолла Нәсіреддиннің (1404-1490) тұсында осы тарихаттың Орталық Азия аумағында ерекше беделге иеленгендігі тәптіштеліпті. Қожа Ахрар өмірден озған соң, оның сенімді мүридi, Ферғанада дүниеге келген *Ахмед Қасани* тариқаттың негізгі басшылығын өз қолына алады. Сопылық ілім бойынша отыз шақты еңбек жазған бұл тұлға да, мұсылман жамағаты арасынан сансыз мүрид табады. Қалың елге *Махдұм Ағзам* деген атпен ұлықталған ол Шығыс Түркістанның кейінгі ғасырлардағы тарихына қоян-қолтық қатысы бар қожалар әулетінің түп бабасы боп ардақталады. Мұхаммед Садық Қашғари шежіреші өзінің «Тазкира-йи қожаған» кітабында Мағдұм-и Ағзамның Қашғарға хижраның 911 жылдары келіп,

ислам мен нақшбандийа ілімін уағыздаумен айналысқанын жазады. «*Оның ісінің кемелі дүниенің төрт бұрышында, әлемнің әр шетінде мәшһүр, Ол Қожазан силсиласы тарихатының қасиеттерін кеңінен дамытқан болатын*» /35, 61/, деп атап өтеді.

Шоқан қолжазбадан Мағдұм-и Ағзамның жеті ұлы болғанын білді. Алтышәр жерінде оның қос ұлының аты кеңінен мәлім. Үлкені Ишан Қалиан келешекте *шикийа* (кейіннен – *афақийа*), кішісі Ысқақ Уәли – *ысқақийа* деп екіге жарылатын ағымдардың пірлері ретінде танылады. Уағыздарындағы кей айырмашылықтарға сәйкес, олардың мүридтерінің бір-бірінен бөлектеніп, қарсы топтарға жіктелуі – әсіресе Имам Қалианның немересі *Хидаятолла* (Афақ қожа) мен Ысқақ Уәлидің баласы *Мұхаммед Яхия* (Шәді қожаның) уағынан айқын байқалыпты.

Шоқан қолжазбаны оқи отырып, Алтышәр жерінде өз мүридтерін көбейту, бай жақтаушылары сыйлаған мол дүние-мүлікке иелену арқылы, әлеует-қуаты күшейген қожалар әулетінің біртін-біртін ел билігіне қол созуға бейіл бергенін, ақыры сол мүдде екі ағымға ажыраған ағайынды тұқымдар арасында бақталастық отының ерекше өршуіне әкеп соққанын аңғарған еді. Таққа міну құлшынысынан туындаған тәжіке-таластың ақыры оларды өзара ымыраға көнбейтін өшпенді топтарға айналдырыпты. Тіпті мүридтері бір-бірімен шатаспас үшін Хидаятолла қожаның жақтаушылары ақ тақия (*ұйғырша, өзбекше* – тақия, доппа) киіп, өздерін – *ақтақиялықтар*, Шәді қожаны қолдаушылар қара тақия киіп – *қаратақиялықтар* деп ашық кетіседі /93, 6-8/. Бұл жөнінде Шоқан: «алғашқы кезде бұл партияларды бір-бірінен бас киімдерінің түсінен ажырататын болған: ақтақиялықтар ақ бөрік, ал енді олардың дұшпандары қара бөрік киіп жүрген» деп жазады /2, 364/.

Махдұм Ағзамның немересі Мұхаммед Жүсіп пен оның баласы Хидаятолланың (болашақ Афақ қожа) Алтышәрдегі атақ-даңқы Абдолла ханның билігі кезінде (1637-1667) ерекше дәуірлейді. Хан Қашғардың төңірегінен ғана Жүсіп қожаға қырық екі жерден жеміс бауын, бірнеше қыстақ сыйлайды. Жүсіп өмірден озғаннан кейін оның басына мүридтерінің күшімен зәулім мазар тұрғызылады. Бұл кесене кейін оған Шығыс Түркістан жұрты арасында әулиелігімен, қазіреттігімен әйгілі болған *Афақ қожа* (1626-1693) жерленгеннен кейін соның есімімен аталып кетеді, деп жазады қолжазба дерегіне сүйенген Шоқан.

Мұхаммед Садықтың кітабында Махдұм Ағзамның шөбересі Хидаятолланың (Афақ қожаның) сопылық білімдарлығымен, уағызының өтімділігімен, қасиет-киесінің молдығымен мүридтерінің арасында ерекше беделге ие болғаны айтылады. Оның мінажатын тыңдап, іліміне ұюға Алтышәр ғана емес, көрші мұсылман елдерінен де көп жұрт арнайы ағылып келуді дағдыға айналдырған екен. Жылдан-жылға өсе түскен даңқ пен абырой-атақ ақырын-ақырын оны ел билігін алуға ұмтылдырады. Алайда сол жылдарда Йаркент хандығын билеуге келген, әрі бір жағынан

қаратақиялықтарды жақтайтын Исмаил хан Хидаятолла қожаның бұл әрекетіне тосқауыл қоймаса, өз тағына қауіп төнетінін байқап, оны елден қуып жібереді.

Енді қолы жеткелі отырған биліктен айырылып қалғанына Хидаятолла да тарс кетеді. Кашмир арқылы Чиң мемлекетінен Чу (Тибет) жеріне өтіп, діні бөлек брахман-шейхтардан (далай-ламадан): *«Мен мұсылмандар қожасымын, әсіресе Қашғар, Йаркент халқы менің мүрид-мұхлисім. Қазір бұл шаһарларды менен біреу келіп тартып алды, мені қуып шықты, Сіздерден бұйымтайым бар, кісі жіберіп, жұртымды қолыма алып бергейсіз»* /35, 80-81/, деп көмек сұрайды. Брахман (далай-лама) оның бұл өтінішін қолдап, ренішті қожаны сол кезде айбыны асып тұрған қалмақ қонтайшысы Қалданға арнайы хат жазып, Құлжадағы қалмақ ордасына аттандырады. Шығыс Түркістанның жерін бағындыруды көптен көздеп жүрген Қалдан үшін «маған ойрат әскерін берсең, Алтышәрді хандығыңның қарамағына бағындырып беремін», деп құлшына келген қожа нағыз іздегенге – сұраған болып шыққан. 60 мың әскермен бірге келіп, азық-түлікке бай Моғолстанды 1678 жылы оп-оңай жаулап алады. Хан тағына бұдан былай Афақты отырғызып, оны өзінің осы елді басқаруға қойған әмірі ретінде жариялайды. Қожаны қуғындаған Исмаил ханды қалмақ ордасына тұтқын етіп ала кетеді. Далай-лама өзінің батасымен жүзеге асқан осы жеңіске ерекше қуанып, қонтайшыға Бошоқты (баталы) атағын береді. Содан былай ол тарихқа Қалдан Бошоқты деген атпен белгілі болады /2, 300-302; 134, 65-70/.

Қонтайшының Алтышәрдегі бас қала Йаркент тағына Афақ қожаны, ірі шаһар Қашғарға оның ұлы Яхияны әмірші етіп тағайындап, саны көп ақтақиялықтарды өз жағына үйіру арқылы ел билеуді мақсат тұтқанын байқау қиын емес. Алайда ара-тұра билікті қаратақиялықтарға да беріп, бір-біріне қабақтары теріс екі ағым арасындағы араздықты өздерінің мүдделері үшін тиімді пайдаланып отыруды да ұмытпайды. Қалмақтар Шығыс Түркістанның ішкі билігін өздеріне берген сияқты болғанымен, осы базарлы, азық-түлікті өңірден мелдектей түсетін мол астық пен алым-салықтың арқасында Қазақ ордасы мен Кіндік Азия хандықтарына қарай жүргізетін жорықтарына қиналмастан шығып тұрды.

Афақ қожа қайтыс болғаннан кейін билік қаратақиялықтардың басшысы Данийал қожаның (Ысқақ Уәлидің немересі) қолына көшеді. Ол көз жұмғаннан кейін қонтайшы Қалдан Шерін Алтышәрдің күшін ыдыратпақ ниетпен Данийалдың балаларын әр қаланың әміршісі етіп, бөліп-бөліп отырғызып қояды. Бірақ көп кешікпей ел билігі тағы да ақтақиялықтардың қолына, Афақтың шөбересі Бұрханеддинге тиеді. Бұрханеддиннің Йаркентті басып алу кезінде шаһар хакімі Ғазибектің сатқындығын пайдалануы арқылы Данийал қожаның баласы, Қазірет Жаһан атымен белгілі Йақұб қожаны жақтастарымен бірге қаладан кетуге мәжбүрлеп, олар ұзағасын артынан әскер жіберіп қырғынға ұшыратады.

Қанды шайқас барысында каратақиялықтар енді өздерінің аман қалмайтынын білгесін, араларындағы Ысқақ қожаның жас ұрпағы Назар шахзаданы Тоқта, Хайдархан деген қожа нәсілдерімен бірге: *«әулетіміздің осы үш баласы аман құтылсын, егер біздің нәсіліміз өлтірілетін болса, бәріміздің дұғагөйлігіміз бұларға қалсын»*, – деп оларды қоршап жатқан жауға білдірмей, құтылып кетуіне жағдай жасайды. Назар қожа екі баланың бірін алдына, бірін артына мінгестірген атпен сытылып шығып, қырғыздардың жеріне өтіп аман қалады /35, 261-262/. Қолжазбадағы қожағандар тариқатына қатысты осы оқиғалар барысы да Шоқанның Қашғария туралы басты еңбегінде жан-жақты тарқатылып айтылады /2, 307-310/.

Қожа әулеттері осылайша бірін-бірі қырып, ырың-жырың боп жүргенде Жоңғария құлайды да, Кіші Бұхараның билігі Қытайға көшеді. Бұрханеддин бастаған билік бұған көңісі келмей, бүкіл елді Чиң империясына қарсы көтереді. Үш жыл тірескен соғыстан кейін қытай шеріктері өздеріне қарсы ғазауатпен шыққан Бұрханеддинді тас-талқан етіп жеңіп, қырғынға ұшыратады. Содан бастап Шығыс Түркістан Қытайдың бір өлкесіне айналады. Өздерінің батыс беттегі жаңа иеліктерін нығайту үшін Чиң үкіметі 1764 жылы Іле жағасындағы бір кездері Жоңғар хандарының ордалары тұрған жерге өлкенің бас әкімшілік орталығы Құлжа шаһарының іргесін қалайды /2, 303-305/.

Шоқан «Тазкира-йи қожағандағы» «Қазақ Хашым сұлтан оқиғасы» деген тараушаны да қызыға оқыған еді /2, 302-303/. Онда Данийал қожаның билігі кезінде, ол *«мемлекетті хансыз билеуге болмайды екен деп, барлық халық бірауыздан қолдап, қазақ хандарынан Хашым (Есім) сұлтанды Йаркентке шақырғаны»* /35, 91/ айтылады. Шоқанды бір жағынан, бұл сұлтанның әйгілі Есім ханмен аттас болғандығы қызықтырған. Алайда 17-ғасырдың ортасында көз жұмған Есім хан мен 17-ғасырдың соңында Йаркентті билеген бұл сұлтанның өмір сүрген уақыты жуыспайтынын да өзіне мәлім. Есім (Хашым) сұлтан Йаркентті жаулардан қорғауда ерлігімен көзге түсіп, жеңіске жетіп, халық құрметіне ие болады. Хазірет Қожа Данийал дұшпанның бетін қайтып шаппастай етіп тойтарған Есім сұлтанның *«жеңісіне шаттанып, қуанышта болып, бұл бақытты жеңістің құрметіне той өткізді. Рақат өмір кешіп, ғибадатқа жығылды. Біраз уақыттан кейін Хашым сұлтанға Данийал қожа тарапынан күмән туды, жаулық, қорқыныш көрініс тапты. Сұлтан өзі де күдіктеніп, қауіптеніп, өз жарандарын алып Қазақ жеріне шеттеді. Йаркент тағына Хазірет Данийал қожа отырып, біраз уақыт билік етті»* /35, 93/ деп жазыпты Мұхаммед-Садық шежіреші.

Шоқан Шығыс Түркістанның осы белгілі тарихшысы, ақыны, діни қайраткерінің есімін, оның «Тазкира-йи қожаған» атты тарихи-әдеби шығармасын еуропалық ғылымға бірінші рет таныстырушы да болып еді. 1849 жылы қайтыс болған Мұхаммед-Садық Қашғаридың бұл кітабының

кеңейтілген «Тазкира-йи азизан» нұсқасынан басқа, парсы тілінде шыққан «Зұбдар әл-масайл», «Тазкира-йи асхаб-и кахф», «Адаб ас-салихин», «Қийафат ал-башар», «Рисала-йи каспидар» атты төл еңбектері, түркішеге тәржімалаған «Тарджжума-йи тарих-и Табари», «Мунаджат» сияқты аудармалары да бар /35, 8-10; 135, 114-123; 94, 197-202/.

Қашғар аймағы тарихындағы қожалар әулеті билік құрған дәуірлер тынысын жан-жақты ашып көрсететін «Тазкира-йи қожаған» секілді құнды жазба жәдігердің Шоқан сапардан оралғасын аяқтаған «Алтышәрдің, яғни Қытайдың На-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» атты әйгілі еңбекті жазуға тигізген дереккөздік көмегі аса мол болды. Ортағасырлық түркі жазба әдеби тілі үлгісінде араб қарпімен жазылған, танылуы күрделі қолжазбаны тыңғылықты түсіне, зерделей оқып, ондағы құнды дәйектерді орайын тауып еңбегіне тиімді пайдаланды. Сөйтіп, сол заманда әртүрлі атаумен танылған, бірде Алтышәр, бірде Қашғария немесе Ұйғырстан делінетін, қытайлар Нан-лу өлкесі деп атайтын, Еуропа ғылымында Кіші Бұхара, Шығыс Түркістан атауымен белгілі сырт жұртқа жұмбақ боп келген аймақтың арғы-бергі құпия қатпарларын ұғынықты, жатық тілмен ғылыми ортаға жеткізе білді.

Шоқанды қызықтырған осы құнды тарихи-әдеби жәдігерге кейінгі толқын қазақ ғалымдары тарапынан да ықылас танытыла бастағаны қуанышты жағдайға саяды. Соның айшықты бір белгісі әрі соны жаңалығы деп, бұл шығарманың толық нұсқасы боп есептелетін – «Тазкира-йи азизан» қолжазбасының қазақшаға аударылып, факсимилесімен бірге 2006 жылы «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» сериясының IV томында жарияланғанын атап өту абзал. Соңғы жылдары қарқынды қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында атқарылған бұл зор зерттеудің Шоқантану ісіне қосқан үлесі өлшеусіз. Осы күрделі жұмысты қаймықпай қолға алып, жоғары деңгейде атқара білген жас ғалым А. Нұрманованың ана тілімізде ерекше ыждағатпен орындаған еңбегі кәдімгідей көңіл марқайтады. Шоқан алғаш рет ғылыми айналымға әкеп қосқалы бері, мәтіні азғана зерттеушілер үшін ғана белгілі боп келген құнды жазба мұраның бұлайша көпшілік қауым назарына ұсынылуын, шын мәнінде ғылыми жаңалыққа сай айтулы оқиғаға балау ләзім /11, 7; 124).

А.Нұрманова атқарған шоқтықты еңбектегі «Тазкира-йи азизанның» қолжазба нұсқаларын сөз еткен тұсынан біз Шоқанның Қашғардан әкелген ықшамдалған нұсқаға қатысы бар мағлұматқа ұшырасқандай да болар едік. Санкт-Петербурдағы Шығыстану институты қорында сақталған жеті нұсқаның бірі – D 126 цифрымен белгіленіпті. Еуропа қағазына қара сиямен, насталиқ өрнегімен жазылған ықшам нұсқа XIX ғасырдың ортасында Петерборда көшіріліпті. Көшірушісі – Шоқанның жақын досы, татардың бекзат ғалымы Хұсайын бин Файызхан екен /35, 20/. Петербор университетінде әйгілі профессорлар Қазымбек, Березиндермен бірге

шығыс тілдерінен дәріс оқыған саңлақ зерттеушінің де, аяулы Шоқан досының қайтыс болғанына бір жарым жыл өтпей, 1866 жылдың қыркүйегінде дүние салғаны мәлім /136, 140-141, 164/. Шоқанды аса жақсы көріп, оған: «Ғизатлу уә хұрматлу Сұлтаным Шоқан төре хазіратларі» деп аса үлкен сыйластықпен хаттар жазып, түркішіл рухани бірліктің үлгісін шеңдеусіз танытқан татар ғалымы Файызхан /137, 12-24/, қазақтың ұлы перзентінің Қашғардан алып келген «Тазкира-йи қожаған» жәдігерін қайтадан анықтап көшіру қажеттігін сезініп, қолға алған сынайлы. Сөйтіп, қолжазбаның барлығы 110 беттен тұратын ықшамдалған жаңа нұсқасын бітірсе керек.

Шоқанның Қашғардан әкелген келесі қолжазбасы – авторы белгісіз «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» деп аталатын шығарма еді. Ол қолына түскенде, алғашқы беттерден-ақ: «...Тоғұлық Темір ханның әкесі Есенбұғаның Сатылмыш Қатын деген бәйбішесі бар еді, одан перзент болмады. Меңлік атты кәнізек тоқалы бар еді, оны ордада сақтап бағар еді. Ол кәнізек ханнан жүкті болды. Моғол рәсімі бойынша патшаның неше әйелі болса да, оның біреуін бастық қылып, оның айтқанын өзге әйелдер орындауға тиіс болатын. Хан аңға кеткенде Сатылмыш Қатын кәнізакты қызғанып, оны Шерұғлы деген моғолға береді. Хан аңнан келгеннен кейін кәнізакты сұрады. Сатылмыш Қатын оны бір адамға сыйлағанын айтты. Хан ренжігенімен, рәсім сондай болған соң ештеңе демеді. Көп ұзамай Есенбұға хан өлді. Шағатай әулетінен патшалыққа лайық хан қалмады. Әр тайпа өз алдына бір хан көтерді. Есенбұға ханның әмір Болатшы дұғлат деген әмірі бар еді... Сол әмір Меңлік кәнізектен туған перзент ұл болса, тауып алып келуге Тастемір деген адамды жұмсайды ... Ол сұрастыра жүріп, Меңліктен туған Тоғұлық Темір деген баланы тауып алып, әмір Болатшыға алып келді. Одан соң әмір Болатшы Тоғұлық Темірді хан көтеріпті», – деген жолдар көзіне оттай шалынған.

Хиуа ханы Әбілғазының ХҮІІ ғасырдың ортасынан аса аяқтаған «Шежіре-и түрки» кітабында да Моғол ұлысының негізін қалаған Тоғұлық Темір туралы дәл осы сөйлемдер өзіне жақсы таныс, оны өзі орысшаға аударып шыққан да болатын /23, 105; 2, 138-139/. Демек, содан екі жыл бұрын Құлжаға барғанда, Қорғас түбіндегі еңселі мазарын арнайы барып көрген хан ғұмырнамасына қатысты бұл дерек, ортағасырлық шығыс тарихшыларының үрдісінде ұшырасар, өзара ауысып жүретін ортақ желілердің бірі. Моғол ұлысына қатысты мағлұмат болғандықтан, әлбетте, оның алдымен осы аймақта хатқа түскені анық. Содан кейін Хиуа, Қоқан жаққа жеткен. Әбілғазының да өз шежіресіне кіріспесінде: «мен пақырдың алдында Иран мен Тұранда өткен Шыңғыс хан ұрпақтарының тарихы жазылған он сегіз байлам еңбек жатыр» /23, 7/ деп, өзіне дейін жазылған шығармаларды пайдаланғанын айтатыны бар емес пе. Яғни, солардың арасында Моғол ұлысын билеген Шағатай әулеті туралы бір кітаптың

болуы мүмкін. Мына қолындағы қолжазба сол шығарманың бір сілемі шығар, бәлкім. Шіркін, сол шығарманың өзі табылса ғой, деп те ойлаған.

Араласып жүрген көзі қарақты адамдардан сұрастырып көріп еді, Қашғар жеріне мұсылмандықтың шапағатын орнықтырып, имандылыққа ұйытқан Тоғұлық Темір ханнан бастап, оның асыл текті ұрпақтарының бірі Әбді ар-Рашид хан заманына дейінгі екі ғасырлық тарихты сөз еткен «Тарих-и Рашиди» атты қос дәптерден тұратын зор кітаптың бар екенін естіді. Оны сол Рашид сұлтанның тәрбиешісі әрі уәзірі болған, кейіннен Кашмирді билеген мырза Мұхаммед Хайдар Дұғлат жазыпты. Парсы тіліндегі осы еңбектің түркішеге аудармасы да жасалған. Оны Қашғар хакімбегі Жүніс тәжінің сұрауымен Шоқан қолындағы «Тазкира-йи қожағанның» авторы, әйгілі ақын Мұхаммед Садық Қашғари жақсылап тәржімелепті. Алайда, «Әлімбай» саудагер қанша іздестіргенімен, оның парсышасын да, түркішесін де таба алмады. Сонымен қатар Йаркентте Рашид ханның жанында кеңесші болған Қазірет Мұхаммед Шәріп қожа туралы тәзкіре кітапта да сол заманға қатысты мағлұмат молдығын естіді /93/. Одан кейінгі дәуірлер Шах Махмұд Шорастың «Алтышәр хандарының тарихы» шежіресінде жан-жақты жазылған көрінеді /138/. Ақсу мен Йаркентті билеген Исмаил ханға арналған осы тауарихта жаңағы Хайдар мырзаның нағашысы моғол ханы Жүніс ханнан бастап өз тұстасы, қалмақтармен соғысқан Исмаил ханға дейінгі дәуірлерде өткен оқиғалар қамтылыпты. Онда Мұхаммед Ысқақ Уәли қожаның баласы Әзірет Әзизан Мұхаммед Йахия, оның ұлы Падшах қожа Мұхаммед-Абдоллах туралы да талай жайт айтылады. Мұхаммед Садықтың арабшадан аударған «Тарих-и Табари», өзі туралы жазған «Садықнаме» сияқты кітаптары да бар екен. Біраз уақыт бұрын сол кітаптардың көбінің көшірмелерін тауып алу онша қиын болмапты. Алайда кейінгі жылдарда қайта-қайта өткен көтерілістер мен қуғын-сүргіндер кезінде көбі ұшты-күйлі жоғалып кетті, деген еді жөн білетін кісілер.

Шоқан Мұхаммед Хайдар Дұғлат мырза туралы бұрыннан хабардар-тын. Әмір Темір ұрпағы Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Захириддин Бабыр өзінің «Бабырнама» кітабында туған бөлесі – Моғол ұлысының ханы Жүністің үшінші қызы Хұб Нигар ханымның баласы осы Хайдар мырза туралы да жазады. Оның әкесі Хұсайын гүрхан (ханның күйеу баласы) Жүніс ханның Ташкентті билеген үлкен ұлы Сұлтан Махмұд ханға жақын адамдардың бірі болған. Хұсайын өзбек ханы Мұхаммед Шайбанимен өткен соғыста қолға түсіп қаза табады да, әкеден айырылған тоғыз жасар Хайдарды туыстары қауіп-қатер ортасынан аман алып шығып, сол кезде Кабулдың падишағы боп отырған бөле ағасы Бабырдың қасына паналатады. Ол он үшке толғаннан кейін Бабырдан рұқсат сұрап, нағашысы 1514 жылы жаңа Моғол мемлекетін құрған Сұлтан Сағиттың (Жүніс ханның немересі) жанына кетеді. Бабырдың Мұхаммед Хайдар Дұғлат туралы: «Орнықты, байсалды азамат боп өсіпті

деп естідім. Жазуға, сурет салуға машық, жебе жасауға, зергерлікке, садақты июге қолының ебі бар еді. Он саусағынан өнер тамған жігіт. Ақындық дарыны да бар еді. Ол менен кешірім сұрап хат жазыпты, сөз саптауы тәп-тәуір» /30, 11а-11б/ деп, атап көрсететіні бар.

Шоқан осы сапарға жүрер алдында ғана «Бабырнаманың» 1857 жылы Қазан қаласында Н.Ильминскийдің дайындауымен жарық көрген жаңа басылымын қайталай ден қоя оқып шыққан еді. 1843 жылы шыққан журналдық нұсқасымен бұрыннан таныс болса да, кітаптың Қашғар аймағын билеген хандарға қатысты тұстарына тағы да зерделей үңілген.

«Хайдар мырзаның кітабымен Қашғарда қауышып жатсам тәуір-ақ болар еді, көрмейсің бе, енді. Әйтсе де, барға береке дейміз де. «Тарих-и Рашидиді» аударған Мұхаммед-Садықтың қожалар туралы төл шығармасын тапқанымның өзі де аз дүние емес. Бұғра хан, Тоғұлық Темірдің шежірелері де тәп-тәуір олжа», деп ойланғаны да анық Шоқанның. Бұл ретте құпия жағдайда жүрген «Әлімбай» саудагердің қолжазбалар мен кітаптарды сұғына іздей беруге тағы болмайтынын да байыптау ләзім. Жұртты күдіктендіріп алуы да әбден мүмкін ғой.

Дегенмен, Шоқанның нағыз ғалымға тән ашқарақтықтан туындаған бұл пәнәйі өкінішінің ұзаққа созылмағаны белгілі. Қашғардан аман-есен оралып, он бір айдан кейін Петерборға жеткесін, университеттің шығыс тілдері факультетінің профессорлары болып істейтін Қазымбек пен Березиннен «Тарихи-и Рашидидің» парсыша қолжазбасының сол оқу орны кітапханасында бар екенін естігенде ерекше қуанғанының өзі бөлек бір әңгіме.

Сонымен, Ш.Уәлихановтың Қашғар сапарынан ала келген қолжазбаларды зерттеуіне қатысты тақырыпты түйіндер болсақ, мынадай қорытындыларға келеміз:

Біріншіден, ол «Тазкира-йи Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан», «Тазкира-йи қожаған», «Ришахат», «Әбумүсілім Марузи» қолжазбаларын тұңғыш рет еуропалық ғылым айналымына қосты және оларды тұңғыш зерттеуші болды; **екіншіден**, ол қолжазбалардағы деректерді басқа да мұсылман шығысының көне шығармаларымен, қытай тарихы құжаттарынан алынған мағлұматтармен салғастыра отырып, өзінің Қашғария туралы басты еңбегін жазуға пайдаланды; **үшіншіден**, Алтышәр аймағында ислам дінінің қалай орныққанына, қожағанийа-нақшбандийа тариқатының қалай іргеленгеніне, ол ағымды ұстанған қожалардың ел билігіне араласуына қатысты бұрын беймәлім боп келген деректерді ашты; **төртіншіден**, сол қолжазбалардағы аңыздар мен әпсаналар арқылы Орталық Азия мен Шығыс Түркістанды мекендейтін халықтар арасында таралған әдеби мұра үлгілерімен жақын танысты.

II.6 Шоқан және «Тарих-и Рашиди» әдеби жәдігері

Ш.Уәлихановтың Қашғардан аман оралып, арада он айдай уақыт өткенде Петерборға келгенде, алғашқы жолыққан ғалымдардың бірі, 1855 жылдан Петербор университеті шығыс тілдері факультетінің профессоры боп істейтін И.Н.Березин еді. Сол кісі арқылы оның әріптестері – әйгілі әзірбайжан ғұламасы, «ресей шығыстанушыларының атасы» деген зор аты бар А.Қазымбекпен, белгілі синолог В.С.Васильев сынды профессорлармен жақын танысады. Шығыстануда өздерінің асқар шоқылары бар осы үш профессордың үйлеріне емін-еркін барып тұратын қадірлі меймандарының біріне айналады /4, 321/. Қазымбектің шәкірті, татардан шыққан зерделі шығыстанушы Хұсайын Файызханмен рухтас, тілектес дос боп кетеді /5, 207-214; 137, 12-24/.

Сол кезде шығыс тілдері факультетінің профессорлары болып істейтін Қазымбек, Березин, Васильев сияқты тұлғалармен сұхбаттасудың өзі бір ғанибет. Телегей-теңіз білім иелері шығыс елдерінің тарихы, көне қолжазбалар мен шежірелер, жылнамалар жөнінде талай құнды мәліметтер айтады. Олар да өз тарапынан Шоқанның білім-парасатына тәнті. Қашғар аймағының бүркеулі құпияларын ашып, көне қолжазбалар тауып қайтқан, арабша, парсышаны шырамытатын, шағатай-түркіше еркін оқып, жаза алатын, шығыс тарихына жүйрік қазақ жігітін болашақта үлкен шығыстанушы деңгейіне көтерілер айтулы тұлға ретінде күмәнсіз пайымдайды. Кезек-кезек үйлеріне қонаққа шақырып, ортақ тақырыптарға катысты ағыл-тегіл әңгіме өрбіткенді қош көреді.

Шоқан профессорлар Қазымбек, Березиндермен алғашқы жүздесулердің өзінде-ақ, өзі Қашғардан іздеп таппай келген Мұхаммед Хайдар Дұғлаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасының парсыша қолжазбасының бір нұсқасы олар істейтін шығыс тілдері факультетінің кітапханасында тұрғанын естіп, айран-асыр қуанышқа бөленді. Бұл жаққа қалай жеткен деп, таң-тамаша қалды. Сөйтсе, ол істің бастауында Кіші жүздегі Бөкей ордасының зияткер ханы Жәңгір сынды білікті тұлға тұрған боп шықты. Хан тұқымы ретінде Астраханның азаматтық губернаторы Андреевскийдің үйінде тәрбиеленіп, еуропалық білім алған, парсы, араб, кітаби түркі тілдерін танитын Жәңгірдің Бұхарадан шығыс тарихына катысты көне шығармалар мен қолжазбаларды да алдырып тұратын дегдарлығы бар екен. Бірде сондай жолмен ханның қолына Мұхаммед Хайдар Дұғлаттың «Рашид тарихы» кітабының парсыша қолжазбасы түседі. Онымен танысып шыққан Жәңгір шығарманың аса құндылығын байқаған соң, қолжазбаны біраздан тығыз байланыс құрып жүрген Қазан университетінің кітапханасына сыйлағанды жөн көреді. Хан 1839 жылы Петерборға бара жатып, жолшыбай Қазанда аялдағанда, сол кітапты басқа да бір-екі қолжазбамен бірге, байырғы танысы, профессор А.Қазымбектің қолына ұстатады /37, 416-417/. Талай көне шығармадан жан-жақты хабары бар, телегей-теңіз білім иесі, төл зерттеулерін ана тілінен басқа, араб,

парсы, түрік, татар, ағылшын, француз, орыс тілдерінде қатар жазатын, неміс, көне ебірей тілін меңгерген профессор таң-тамаша қалады. Қазақ ханы оларға Еуропа ғылымына әлі аты таныла қоймаған құнды қолжазбаны сыйлапты. Әйгілі тарихшы Бабырдың өз кітабында туған бөлем деп жазатын Мұхаммед Хайдар да осал тұлға емес екен, осындай іргелі еңбек қалдырыпты. Оқи бастағаннан бойына талай соқталы мағлұматты жинақтаған қолжазба үйіріп ала жөнелді. Шағатай ұлысы, Моғолстанның тарихы ғана емес, Орта Азия хандықтарына, Кашмир өңіріне, іргедегі қазақтарға, қаншама хандар мен қабырғалы тұлғаларға қатысты деректер қадау-қадау.

Университеттегі парсы, араб тілінің білгір маманы профессор Ф.И. Эрдманға (1841-1845 жылдары Қазан университетінің проректоры) көрсетіп еді, ол да қолжазбамен танысып, мұндай сүбелі мұраны тез көшіріп кітапхана қорына алу қажет, деген жоғары бағасын береді. Жәңгір ханға рахметтерін жаудырып, мәні аса зор еңбекті көшіріп біткесін, бастапқы нұсқаны өзіне қайтаратын боп уағдаласады.

Университет оны Ұбайдоллах ибн Қалималлах әл-Бұлғари әл-Қазани ас-Салабаши деген қолы әдемі татар көшірушіге тапсырады. Ол «Тарих-и Рашидиді» қара тушпен, парсы қолжазбаларында жиі қолданылатын насталиқ жазуының үлгісімен орындап шығады. Тақырыптарды қызыл бояумен ерекшелеп, мәтінді қызыл сиямен айналдыра қоршайды. Әр беті 26 жолдан тұратын, бәрі 224 парақтық жалпақ қалың дәптерге айналған шығарманың мұқабасы картоннан жасалып, оның тысы былғарымен қапталады.

Жәңгір хан университетпен бұдан кейін де байланысын үзбепті. Ол 1844 жылы Қазан университетінің құрметті мүшесі боп сайланғаннан кейін, сол атағына ризашылық белгісі ретінде университеттің шығыс тілдері бөлімі үшін Бұхарадан араб, парсы, түркі тілдерінде жазылған шығармалар мен көне теңгеліктерді сатып алуға дайын екендігін білдіріп, қажет қолжазбалардың тізімін сұраған арнайы хат жолдапты. Проректор Эрдман ханның бұл ілтипатына риза болып, Қазымбек екеуі алпыс аталымнан тұратын көне шығармалардың тізімін жасап, ханға жолдайды. Олардың арасында Табари, Масуди, Макризи, Халдун, Фадлан, Руми, Жуайни, Рашид ад-дин, Хондемир, Казвини, Науаи т.с.с. алыптардың шығармалары көрсетілген еді /139, 432-434/. Алайда бұл игі бастаманың әрі қарай жалғасуына тағдыр жазбады. Келер жылдың тамызында Жәңгір ханды төтеннен келген ажал о дүниеге алып кеткен еді...

Бөкей ордасы ханының біліктілігі арқасында Қазан университеті кітапханасының қорына қосылған «Тарих-и Рашидидің» одан кейінгі тағдыры былайша өрбіпті. 1854 жылы Петербург университетінде орталықтандырылған шығыс тілдері факультеті ашылып, оның алғашқы деканы боп мырза Александр Қазымбек тағайындалғанда, осындай бөлімі жабылған Қазан университеті кітапханасындағы шығыс қолжазбалары

империя астанасына көшіріледі /46/. Мұхаммед Хайдар Дұғлаттың қолжазбасы да солармен бірге ауысып, Петербор университеті шығыс тілдері факультетінің меншігіне айналады. Сол жылдары Императорлық ғылым академиясының Азиялық мұражайына да «Рашид тарихының» Мұхаммед-Садық Қашғари аударған толық емес түркішесі түсіпті...

Қашғардан іздеп таба алмаған шығармаларына ойда-жоқта Петерборда жолыққан Шоқан уақыт ұзатпай қолжазбалармен танысуға кіріседі. Шығыс тілдері факультетінің оқытушысы Хұсайын бин Файызханның (1828-1866) көмегімен парсы тіліндегі нұсқасын зерделейді. Хұсайын Файызхан татардың әйгілі ғұламасы, ойшыл, ағартушы, тарихшы, Қазан мешітінің имамы Шиһабдин Маржаниден (1818-1889) тәлім алып, араб, парсы тілдерін үйренген, сол ұлы ұстазының септесуімен Қазымбек пен Березиннің назарына ілігіп, олармен бірге Петербор университетінде түркі, парсы тілдерінен сабақ беруге ауысқан еді /137, 12-24; 140, 309-310/. Ол өзі әуелгі кездескеннен-ақ «Шоқан төре» деп ерекше құрмет тұта қараған қазақ ғалымының өтінішін ықыласпен орындайды. «Тарих-и Рашидидің» Шоқан қажет деп көрсетіп берген жерлерін тап-тұйнақтай етіп қазақшаға жуықтата аударып береді /3, 429-483/. Х.Файызхан шығарманы аудару барысында оның көшірмесін жасаған Ұбайдоллах Салабаши парсы тілін білмегендіктен, көптеген қателіктер жібергенін анықтаған. Шоқан екеуі ондай жерлерді Ғылым академиясының мұрағатындағы Мұхаммед Садықтың толық емес тәржімасымен салыстыра қарап, дұрыс нұсқасын шығарып отырды.

...Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» шығармасын Шоқан өзі барып қайтқан Қашғар аймағының тарихынан жан-жақты мағлұмат беретін, құнды деректері аса мол асыл қазына деп бағалады. Бұл кітап жөнінде «Жоңғария очерктері» атты еңбегінде арнайы тоқталып, жаһанға жария етті. *«Кіші Бұхараның тарихы бізге көп мәлім емес; біз бұл елдің Темір заманына дейінгі тарихын шамалап қытай жылнамаларынан, одан кейін ол туралы үстірт ғана сөз ететін мұсылман дереккөздерінен білеміз. Әйтсе де ХҮІ ғасырдың ортасында Қашғар ханы Әбді ар-Рашидтің уәзірі мырза Мұхаммед Хайдардың, өз ханының құрметіне орай «Тарих-и Рашиди» деген атаумен еңбек жазған осы елдің тамаша тарихы бүгінге дейін белгісіз қалып келеді.*

Ғылым академиясының музейінде осы шығарманың түркіше аудармасы, С.-Петербург университетінің кітапханасында – парсы түпнұсқасы сақталған. Өкінішке қарай, академиялық дана толық емес, ал университеттік нұсқада қате көп, шамасы, оны парсы тілін білмейтін адам көшірсе керек. «Тарих-и Рашиди» екі дәптерден тұрады: бірінші дәптерде қашғар хандарының Тоғұлық Темірден Рашидке, яғни хижраның 962 жылына (1554) дейінгі тарихын қамтылса; екінші дәптер естелік түрінде жазылған.

Онда автор өзінің бастан өткергендерін сипаттайды, Тянь-Шань, Болор, Тибет пен Куэнлун туралы айрықша көп географиялық және этнографиялық деректер ұсынады. Автордың өзі әйгілі Дұғлат әулетінен шыққан; оның ата-бабалары Моғол ұлысының ұлысбектері ретінде, франктердің Меровингтер әулеті кезіндегі мажордом билігі секілді белсенді роль атқарған.

Мен көрсетіп өткендей, Хайдар тарихы 1554 жылмен аяқталады. Бір ескертіп өтетін жайт, бұл Еуропада белгілі жалғыз тарихи шығарма, және ол тек аты бойынша ғана мәлім (академиялық қолжазбаның әлі сипаттамасы жасалған жоқ). Алайда маған Қашғарда «Тазкира-йи қожазған» атты... қолжазбаны табу бақыты бұйырды. Бұл тамаша шығарма қытайлықтардың 1758 жылы Йаркентті жаулап алуымен аяқталады. Яғни, «Қожазғандар тарихы» «Тарих-и Рашидидің» жалғасы болып табылады...» /6, 275-277, 371-376/, – деп атап өтті.

Шоқан өзінің «Тарих-и Рашидиден» үзінділер» /1, 437-450/ деген зерттеуінде бұл кітаптың талай құнды мәліметтер қазынасы екендігіне назар аударады. Сөзінің әлқиссасын Ғылым академиясының музейінде тұрған «Рашид тарихын» Қашғар хакімбегі Жүніс Тәжінің тапсыруымен Мұхаммед-Садық Қашғаридың түркішеге аударғанын айтудан бастаған ол, «Тарих-и Рашидидің» авторы Хайдар мырзаның кітабында таркатылған оның ата-тек шежіресіне қатысты мәліметтерді екшей отырып, мырзаның арғы бабаларының бірі Өртөбе Дұғлаттан бергі тектік кестені сызады. Шоқанның шығарманы, негізінен оның түркі тіліндегі аудармасы бойынша пысықтағаны аңғарылады. *بذ و اوقاتا شاعاتاي حان مةملةكتنى تاقسئم قئلدئ، بذ عورتوبة، كة ءامئر بولاتشئنئث باباسئ قردئ...* «Бұ уақта Шағатай хан мемлекетні тақсым қылды (бөліске салды), Бұ Өртөбе, ке әмір Болатшының бабасы ерді (еді)...» деген жазуларды араб қаріптерімен қағазға түсірген Шоқан, одан әрі сол Өртөбеге Маңлай сүбе аймағының тигенін, ол «күнгей бет» деген мағынаны беретінін, Маңдай сүбенің машрығы (шығысы) Құсан және Тарбұғыр, ал мағрибы (батысы) Самғар және Жақишман, яки ол ақыр уәлаяты Ферғана дүр (Ферғана уәлаятының шеткі аймағы еді). Солтүстігінде Ыстықкөл жатқанын, оңтүстігі Черчен мен Сарыұйғырға шектесетінін, осы аймақты Маңлай сүбе деп атайтынын айтады. Бұл өлкеде Болатшы билік еткен заманда нешеме шәһар бой көтерген. Олардың ұлығы Қашғар, Хотан, Йаркент, Каусан, Ақсикент, Әндіжан, Ақсу, Атбашы, Құсан еді. Әмір Болатшы өзіне орда етіп, Ақсуды таңдайды /1, 440/.

Бұл әулет өкілдері Шыңғыс хан заманы кезінен-ақ айрықша құқықтық мәртебеге ие ордабилер ретінде белгілі. Шағатай ұлысының хандарымен әуелден тығыз құдандалық қарым-қатынас ұстанып, қыз алысып, қыз берісіп келе жатқан шынжыр балақ, шұбартөс тұқымға жатады. Әмір Болатшының баласы Құдайдад ұлысбек боп тұрғанда Моғолстан тағына алты хан отырғызуға араласыпты. Құдайдаттың шөбересі Мұхаммед

Хайдар хан Қашғарды он алты жыл биледі. Оның баласы, болашақ тарихшының әкесі Мұхаммед Хұсайын Моғолстанның батыс бөлігіне иелік еткен Сұлтан Махмұд ханның (Тоғұлық Темірдің тұқымы, Жүніс ханның үлкен баласы) жақын адамының бірі ретінде Ұратөбе аймағының ұлысбегі болады. Сұлтан Махмұд пен Шаһибек (Мұхаммед Шайбани) ханның соғысы кезінде, ол Шаһибектің қолына түсіп, жауыздықпен өлтіріледі. Сол Мұхаммед Хұсайын Дұғлаттың зайыбы Жүніс ханның қызы Хуб Нигар ханым еді. Ал Хуб Нигардың әпкесі Құтлық Нигар ханым атақты Әмір Темірдің шөбересі, Ферғананы билеген Омар шейхқа ұзатылған-ды. Екі тектінің отасуынан ұлы тарихшы, ақын, әйгілі қолбасшы, Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Бабыр Падшах дүниеге келген. Яки қос тарихшы –Мұхаммед Хайдар Дұғлат пен Захириддин Бабыр – бір-бірімен туған бөлелер. Әкесі жау қолынан қапыда көз жұмған соң, дұғлаттың текті бектерінің 13 жасқа енді толған тұқымы – болашақ «Тарих-и Рашиди» авторының басына да өлім қатері төнеді. Ажалдан бас сауғалаған ол жанашыр адамдардың көмегімен, сол кезде Кабулды билеп тұрған өзінен он алты жас үлкен бөлесі Бабырды барып паналайды. Сонда үш-төрт жыл тұрған соң, нағашы атасы Жүніс ханның немересі, Әндіжан уәлаятының әміршісі, автордың Хабиба деген әпкесін алып отырған Саид хан ибн Сұлтан Ахметтің қолқалап шақыруымен, Бабырдан рұқсат сұрап, 1512 жылдан жездесінің қасына кетеді. Екі жылдан кейін Саид хан Шығыс Түркістандағы жаңа Моғол мемлекетін құрған соң, оның Қашғардағы сарайында ұзақ уақыт ханның сенімді серігі, кемел кеңесшісіне айналады. Әміршісінің қарындасы Сұлтанханым бегімге үйленіп, әкесі сияқты «гүрхан» (ханның күйеу баласы) атағын алады. Хан мұрагері Әбдірашид сұлтанды тәрбиелеуге араласады. Саид хан 1833 жылы қайтыс болғаннан кейін, таққа отырған сол Рашид өзіне тәрбие берген Хайдар мырзаны қасына алып уәзір еткенімен, оның туысқандарынан қауіптеніп, дұғлат ұлысбектерін қуғындай бастайды. Тарихшының әкесінің інісі Сейіт Мұхаммед мырзаны өлімге қияды. Бұл кезде Тибетте жорықта жүрген Мұхаммед Хайдар мырза Үндістанға қашып шығып, Бабырдың баласы Құмайын падишах билеп отырған Ұлы Моғол империясы сарайының әскербасысы атанады. 1540 жылы Кашмирді алып, оны Құмайынның атынан билейді. Сол Кашмирде 1841-1846 жылдары «Тарих-и Рашидиді» жазып бітіреді /32; 33; 141, 176-197).

Кітаптағы Тоғұлық Темірдің ата-тегін тарқатқан мәліметтерге сүйене отырып, Шоқан Шыңғыс ханның арғы анасы Аланкуа Көрік сұлудан бастап Рашид ханға дейін өрілетін әулеттік шежіренің де нобайын кестеге сызып шыққан. Одан соң Мұхаммед Хайдар мырзаның нағашысы Жүніс ханның ұл-қыздарын да жиендерімен қосып бір тізбектеп қойған /1, 443/.

Шоқан Хайдар мырзаның шығармасындағы Ұлықбектің Шыңғыс ханның төрт баласы құрған ұлыстары туралы сөз ететін «Ұлыс-и арба»

(Төрт ұлыс) еңбегіндегі дерек бойынша, Моғол ұлысының: Моғол және Шағатай деген бір-бірімен текетірес екі аймаққа бөлінгеніне назар аударған. Моғолдар шағатайлықтарды – «қараунас» (қара тобыр), ал шағатайлықтар оларды – «жете» деп атаған екен... /1, 440; 33, 177; 32, 169/. Шоқан «Тарих-и Рашидидегі» деректердің ізімен, Моғолстанның батыс бөлігінің картасын да сызып шықты. Сөйтіп Алтышәр тарихының бір кезеңіне қатысты географиялық ауқымын нақтылады /1, 441/.

Мырза Хайдардың шығармасын оқып отырғанда, шығыстанушыларға көп мәлім емес, талай көне авторлар мен кітаптар туралы деректердің ұшырасатынына таңғалған. Өзіне бұрыннан белгілі «Бабырнама», профессор Березин енді ғана бастырып жатқан Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» (Жылнамалар жинағы) секілді көне туындылардан басқа, онда Атамәлік Жуайнидің «Тарих-и жаһангушай» (Жаһанды жаулаушының тарихы), Шарафаддин Әли Йаздидің «Зафар наме» (Жеңіс кітабы), Жамал әл-Қаршидің «Мулхахат ас-Сурах» (Сурах сөздігіне қосымша), Хамдаллах Казвинидің «Тарих-и гузида» (Таңдамалы тарих), Әбдіразақ Самарқандидің «Тарих-и манзум» (Жүйелі тарих), Ұлықбек мырзаның «Ұлыс-и арба» (Төрт ұлыс) ж.т.б. қаншама туындылар пайдаланылған десеңізші. Осының өзі-ақ Хайдар Дұғлат мырзаның сол дәуірдің ең білімді тұлғаларының бірі болғанын көрсетеді /1, 447; 32, 595-596/. Әлбетте, Шоқанға тарихшының аты-жөнімен қосарлана айтылатын Дұғлат қосымшасының да өзі бұрын зерттеген Ұлы жүз құрамына енетін қалың дулат елінің сол дәуір жазбаларында қалыптасқан атауы екендігі де белгілі еді.

Шоқанның «Рашид тарихындағы» қазаққа, Қазақ Ордасының хандарына қатысты айтылған тұстарды да құмарта оқығаны анық. «Шайбанинамда» сөз болатын «қазақ болу, қазақлық жасау», яки еркін ғұмыр кешу салты /1, 207/ Хайдар мырза шығармасында да сөз етіліпті. Ол Жүніс ханның әкесі Уәйіс ханның өз кезінде немере ағасы Шир Мұхаммедтің қасынан кетіп, «қазақлық салт бойынша әртүрлі жерлерде жүрді. Осындай мақсатты көздеген моғол ұлысының жастары өздерін баһадүр санап оған жақындасты. Солардың бірі - менің бабам әмір Сайид Әлі болатын» деп жазғанына назар аударды /32, 95/.

Бірінші дәптердің 39-шы тарауында Қазақ Ордасының құрылуына қатысты ерекше тиянаққа жолықты. «Сол заманда Әбілхайыр ханның Дешті Қыпшақ даласына түгелдей билік жүргізіп отырған кезі еді. Ол Жошы ұрпағының сұлтандарына жорық жасап – Жәнібек пен Керей хан одан ығысып, Моғолстанға кетті. Есенбұға хан оларды құрметтеп қарсы алып, қоныстануға Моғолстанның батыс жағындағы Шу өзені алабында жатқан Қозыбасыны берді. Олар бұл аймақта тыныш өмір сүрген, Әбілхайыр хан қайтыс болған соң Өзбек ұлысы бір-бірімен шайқасып, араларында үлкен келіспеушілік туды. Жұрттың көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханның жанына кетіп қалды. Олардың саны екі жүз мың адамға

жетті, оларды «өзбек-қазақ» деп атай бастады. Қазақ сұлтандарының алғаш билік жүргізуінің басы 870 (1465-1466) жылдан басталады, бәрін Алла жақсы біледі, 940 (1533-1534) жылға дейін қазақтар Өзбек ұлысының /Дешті Қыпшақтың/ көп бөлігіне өз биліктерін толық жүргізген еді.

Керей ханнан кейін Бұрындық хан басқарды. Одан соң Жәнібек ханның ұлы Қасым хан басқарып, Дешті Қыпшақ даласын толық биледі. Оның әскерінің саны мың жердегі мың (миллион) адамға жетті. Жошы ханнан кейін ол жұртта одан ұлы хан болған емес...» /32, 110-111; 33, 108 /.

Шоқан Қазақ Ордасы бастауының осындай дәл әрі нақтылы дерегіне жолыққанына қатты қуанғаны анық. Оған дейін «Шайбанинама» мен Жалайыридің «Жамиғ ат-тауариғында» бұл оқиға шамалап айтылатынын білгенімен, мерзімі мұндай дәл көрсетілмейтін. Хайдар мырза Шағатай, Моғол ұлысы ғана емес, Жошы ұлысына қараған аймақтардың тарихын да ерекше ыждағатпен қаузапты. Әсіресе, «Қазақ» атауының қалай пайда болғанын түсіндіруінің өзі неге тұрады. Бұл атау төркінінің қайдан шыққаны жөнінде Шоқан «Шайбанинама» сияқты шығармалардан білгенімен, Хайдар мырза бұған да өз тарапынан иланымды дәйек ұсыныпты. Екінші дәптердің 33-ші тарауында тіпті анықтап тұрып айтыпты. «...Әбілхайыр хан дүние салғаннан кейін, өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз һәм дұрыс өмір сүру үшін Керей хан мен Жәнібек ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп дербестенген,, біраз уақыт тарығып, әрі сергелдеңде болғандықтан оларды «қазақ» деп атады. Бұл атау оларға осылай таңылды», депті /32, 306/ .

Хайдар мырза заманында да Қазақ Ордасы мен Моғолстан арасында Есенбұға хан кезінен басталған достық пен бейбіт қатынастар үзілмепті. Екі жақ бұл ынтымақтарын құдандалық, жекжаттық байланыстармен үнемі жаңғыртып, нығайтып отырыпты. Моғолдың Жүніс ханының төртінші қызы Сұлтан Нигар ханым қазақтың Жәнібек ханының төртінші ұлы Әдік сұлтанға ұзатылыпты. Әдік сұлтан көп кешікпей қазаға ұшырағасын, ханымды әмеңгерлік салтымен Әдіктің бауыры Қасым хан некелеп алыпты. Сұлтан Нигардың Әдіктен көрген екі қызының кішісі – Шөшек бегім (автордың бөлесі) өзінің немере нағашысы, Моғол мемлекетінің билеушісі Рашид (Әбдірашид) ханға ұзатылыпты. Өз ретінде сол Рашид ханның туған әпкесі Бәдіғұлжамал Әдік сұлтанның ұлы Бауышқа шығыпты. Рашидтің әкесі Саид ханның қарындасы Мақым ханым да сол Бауыштың бір жатырдан шыққан бауыры Жетісуды билеген Бұйдаш ханның зайыбы бопты. Алайда Рашид хан 1533 жылы таққа отырғасын қазақтармен бұрыннан жалғасқан бейбіт қарым-қатынастарды бұзуға кірісіпті. Шайбан ұрпағы Ұбайдолла ханмен бірігіп қазақтарға үсті-үстіне жорықтар жасап, ауыр сүргіндерге ұшыратады. Қазақтарға өштігі сонша, әпкесі Бәдіғұлжамалды Бауыш сұлтанның күшпен ажыратып алып, қасындағы сенімді кеңесшісі, жас кезінде өзіне атабек қызметін атқарған

Мұхаммади барласқа, Хайдар мырзаның айтуынша, «шыққан тегінің төмендігі былай тұрсын, ойы арам, ниеті қара адамға зорлап қосыпты...» /32, 413-414, 496-498; 33, 435,521-523; 142, 150-152/.

Шоқан қазақ мәдениетіне қатысты сөздерді терең пайымдай білгендігі арқасында, содан бергі «Тарих-и Рашидидің» ағылшынша, орысша, қазақша шығып жүрген нұсқаларында дұрыс аударылып берілмей жүрген «қоналқы», «сусын» сияқты сөздерді «Тарих-и Рашидиден үзінділер» атты зерттеуінде өз мағынасында дәл түсініп пайдаланады. Мәселен кітапта «Зафарнамадан» келтірілген, Ақсақ Темірдің Қытайға жорық жасау үшін сегіз жүз мың әскер шақырып, жеті жылдық жем-шөп әзірлеп, азық-түлік жеткілікті болу үшін «әр адам басына екі сауын сиыр, он сауылатын ешкі алсын» деп әмір беріп, сол жылы Түркістанға келіп қыстағанын айтқан жолдарға назар аударады. Содан кейін кітап авторы, Хайдар мырзаның өз әкесінен талай рет естіген, Жетенің мәшһүр аймағы Күлтөбеде ерте көктемде бие байланып, алғашқы қымыз ашытылып, моғолдың ежелгі салт-дәстүрі бойынша жаңа қымыз тойы жасалатыны жөніндегі әңгімесін келтіреді. Әмір Хұдайдад қымыз құйылған кесені ханға ұсына берген кезде, Әмір Темірден жорыққа көмектесу, азық-түлік дайындау жөніндегі мәселемен елші келгендігі хабарланады. Мұны естіген хан «біздің жағдай қиын, Оған төтеп беруге күшті емеспіз, قونالعة و اسوسن بقردب حاراج كازئرلئق «қоналға уә сусын берұб хараж кәзірлық қылмақ кирәк» депті /1, 446/. Шоқанның арабша қәріппен арнайы бөліп алып жазған «قونالعة، اسوسن қоналға, сусын», сөздері қазақ дәстүрі бойынша, жорық кезінде аялдайтын қоналқы жер, азық-түлікке бөлінетін ас-су дегенді білдіретіні оған жақсы мәлім еді. Бұл сөзді Березин дайындаған «Хан жарлықтары» еңбегін зерделеу кезінен бері жақсы біледі. Ол жарлықтарда бұл сөз «ас-су» мағынасында қолданылған. Шоқанның түпнұсқаны дұрыс аңғарған байқампаздығына тағы куә болмасқа лаж жоқ. Әйтпесе осы жолдар Дулати кітабының орысшасында «Надо осводиться, уплатив дань» /33,86/, қазақшасында «алым-салық төлеп құтылу керек» /32, 91/ делініп аударылған.

«Тарих-и Рашидидің» парсышасын арнайы аудартып, оны түркішесімен қаузай, салыстыра отырып зерделегеніне қарағанда, Шоқан осы шығарманы әрі қарай да тереңдеп зерттеуге құлықты болған сыңайлы. Қазымбектей, Березиндей ірі шығыстанушылардың қасында жүріп, Файызхандай саңлақ тұлғаның көмегіне сүйене отырып, ол өзі көріп қайтқан Қашғария аймағының арғы ғасырларын, көне ұлыстар тарихын сөз еткен Хайдар мырза кітабын сол кезде-ақ жарыққа шығаруға дайындап, әлемдік ғылым айналымына қосуға шамасы да жетер еді. Алайда, оның әлсіз денсаулығы мұндай іргелі жұмысты бастап кетуге мүмкіндік бере қоймаған.

Петербордың дымқыл ауасы Шоқан денсаулығына еш жақпайды екен. Біраздан бері мазалап жүрген, шетелге барып емделсем бе, деп те тал қармағанымен, өкпе дерті кәдімгідей өршіп кетті. Сондықтан да дәрігерлердің ұйғарымы біреу-ақ болған. «Тез еліңе жетіп, қымызбен емделмесең қауіпті».

Амал жоқ, қолға алған талай істі орта жолдан қалдыруға тура келген. «Рәшид тарихы» да соның бірі еді. Бұл құнды шығарманы Еуропа ғылымында Шоқанға дейін ешкім тереңдеп зерттей қоймағаны мәлім. Ал мұсылман шығысында ол бұрынның ғылыми айналымға енген болатын. «Тарих-и Рашиди» тұңғыш рет тарихи дерек ретінде ирандық ғалым Әмин Ахмет Рази 1593 жылы жазған «Һахт ықлым» еңбегінің Кашмир, қашғар және Хотанның жағдайы, билеушілері мен тарихы туралы тарауларында пайдаланылыпты. Әкбар шахтың (1556-1605) тапсыруы бойынша, пайғамбардың қайтыс болған жылынан бастау алатын ислам әлемінің жалпы мың жылдық тарихын баяндаған «Әлфи тарихы» (Мың жылдық тарих) атты тарихнамасында сөз болыпты. Сол жылдардан бастап Үндістан тарихына қатысты зерттеулерде Мырза Хайдардың еңбегі негізгі әдебиеттер қатарында ғылыми айналымға түсті. Солардың бірі – Мұхаммед Қасым Үндішах Истерабади Феріштенің Үндістанның жалпы тарихына арнаған «Тарих-и періште» (Гүлшән Ибраһими) атты еңбегі еді /143/.

Еуропа ғылымында ағылшын ғалымы В.Эрскин 1854 жылы Лондонда шыққан Үндістан тарихына арналған кітабында Хайдар Дұғлаттың Британ музейінде тұрған толық емес қолжазбасы нұсқасынан үзінділер келтіріп, сілтеме жасағанымен, ол туралы дербес сөз қозғамаған-ды. Бұл орайда қазақтың Жәңгір ханының септесуімен Қазан, одан Петербор университеті кітапханасына түскен толық нұсқа, оған қоса түркішесінің де қатар табылуы Шоқан үшін зор мүмкіндік болатын. Ол «Тарих-и Рашидиді» жан-жақты зерттеуді тұңғыш рет қолға алғанымен /1, 437-450; 3, 429-483) денсаулығы құрғыр бұл шаруаны әрі қарай тереңдеп атқаруға мұрша бермеді. Өкіне-өкіне елге оралғаннан басқа шарасы қалмады...

Шоқан алғаш зерделеген сол Петербор нұскаларындағы қазақ хандығына қатысты жерлерді, одан кейін ресейлік ғалымдар арасында, оның шығыстанушы досы, қазақ тарихы туралы іргелі еңбектер жазған академик В.В.Вельяминов-Зернов (1830-1904) өзінің Қасым хандығы туралы әйгілі үш томдық еңбегінде (1863-1866) бағалы дереккөз ретінде пайдаланды. Еуропалық шығыстанушыларға «Тарих-и Рашиди» тек 1895 жылы Е.Д.Росс ағылшын тіліне аударып бастырғаннан кейін ғана кеңінен танылды. Ал шығарманың орыс тілінде толық басылуы со бойы ұзап кеткен. Оның орысшаға аударылған үзінділері ауық-ауық ғылыми жинақтарда жарияланып жүргенімен, ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысында көшірілген 321 беттік ең көлемді Ташкент қолжазбасы негізінде дайындалып, Петербордағы Шоқан зерттеген парсыша, түркіше

дәптерлердің мәтіндерімен, Е.Росстың ағылшынша аудармасымен салыстырылып, толықтырылған ең тыңғылықты нұсқасы, бертінде, 1996 жылы ғана Ташкентте жарық көрді. Орысша басылған сол кітап Хайдар мырзаның арғы бабаларының атамекені Қазақстанда 1999 жылы қайталанып жарияланды /33/. Артынша, 2003 жылы, парсы түпнұсқасымен пысықталған қазақшасы да /32/ туған халқының қолына тиді.

Сонымен, Ш.Уәлихановтың Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты шығармасын зерттегеніне қатысты тарауымызды мынадай қорытындылармен түйіндейміз:

біріншіден, Шоқан «Тарих-и Рашиди» шығармасын еуропалық ғылым аясында тұңғыш рет зерттеді; **екіншіден**, бұл шығарманың ғылыми айналымға қосылуына, қазақтың қос қадірлі тұлғасы – оны бірінші боп тауып Қазан университетінің кітапханасына ұсынған Жәңгір хан мен оны тұңғыш зерттеген Ш. Уәлиханов зор үлес қосты; **үшіншіден**, ол Мұхаммед Хайдар Дулатидің туындысына Алтышәр аймағы, Қашғария хандарының Тоғұлық Темірден Рашид хан заманына дейінгі екі ғасырлық, яғни хижраның 962 жылына (1554) дейінгі тарихы қамтылған, осы өңір туралы Еуропада белгілі жалғыз еңбек, тамаша туынды деп әділ бағасын берді; **төртіншіден**, бұл әдеби жәдігерді «қазақ» болу, «қазақлық» терминдеріне, Қазақ хандығының құрылуына қатысты құнды деректері бар, «Шайбанинама», «Түркі шежіресі», Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» шығармаларындағы мағлұматтарды нақты дәлелмен түйіндейтін аса құнды мұра ретінде таныды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақтың дара ғалымы, ағартушысы Шоқан Уәлиханов аз ғана ғұмырында халқымыздың тарихы мен әдеби мұрасына қатысты жазба жәдігерлерді зерттеу ісінде зор еңбек сіңіріп кетті. Ғалым «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Манас» сияқты жырлар мен ауыз әдебиетінің көптеген үлгілерін тұңғыш рет қағазға түсірді. Оларды орысшаға көркем түрде алғаш рет аударып, Ресей және Еуропа ғылымы назарына ұсынды.

Ш.Уәлиханов қазақ пен қырғыздың әдеби мұра үлгілерін, соның ішінде жырларын, аңыз-әңгімелерін, шежірелерін кеңінен зерттей жүріп, олардың көркемдігі мен тарихилығына, эпикалық бітіміне қатысты ойларын ортағасырлық түркі жазба жәдігерлерімен, тарихи еңбектердегі деректермен салғастыра, салыстыра зерделеу тұрғысында да аса елеулі табыстарға қол жеткізді. Талантты ғалымның бұл орайда атқарған ұшан-теңіз жұмыстары ерекше тереңдігімен, жан-жақтылығымен, біліктілігімен, ғылымилығымен, құнды түйіндеулерімен тәнті етеді.

Шоқан ортағасырлық түркі әдеби жазба тілінде жазылған құнды жәдігерлердің бірқатарын тұңғыш рет өзі тауып, ғылыми айналымға түсірді. Оларды терең зерделеп, төл еңбектерін жазуға молынан пайдаланды. Шоқанның шығыстану саласында жарық жұлдыз атануының негізгі қайнар бұлақтарының бірі де – оның осы жазба мұраларды аса зор таныммен, биік білімпаздықпен зерттеуінен бастау алады.

Ғылыми дәстүр бойынша, күллі түркі халықтарына ортақ жазба әдеби мұралар ретінде саналатын, бір тілдік орта аясында өмір сүрген жұрттардың аралас-құралас тарихынан мол мағлұмат беретін бұл асыл жәдігерлерді зерттеу ісіне Ш. Уәлиханов кадет корпусын енді бітіріп, әскери қызметке араласқан кездерінен-ақ кірісіп кетті. Шәкірт шағында өзіне тәлім берген шығыстанушы ұстазы Н.Ф.Костылецкийдің өтініш жасауымен Қазан университетінің профессоры И.Н.Березин дайындаған «Хан жарлықтары» «Тоқтамыс, Темірқұтлық және Сағадатгерейдің тархандық жарлықтары» кітаптарындағы ортағасырлық қыпшақ тілінде жазылған мәтінде кездесетін кейбір көне сөздердің мағынасын ұғындыру талабынан бастау алған шәкірттік тұрғыдағы қолғабыс, жас адъютантты шығыстану әлемінің жарық жұлдызына айналдыратын іргелі ғалымдық жолға бағыттады.

Профессор Березинге лайықты жауап беру үшін Шоқан ол дайындаған «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» бойынша шыққан туындыларды зерделеп оқиды. Хан жарлықтарындағы көпке түсініксіз боп қалған көне сөздердің мағыналарын көзі қарақты қариялардан сұрастырды. Тақырыптың илеуін әбден қандырғаннан кейін, Костылецкийге уәде бергендей, Березинге өз атынан хат жазды. Осы хат мәтінінен Шоқанның соған дейін Ресейде жарық көрген көптеген шығыстанушылық еңбектермен жақсы таныс болғандығы да байқалады. Ол соған дейін де «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясы бойынша Березиннің дайындауымен шыққан «Шайбанинаманың» түркіше нұсқасы (1849

жылы), Әбілғазының «Түркі шежіресінің» орысша аудармасы (1850 жылы), «Хан жарлықтары» (1850 жылы) еңбектері мен Қадырғали би Жалайыридың сол кездегі қазақшаға жақын тілде жазылған «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы» – 1854 жылы) секілді құнды жәдігерлерді зерделеп үлгерген еді. Ал Хиуа ханы Әбілғазының (1603-1664) Қазан қаласында 1825 жылы басылған «Шежіре-и Түрк» кітабының түркіше түпнұсқасымен бұрыннан түбегейлі таныс болатын. Ол өз еңбектеріндегі көп дәйектерді осы Румянцев басылымы бойынша көрсетіп отырады. Сонымен қатар Шоқан Ақсақ Темір әулетінен шыққан ұлы қолбасшы, тарихшы, Үндістандағы Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Захириддин Бабырдың (1483-1530) «Бабырнама» шығармасын да кітап болып жарық көрмей жатқан кезінен білгендігін байқатады. Соған қарағанда ол белгілі шығыстанушы О.И.Сенковскийдің бұхар саудагері Назарбай Түркістаниден алып, 1840 жылы қайта көшіріп шыққан «Бабырнама» нұсқасы негізінде «Ішкі істер министрлігінің журналында» қызмет істеген шығыстанушы В.В.Григорьев жазған «Бабыр», «Бабырнама», «Бабыр әулеті» секілді мақалаларды әуелден тауып алып оқыған сияқты. Әйтпесе шығыс тілдерінің зерттеушісі Георгий Керр 1737 жылы көшірген «Бабырнаманың» басқа бір қолжазбасының мәтіні бойынша Қазан діни академиясында шығыс тілдерінен сабақ беретін ғалым Н.Ильминский дайындаған кітап тек 1857 жылы ғана жарық көрген еді. Сол сияқты Шоқан профессор Березиннің аудармасымен тек 1858 жылы Петерборда жеке кітап түрінде басылған парсы шежірешісі Фазлаллах Рашид ад-диннің (1247-1318) «Жамиғ ат-тауарих» (Жылнамалар жинағы) шығармасын да одан әлдеқайда бұрын, қыркыншы жылдары «Халық ағарту министрлігінің журналында» алғаш жарияланған нұсқасы бойынша оқығандығын аңғартады. Ол армян ұлтынан шыққан швед дипломаты Аврахам Константин д’Оссонның Амстердамда 1835, 1852 жылдары француз тілінде екі мәрте басылған «Моңғолдар тарихы: Шыңғысханнан Темірланға дейін» атты кітабымен де (оның алғашқы басылымы 1824 жылы Парижде жарық көрген) жақсы таныс еді. Шоқанның өзі «Жамиғ ат-тауарих» туралы көп мәліметтерді осы кітаптан алғанын көрсетіп отырады. Парсы тарихшысы Алааддин Атамәлік Жуайнидің (1226-1283) «Тарих-и жаһангушай» («Жаһанды жаулаушының тарихы») атты Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары туралы толымды сөз еткен үш бөлімді тауарихы да осы французша еңбекте жан-жақты сөз болады. Д’Оссон өз шығармасын жазғанда Париждегі корольдік кітапханада сақтаулы тұрған Рашид ад-дин мен Жуайни қолжазбаларын кеңінен пайдаланғанын айтып, кітабында олардан үзінділерді молынан келтіріп отырады. Шоқан да өз еңбектерінде сол үзінділерден алынған мәліметтерге сүйенеді.

Шоқан Қашғардан қайтарда өзімен бірге түркі жұрттары арасында мұсылман дінін енгізуде ерлік танытқан халифат батыры Әбумүсілім

туралы жергілікті аңыз сарындары енген «Әбумүсілім Марузи» атты хикаяны, Әли ибн Хүсейн Кашифидің (Ас-Сафи) 1503 жылы жазған парсы тіліндегі «Рашахат айнед хаят» («Өмір қайнарының тамшылары») атты шейхтар мен әулие-ишандардың ғұмырнамалары, уағыздары жинақталған шығарманы, шағатай-түркі жазба стилінде жазылған «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» қолжазбаларын, қашғарлық белгілі ақын, тарихшы Мұхаммед Садық Қашғаридың 1771 жылы бітірген «Тазкира-йи қожаған» атты Қашғар өңірі тарихына қатысты құнды кітабын да ала келіп, ғылыми ортаға таныстырды. Петерборда еңбек еткен уақытында университет кітапханасының қорында бар Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1449-1561) «Тарих-и Рашиди» шығармасының парсыша нұсқасын, Ғылым академиясы мұрағатындағы Мұхаммед Садық Қашғари аударған, оның шағатай-түркішесімен салыстыра отырып, Хайдар мырзадай әйгілі тарихшының осы зор еңбегі туралы еуропа ғылымындағы алғашқы зерттеулерді жазды.

Сонымен, Ш.Уәлихановтың әдеби мұра мен жазба жәдігерлерді зерттеуге қатысты атқарған еңбектері жөнінде төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

– Шоқан қазақтың аңыз-әңгімелерінде, мифтерінде, ертегілерінде халықтың ойы мен мұратының, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің көркем бейнеленіп қалғандығын терең байыптады. Көнеге деген ынтызарлық пен аңыздар байлығы – дала көшпелілердің ерекше мол қазынасын құрайтынын, ел арасындағы әпсаналық, шежірелік әңгімелердің халық тарихын, олардың әдеби мұрасының биік деңгейін анықтаудағы орны зор екеніне мән берді. Аңыз-әңгімелер, мифтер, ертегілерді елдің арман-тілегін, аңсар-мұратын әсерлі бейнелеген жәдігерлер деп бағалады. Шоқан өз еңбектерінде олардың тарихқа қатыстығы тұрғысынан да, әдеби мұралық мәні жөнінен де аса құнды мұралар екендігін үнемі баса көрсетіп отырды. Қазақ халқының тарихи жырларын Алтын Орда, Ноғайлы дәуірлерінен туа бастаған, сол заман оқиғаларының шынайы сілемін поэзиялық тұрғыда қорытқан туындылар деп дәлелдеді.

– Әдеби мұраларды жинауды ғылыми машыққа сай жүргізіп, олардағы мағлұматтарды жазба жәдігерлердегі деректермен сабақтастыра қарауды әуелден дағды еткен Шоқан, адьютанттық қызметке араласқан кезінен бастап толымды зерттеулер жазуға кірісіп кетті. Ыстықкөлге барған алғашқы ғылыми сапарының өзінде зор табысқа қол жеткізіп, қырғыздың атақты «Манас» жырының ең шұрайлы «Көкетайдың ертегісі» деген бөлігін әлемде тұңғыш рет жазып алып, ғылыми ортаға паш етті. «Көкетайдың ертегісін» және бала кезінде әкесімен бірге қағазға түсірген «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырларын, Орақ батыр, Шора батыр, Абылай туралы жырлар мен аңыздарды орысшаға аударды, оларға қатысты өресі биік ғылыми ойлар айтты. Қазақ пен қырғыз

шежірелеріндегі, аңыздарындағы, ертегілеріндегі, мифтеріндегі сюжеттерді өз күнделіктерінде, мақалаларында, «Қырғыздар туралы жазбалар» атты аса құнды, іргелі еңбегінде жан-жақты сөз етті.

– Ш.Уәлиханов қазақ және Орталық Азия тарихында тұңғыш рет Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» жазба әдеби мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеді. Оның мәліметтерін түркі жұрттарының, оның ішінде қазақ халқының тарихын зерделеуде, ғылыми қорытындылар жасауда құнды дереккөз ретінде пайдаланды. Орталық Азия мен қазақ халқының тарихына арналған зерттеулерін жазу барысында «Шежіре-и Түрк» кітабындағы мол мағлұматтарды кеңінен пайдалана отырып, ондағы деректерді сол тектес «Шайбанинама», «Жамиғ ат-тауарих» сияқты басқа да құнды түркі жазба мұраларымен, сондай-ақ орыс, қытай, француз тілдеріндегі тарихи еңбектерден алынған дәйектермен салғастыра отырып, өресі биік зерттеулерін дүниеге әкелді.

– «Шайбанинама» жазба мұрасын қазақ пен Орталық Азия тарихында тұңғыш рет ғылыми тұрғыда құнды әдеби жәдігерлік ретінде бағалады. Қазақтың Керей мен Жәнібек, Бұрындық пен Қасым хандар туралы бұрын белгісіз дәйектер ұсынған, Сыр бойы қалалары үшін өткен күрес тарихын баян еткен, бағалы географиялық мағлұматтары мол, қазақ пен өзбекке ортақ түркі тайпаларының сол замандағы құрамынан хабар беретін маңызды шығарма деп таныды. Жошы ұрпағының Алтын Орда мен Қазақ хандығын билеген хандарына қатысты әулеттік шежірелерін, өзінде бар деректермен салғастыруға мүмкіндік алды. «Қазақ» атауының шығу төркінін ашуға көмектесетін, қазақ халқының этногенездік үдерісінің күрделі ерекшелігіне саятын – еркін, азат билік құру, «қазақлық ғұмыр кешу» өмір салтына, дербес ел болу күресінің тарихына қатысты құнды мәліметтер жинақталған туынды ретінде бағалады.

– Шоқан Алтын Орда, Қырым хандары тарапынан жазылған «Хан жарлықтарын» қазақ және Орталық Азияда тұңғыш рет ғылыми түрде зерттеді. Хан жарлықтарын Алтын Орда дәуірінде мемлекеттік тіл болған ортағасырлық қыпшақ әдеби тілінің көрнекті жазба жәдігері екенін байыптап, ондағы тілдік мысалдарды, сол тілдің заңды жалғасы боп отырған қазақ тілі үлгілерімен алғаш рет салыстыра отырып дәйектеді. Сол Жошы ұлысы заманынан маржандай боп таңбаланған орта қыпшақ тілінен өрістей келіп, ноғайлы-қазақ ауыз әдебиетінің жәуһарларына ұласқан, «Едіге», «Шора батыр», «Орақ батыр», «Ер Тарғын» жырларындағы байырғы ғасырлардан сабақтасқан сөз өнері үрдістерін байыптады.

– Қадырғали би Қосымұлы Жалайыри жазған «Жылнамалар жинағы» шығармасына өз заманындағы зерттеушілер арасында тұңғыш рет ғылыми баға беріп, оны қазақтардың өткені туралы ең құнды еңбек, қазақ хандары мен сұлтандарының толық ата тегі берілген, аңыздарға құрылмаған, дерегі тарихи тиянақтардан алшақ емес, алғашқы жазба ескерткіш, деп таныды.

Әдеби шежіренің авторы мен кейіпкері Қазақ Ордасынан келген тұлғалар болғандықтан, шығарманы қазақ тіліне өте жақын тілде жазылған, көптеген сөздер мен сөз тіркестері қазақ тілінде әлі де кеңінен қолданылатынын дәлелдеп, дәйекті мысалдар келтірді.

– Ш.Уәлиханов Қашғар сапарынан ала келген түркі (шағатай) жазба үлгісіндегі «Тазкира-йи қожаған», «Тазкира-йи Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан», «Ришахат», «Әбумүсілім Марузи» сияқты қолжазбаларды алғаш рет еуропалық ғылым айналымына қосты және оларды тұңғыш зерттеуші болды. Ол қолжазбалардағы деректерді басқа да мұсылман шығысының көне шығармаларымен, қытай тарихы құжаттарынан алынған мағлұматтармен салғастыра отырып, өзінің Қашғария туралы басты еңбегін жазуға пайдаланды. Алтышәр аймағында ислам дінінің қалай орныққанына, қожағанийа-нақшбандийа тариқатының қалай іргеленгеніне, ол ағымды ұстанған қожалардың ел билігіне араласуына қатысты бұрын беймәлім боп келген деректерді ашты. Сол қолжазбалардағы аңыздар мен әпсаналар арқылы Орталық Азия мен Шығыс Түркістанды мекендейтін халықтар арасында таралған әдеби мұра үлгілерінен де хабардар етті.

– Шоқан Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты шығармасын еуропалық ғылым аясында тұңғыш рет зерттеді. Бұл әдеби жәдігерді Алтышәр аймағы, Қашғария хандарының Тоғұлық Темірден Рашид хан заманына дейінгі екі ғасырлық, яғни хижраның 962 жылына (1554) дейінгі тарихы қамтылған, осы өңір туралы Еуропада белгілі жалғыз еңбек, тамаша туынды деп әділ бағасын берді. «Тарих-и Рашиди» жазба туындысын «қазақ» болу, «қазақлық» терминдерінің мәнісін ашуға, Қазақ хандығының құрылуына қатысты құнды деректері бар, «Шайбанинама», «Түркі шежіресі», Жалайыридің «Жылнамалар жинағы» шығармаларындағы мағлұматтарды нақты дәлелмен түйіндейтін аса құнды мұра ретінде таныды.

– Тарихта сақталған шежірелік деректемелер түрінде ғана емес, сонымен қатар орта ғасырлардағы түркі халықтарының көркем әдебиеті мен жазба мұрасының жәдігерлері ретінде де маңызы бар мұндай шығармаларды дүниежүзі ғалымдары арасында алғашқы зерттегендердің бірі – қазақтың кемеңгер ғалымы Ш. Уәлиханов болғандығының өзі ұлтымыз үшін үлкен мақтаныш. Шоқанның сол жазба әдеби мұраларды зерттеу барысындағы біліктілікпен атқарған еңбектеріне мән беру арқылы, қазақ ғалымының өресі биік бітімі жаңа бір қырынан байыпталады. Ғұламаның түркі халықтарына ортақ әйгілі жазба жәдігерліктерді тереңдей зерттеуі оның әдеби мұраны зерделеу ісінде әлемдік деңгейдегі тұлға болғандығының айғақты бір дәлелі. Күллі түркі жұрттарының ортақ әдеби мұралары қатарына жататын сол жазба жәдігерлердің қазаққа етенелігін де Шоқан атқарған еңбектер арқылы дәйектеу әдебиетшілеріміз алдындағы маңызды бір парыз.

– Ортағасырлық түркі жазба әдеби жәдігерліктері – қазақ тарихы, қазақ сөз өнерінің көне қатпарлары туралы қыруар мәлімет ұсынатын құнды мұралар. Оларды еуропалық ғылым өресінен тұңғыш рет зерттеген Шоқан Уәлихановтың терең, жан-жақты ғұламалығын зерделей отырып, ұлтымызға тікелей қатысы бар сол жазба мұраларды алдағы уақытта танып-білуге жұртшылық назарын кеңінен аудара түсу – қажетті де ділгір мәселелердің бірі. Шоқанның айрықша қабілеті, көп тіл білетіндігі, көне жазбаларды еркін оқитын зеректігі, ойын айқын әрі жүйелі тілмен ғылыми түрде қорыта алатын шеберлігі – бүгінгі зерттеушілер үшін де үлгі-өнеге.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. I т. – Алматы: Ғылым, 1961. – 777 б.

2. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. II т. – Алматы: Ғылым, 1962. – 795 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. III т. – Алматы: Ғылым, 1964. – 663 б.
4. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. IV т. – Алматы: Ғылым, 1968. – 782 б.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1984-1985. 5 т. – Алматы: ҚСЭ, 1985. – 526 б..
6. Валиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1986 – 413 с.
7. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Әдебиеттердің мазмұндалған көрсеткіші. – Алматы: Қазақстан, 1985. – 288 б.
8. Чокан Валиханов и современность. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 320 с.
9. Марғұлан Ә. Шоқан Уәлихановтың әдеби мұралары // Қазақ тілі мен әдебиеті. – Алматы: 1958, №6.
10. Мұқанов С. Әдебиетші Шоқан. 114-134 б. // Жарқын жұлдыздар. – Алматы: Мектеп, 1964. – 352 б.
11. Ахметов З. Шоқан Уәлиханов – әдебиетші ғалым // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары. Серия общественных наук. – Алматы: Наука, 1965, вып. 3. – 25-33 б.
12. Сатпаева Ш. Чокан Валиханов и русская литература. Историко-филологические очерки. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 184 с.
13. Бердібаев Р. Шоқан Уәлиханов - фольклоршы. // Жұлдыз, 1985: №10. 11-24 б.
14. Бердібай Р. Шоқан шарапаты. 291-306 б. // Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.
15. Жолдасбеков М. Шоқанды толғандырған әдебиет // Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 288-302 б.
16. Дербисалин А. Литературно-публистическая деятельность Чокана Валиханова. 266-268 с. // Чокан Валиханов и современность. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 320 с.
17. Негимов С. Чокан Валиханов о жанровых формах казахской народной поэзии. 279-282 с. // Чокан Валиханов и современность. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 320 с.
18. Қанафин Н. Ш.Ш. Уәлиханов – әдебиет зерттеушісі (автореферат). 2000.
19. Алпысбаева Қ. Ш.Ш. Уәлиханов – фольклортанушы (автореферат). 1998.
20. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме. – 9-43; Шайбани-наме. – 91-127 с. // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. – Алматы: Наука, 1969. – 652 с.
21. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. V т. 13-21 б. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 440 б.

22. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 9 т. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 688 б.
23. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 206 б.
24. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.
25. Григорьев А.П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. – 74-142. // Тюркологический сборник. 2005 (2006). – М.: Восточная литература, 2006. – 382 с.
26. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 127 б.
27. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның Жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 270 б.
28. Сыздықова Р. Язык «Жами ат-тауарих Жалаири. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 243 с.
29. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана Хивинского. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1958. – 190 с.;
30. Захир ад-дин Бабур. Бабур-наме. – Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1992. – 464 с.
31. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. (Б.А.Қожабеков ауд.) – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
32. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарихи-и Рашиди. – Алматы: Тұран, 2003. – 614 б.
33. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
34. Тәзкіре-и Бұғра хан (қазақша аудармасы, факсимиле). – Алматы: Толағай, 2007. – 286 б.
35. Қашғари Мұхаммед-Садық. Тазкира-йи азизан. // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. ІҮ т. – Алматы: Дайк-Пресс 2006. – 658 б.
36. Қасқабасов С. Жазбаша әдебиет // Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін), Бес томдық. 2-т. – Алматы: Атамұра, 1998. – 579 б.
37. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары). – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
38. Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. – 9-103 с. // Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. I т. – Алматы: Ғылым, 1961. – 777 б.
39. Марғұлан Ә. Шоқан және «Манас». – Алматы: Жазушы, 1971. – 164 б.
40. Көкетайдың ертегісі («Манас» жырының Шоқан жазып алған бөлігі). – Алматы: Жазушы, 1972. – 112 б.
41. Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. – Алматы: Қазақстан, 2009. – 608 б.
42. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I-Ү т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005-2006.

43. История Казахстана в персидских источниках. I-Y т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005-2007.
44. Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. Ортағасырлық тарихи ой. 3 т. – Астана: Фолиант, 2005. – 512 б.
45. Русский инвалид. 1860, среда, 4 мая. №95.
46. Современник, 1864, №6. Июнь. 373-374 с.
47. Өтениязов С. Шоқанмен қайта кездесу. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 240 б.
48. Мелиоранский П.М. Сказание об Едыгее и Токтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч. Ч.Валиханову. – Спб., 1905. – 62 б.
49. Едіге. Халық эпосы. – Алматы: Айқап, 1993. – 78 б.
50. Дала уәлаятының газеті (әдеби нұсқалар). – Алматы: Ғылым, 1989. – 656 б.
51. «Қазақ» газеті (жинақ). – Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 1998. – 560 б.
52. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 479 б.
53. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Аст: Фолиант, 2002. – 474 б.
54. Айдарова Х. Чокан Валиханов. – Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945. – 198 с.
55. Статьи. Переписка. (Составление, вступит. Статья и примеч. Х.Айдаровой. – Алма-Ата: КазОгиз, 1947. – 151 с.
56. Уәлиханов Ш. Мақалалары мен хаттары. – Алматы. Қазбірікмембаспа, 1949. – 170 б.
57. Уәлиханов Ш. «Жаңа өмір» журн. басп., – Алматы: 1956. – 232 б.
58. Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. – 643 с.
59. Мұқанов С. Шоқан Уәлиханов. 8-138 б. // Жарқын жұлдыздар. – Алматы: Мектеп, 1964. – 352 б.
60. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. Роман. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1967. – 424 б.
61. Мұқанов С. Аққан жұлдыз. Роман. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1974. – 488 б.
62. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Бесінші том. Пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1974. – 244 б.
63. Бегалин С. Шоқан асулары. – Алматы: Жазушы, 1971. – 192 б.
64. Бакбергенов С. Қоянкөзге құлаған жұлдыз. Повест. – Алматы: Жазушы, 1975., – 160 б.
65. Бакбергенов С. Мен сізді сүйемін. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1975. 160 б.
66. Бакбергенов С. Ақ боз атты ару. Роман. – Алматы: Жалын, 1986. – 280 б.
67. Марков С. Идущие к вершинам. – М: Сов. писатель, 1968. – 375 с.
68. Стрелкова И. Валиханов. ЖЗЛ. М.: – Мол. Гвардия, 1983. – 284 с.

69. Уәлихан Ш. Шоқанның ақ түндері. Драмалар. – Семей: Междун. клуб Абая, 2005. – 207 с.
70. Зиманов Р., Атишев А. Политические взгляды Чокана Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 249 с.
71. Сүлейменов Р., Моисеев В. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 112 б.
72. Илюсизов М. Экономические возрения Чокана Валиханова. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 131 с.
73. Сегизбаев О. Исследователь, мыслитель. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 128 с.
74. Султаньяев О. Публицистика Чокана Валиханова. – Алма-Ата: Мектеп, 1986. – 104 с.
75. Мұхтарұлы С. Шоқан және өнер. – Алматы: Өнер, 1985. – 312 б.
76. Бейсенбайұлы Ж. Шоқан ізімен. – Алматы: Жалын, 1977. – 112 б.
77. Бейсенбайұлы Ж. Жасын-тағдыр жарқылы. – Алматы: Жалын, 1987. – 288 б.
78. Көмеков Б., Өтениязов С. Шоқан Уәлиханов. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: Аруна, 2006. – 100 б.
79. Ивлев Н.П. И оживают биографии. Записки краеведа. – Алма-Ата: Казахстан, 1983. – 204 с.
80. И.Н.Березин жариялаған қазақ ертегілері // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы: Ғылым. 1989. – 256 б.
81. Вельяминов-Зернов В. Ораз Мұхаммед. Жалын, 1986, №6. – 85-92 б.
82. Радлов В.Алғысөз. 5-16 б. // Ел қазынасы – ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
83. В.В. Радлов – қазақтың ауызекі сөз өнерінің жинаушысы. 110-120 б. // Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы: Ғылым. 1989. – 256 б.
84. Потанин Н. Труды по этнографии и фольклору. – Павлодар: НПФ ЭКО, 2005. – 252 с.
85. Семенов-Тянь-Шанский П. Путешествие в Тянь-шань. – М.: Дрофа, 2007 г. - 384 с.
86. Дулатұлы М. Шығармалары. 1-2 т. – Алматы: Ғылым. 1996-1997.
87. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббаспа, 1962. – 428 б.
88. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
89. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
90. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихы мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 168 б.
91. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – 728 с.
92. Юдин В.П. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме. – 9-43; Фатх-наме. – 44- 53 с. // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. – Алматы: Наука, 1969. – 652 с.

93. Юдин В.П. Анонимное тюркоязычное сочинение второй половины ХҮІ в. из Восточного Туркестана «Тазкира-йи Ходжа Мухаммад Шариф» // Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 4-40 с.
94. Юдин В.П. Рецензия. Уйгур классик әдибияти қолызымилириниң каталогы // Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. 15 том. – Алма-Ата. Изд. АН Казахской ССР. 1962. – 197-206 с.
95. Ибрагимов С. «Шайбани-наме» Бенай как источник по истории Казахстана ХҮ в. // Труды сектора востоковедения. 1 т. – Алма-Ата: Изд. АН Казахской ССР. 1959. – 190-207 с.
96. Ибрагимов С. К. «Михман-намеи Бухара» Рузбехана как источник по истории Казахстана ХҮ-ХҮІ вв. // Труды сектора востоковедения. 1 т. – Алма-Ата: Изд. АН Казахской ССР. 1959. – 141-157 с.
97. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996. – 367 б.
98. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
99. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
100. Қоңыратбаев Ә. Қазақтың «Қозы Көрпеш» жыры туралы. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббаспа, 1959. – 152 б.
101. Наджип Э. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского египта ХІҮ века. – Туркестан: Туран, 2004. – 291 с.
102. Дүйсенбаев Ы. Қозы Көрпеш – Баян Сұлу жыры. 517-555 б. //Қозы Көрпеш – Баян Сұлу. Жинақ. – Астана: Фолиант, 2002. – 694 б.
103. Уақатов Б. Тарихи өлеңдер. 64-81 б. // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.
104. Адамбаев Б. Шешендік өнер. Монография. – Алматы : Ғылым, 1999. – 202 б .
105. Бердібай Р. Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.
106. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
107. Алдаспан. Көне заман поэзиясының антологиясы (Құрастырып, баспаға әзірлеген, алғы сөзін, түсініктерін жазған М.Мағауин). – Алматы: Жазушы, 1971. – 280 б.
108. Нұрғали Р. Әуезов және алаш. – Алматы: Санат, 1997. – 432 б.
109. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
110. Қасқабасов С. Ойөріс: (фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
111. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
112. Ибатов А. ХІҮ ғасырдағы хандар жарлықтарының тілі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 152 б.

113. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
114. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
115. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 200 б.
116. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 431 б.
117. Ғұмарова М. Ш. Уәлиханов жинаған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры нұсқасының тексі жайлы. – 620-632 б. // Қозы Көрпеш – Баян Сұлу. Жинақ. – Астана: Фолиант, 2002. – 694 б.
118. Жұртбаев Т. Талқы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 368 б.
119. Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Таймас, 2008. – 232 б.
120. Тілепов Ж. XIV-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихылығы. Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б.
121. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
122. Матыжанов Қ. Халық мұрасының қамқор қайраткері. – 18-38 б. //Ел қазынасы – ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
123. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым : XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басы. – Алматы: Білім, 1998. - 256 б.
124. Нұрманова А.Ш. Мұхаммед-Садық Қашғаридің «Тазкира-йи азизан» шығармасы: деректанулық зерттеу // ҚР ҰҒА хабарлары. Серия общественных наук. №3 (259). Май-июнь 2007. – 8-14 б.
125. Едіге батыр. – Алматы: Ғылым, 1996. – 368 б.
126. Қозы Көрпеш – Баян сұлу. – Астана: Фолиант, 2002. – 695 б.
127. История Казахстана в русских источниках. XVI-XX веков. VIII т. Ч.1. 143-144, 342 с. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 716 с.
128. Ел қазынасы – ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.
129. Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы: Қазақстан, 2000. – 400 б.
130. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). М.: Восточная литература, 1976. – 117-140 с.
131. Д’Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана. – Алматы: «Санат», 1996. – 256 с.
132. Рашид-ад-дин. Сборник летописей (Жами ат-таварих). Т. 1. М-Л.: Изд. АН СССР, 1952. – 219 с. Т. 2. М-Л.: Изд. АН СССР, 1952. – 315 с.
133. Из «Тарих-и джахан-гушай» Джувайни. 9-46 с. //История Казахстана в персидских источниках. V т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 476 с.
134. Юсупов И.И. Разгром национально-освободительного движения уйгурского народа в 60-х гг. XV в. и включение Восточного Туркестана

в состав Цинской империи // Вопросы истории и культуры уйгуров. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 65-80 с.

135. Сайдүллаев И. Мұхаммед-Садық Қашғари. 114-123 б. // Ұмытылмас есімдер. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 114-123 б.

136. Очерки Марджани о восточных народах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. – 175 с.

137. Марғұлан Ә. Х. Шоқанның жаңадан ашылған досы – Хұсаин Фаизханов және оның Петербордан жазған хаттары // Известия АН Каз ССР. Серия общественных наук. 1965. №3. – 12-24 б.

138. Шах Махмуд ибн мирза Фазил Чурас. Хроника (Тарих-и мирза Шах-Махмуд Чурас). – М.: Наука, 1976. – 470 с.

139. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 1119 с.

140. Кулиев В.М. Чокан Валиханов и Мирза Казем-бек.. // Чокан Валиханов и современность. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 302-313 с.

141. Дербісәліев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы: Рауан, 1995. – 238 б.

142. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 274 с.

143. Жеменей И. Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі» әдеби жәдігер (Филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты). – Алматы: 2007.